

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**I. DÜNYA SAVAŞINDA ÇEŞİTLİ ÜLKELERDEKİ
TÜRK ESİR KAMPLARI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mahmut AKKOR

**Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Enis ŞAHİN

MAYIS - 2006

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

I. DÜNYA SAVAŞINDA ÇEŞİTLİ ÜLKELERDEKİ TÜRK
ESİR KAMPLARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mahmut AKKOR

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Türkiye Cumhuriyeti Tarihi

Bu tez 13/07/2006 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği ile kabul edilmiştir.

_____
Jüri Başkanı
Doç. Dr. Enis ŞAHİN

_____
Jüri Üyesi
Doç. Dr. Haluk SELVİ

_____
Jüri Üyesi
Yrd. Doç. Dr. Cevdet ŞANLI

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Mahmut AKKOR

30.06.2006

ÖNSÖZ

I. Dünya Savaşı'nın 1914 yılında başlamasıyla birlikte Osmanlı Devleti, 4 yıl sürecek olan uzun ve kanlı bir savaşın içine girdi. Osmanlı Devleti, bu savaşta gerek taarruz gerek savunma gerekse müttefik kuvvetlerine yardım etmek amacıyla on cephede mücadele etmek zorunda kalmıştı. Bu çarpışmalar, Ortadoğu ve Kafkas coğrafyasından başlayarak Balkanlara kadar uzanmaktaydı.

Osmanlı Devleti, bu savaşta 200.000 civarında askerini (bu rakam seferi kuvvetlerin neredeyse %10'u) savaştığı devletlere (İngiltere, Fransa, Rusya, İtalya ve Romanya) esir verdi. Bu esirler, Hindistan'dan İngiltere'ye, Kuzey Buz Denizi'nden Mısır'a kadar uzanan geniş bir coğrafya içerisinde değişik kamplarda esaret hayatı yaşamak zorunda kalmıştı.

1914 yılında başlayan esaret hayatında kimi Türk askerleri, 1927 yılına kadar esir kalmıştı. Esirler, kimi zaman hayvan ahırlarında kimi zamanda derme çatma kulübelerde yaşamak zorunda kalmıştı. Ancak bunca zorluğa rağmen esirler, aç geçen geceler ve günlerin inadına uğruna savaştığı vatanına ulaşmak için ümidini bir an olsun kaybetmedi. Yeri geldi işkenceye uğradı, yeri geldi insan yerine bile konulmadı, ancak onurundan bir şey kaybetmedi.

Bu çalışmanın hazırlanmasında yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Enis Şahin'e teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. Tarih Bölüm Başkanı Prof. Dr. Mehmet Alpargu'ya, maddi ve manevi desteğini esirgemeyen Prof. Dr. Azmi Özcan'a, Doç. Dr. Haluk Selvi'ye, Doç. Dr. Yücel Öztürk'e, Macaristan'ın Elte Üniversitesi'nden Türkolog Gézá David'e, Budapeşte Türk Askeri Ataşesi Albay Gültekin Çolak'a, Arş. Gör. Tufan Turan'a, Sema Ayaz'a ve her zaman yardımlarını esirgemeyen tüm arkadaşlarıma saygılarımı ve teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca bugünlere gelmemde her zaman yanımda olan ve desteğini hiçbir zaman eksik etmeyen değerli aileme sonsuz teşekkürler sunarım.

Mahmut AKKOR
30 Haziran 2006

İÇİDEKİLER

KISALTMALAR	vi
TABLO LİSTESİ	vii
ÖZET	viii
SUMMARY	ix

GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: I. DÜNYA SAVAŞI	4
1.1. Savaş Öncesi Genel Durum.....	4
1.2. Savaşın Başlaması.....	5
1.3. Osmanlı Devleti'nin Savaşa Girmesi.....	7
1.4. Osmanlı Devleti'nin Savaştığı Cepheler.....	10
1.4.1. Kafkas (Doğu) Cephesi.....	10
1.4.2. Sina-Filistin-Suriye Cephesi.....	13
1.4.2.1. I. Kanal Seferi.....	14
1.4.2.2. II. Kanal Seferi.....	15
1.4.2.3. İngiliz Genel Taarruzu.....	16
1.4.3. Çanakkale Cephesi.....	18
1.4.4. Irak Cephesi.....	22
1.4.5. İran Cephesi.....	24
1.4.6. Galiçya Cephesi.....	25
1.4.7. Romanya Cephesi.....	26
1.4.8. Makedonya Cephesi.....	27
1.4.9. Libya Cephesi.....	28
1.4.10. Hicaz-Asir-Yemen Cephesi.....	29
1.5. Savaş'ın Sona Ermesi.....	31

BÖLÜM 2: I. DÜNYA SAVAŞINDA ÇEŞİTLİ ÜLKELERDEKİ

TÜRK ESİR KAMPLARI.....	34
2.1. İslam ve Batı Hukukunda Esirler.....	34
2.2. Türk Esirlerinin Sayısı.....	38
2.3. Türk Esirlerinin Kamplara Taşınması.....	40
2.4. İngiltere'nin Elinde Bulunan Türk Esirleri.....	43
2.4.1. Hindistan ve Burma'daki Esir Kampları.....	44
2.4.1.1. Sumerpur Kampı.....	44
2.4.1.2. Ahmed Nagar Kampı.....	48
2.4.1.3. Belgaum Kampı.....	49
2.4.1.4. Bellary Kampı.....	50
2.4.1.5. Kalküta İstasyon Kampı.....	54
2.4.1.6. Kataphar Kampı.....	55
2.4.1.7. Tongnung Kampı.....	55
2.4.1.8. Thatmyo Kampı.....	55
2.4.1.9. Schwebo Kampı.....	61
2.4.1.10. Meiktila Kampı.....	63
2.4.1.11. Rangoon Karantina Kampı.....	64
2.4.2. Mısır'daki Esir Kampları.....	64
2.4.2.1. Heliopolis Kampı.....	65
2.4.2.2. 2 No.lu Abbassiah Hastanesi.....	70
2.4.2.3. Maadi Kampı.....	74
2.4.2.4. Mısır Hilal-i Ahmer Hastanesi.....	79
2.4.2.5. Kahire Kalesi Kampı.....	84
2.4.2.6. Ras-El-Tin Kampı.....	89
2.4.2.7. Seydibeşir Kampı.....	94
2.4.2.8. Bilbeis Kampı.....	99
2.4.2.9. Kasrı Nil Kışlası.....	102
2.4.2.10. Mısır'daki Esir Kamplarında Bulunan Türk Esirlerinin İngiliz Doktorlarınca Malul Bırakılması Mevzuu	103

2.4.3.	Kıbrıs Adası'ndaki Esir Kampları.....	106
2.4.4.	Malta Adası'ndaki Esir Kampları.....	110
2.4.5.	Man Adası'ndaki Türk Esirleri.....	120
2.4.6.	Yunanistan'daki Esir Kampı.....	121
2.4.7.	Irak'taki Esir Kampları.....	122
2.4.7.1.	Basra Kampları.....	122
2.4.7.2.	Bağdat Kampları.....	123
2.5.	Rusya'nın Elinde Bulunan Türk Esirleri.....	123
2.5.1.	Cepheden Toplama Kamplarına Kadar Geçen Süreçte Türk Esirlerinin Durumu.....	126
2.5.2.	Türk Esirlerinin Toplama Kamplarındaki Durum.....	128
2.5.2.1.	Erzurum.....	129
2.5.2.1.1.	Sarıkamyş Hamamlı Karantina Merkezi.....	129
2.5.2.1.2.	Kars Satılmış Gedik Karantina Merkezi.....	130
2.5.2.2.	Tiflis.....	131
2.5.2.3.	Nargin Adası (Bakü).....	133
2.5.3.	Rusya'daki Türk Esir Kampları.....	137
2.5.3.1.	Kozohova Karantina Kampı.....	139
2.5.3.2.	Varnavin Kampı.....	140
2.5.3.3.	Vetluga Kampı.....	143
2.5.3.3.1.	Domçirkina Kampı.....	143
2.5.3.3.2.	Varansofsky Kampı.....	145
2.5.3.3.3.	Zabiliskidom Kampı.....	146
2.5.3.3.4.	Malaşovodom (Proşova) Kampı.....	146
2.5.3.3.5.	Lebedov Kampı.....	147
2.5.3.4.	Arhanjelsk Kampı.....	149
2.5.3.5.	Makaryef Kampı.....	150
2.5.3.6.	Kaluga Kampı.....	151
2.5.3.7.	Uralsk Kampı.....	152
2.5.3.8.	Krasnoyarsk Kampı.....	152

2.5.3.9. Samara (Hastane).....	159
2.5.3.10. Tomsk Kampı.....	159
2.5.3.11. İrkutsk Kampı.....	160
2.5.3.12. Troyskosavsk (Kahta) Kampı.....	161
2.5.3.13. İrbit Kampı.....	162
2.5.3.14. Çita Kampı.....	163
2.5.3.15. Barnaul Kampı.....	164
2.5.3.16. Kazan Kampı.....	164
2.5.3.17. Simbirsk Kampı.....	165
2.5.3.18. Ufa Kampı.....	165
2.5.4. Türkistan’da Bulunan Türk Subaylarının Faaliyetleri.....	166
2.5.5. Türk Esirlerine Uygulanan Bolşevik Propaganda.....	168
2.6. Fransa’nın Elinde Bulunan Türk Esirleri.....	174
2.6.1. Fransa’daki Esir Kampları.....	174
2.6.1.1. Beziere Merkez Deposu.....	174
2.6.1.2. Boujan Çalışma Kampı.....	176
2.6.1.3. Pradelaine Çalışma Kampı.....	177
2.6.1.4. Mas du Ministre Kampı.....	178
2.6.1.5. Motte Çalışma Kampı.....	179
2.6.2. Korsika Adası’ndaki Esir Kampları.....	180
2.6.2.1. Bastia Subay Merkezi.....	180
2.6.2.2. Borgo Çalışma Kampı.....	182
2.6.2.3. Ortale Çalışma Kampı.....	183
2.6.2.4. Casabianda Merkez Deposu.....	184
2.6.3. Fransa’daki Toplama Kamplarında Bulunan Sivil Türk Esirleri.....	186
2.6.3.1. De Lounge, Pontmain ve La Chartreuse Kampları.....	187
2.6.3.2. Bezye-Pinyan Kampı.....	188
2.7. Romanya’nın Elinde Bulunan Türk Esirleri.....	189
2.8. İtalya’nın Elinde Bulunan Türk Esirleri.....	191

2.9. İttifak Kuvvetleri'nin Elinde Bulunan Müslüman Esirler.....	191
2.10. Esir Kamplarında Türk Esirlerinin Çıkardığı Gazete ve Dergiler	194
2.11. Türk Esirlerinin Medfun Bulunduğu Esir Mezarlıkları.....	197
BÖLÜM 3: TÜRK ESİRLERİNİN YURDA	
DÖNDÜRÜLME ÇALIŞMALARI.....	198
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	205
KAYNAKÇA.....	207
EKLER.....	217
ÖZGEÇMİŞ.....	239

KISALTMALAR

Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
CA	: Cumhuriyet Arşivi
Çev.	: Çeviren
DH. EUM.	: Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti
DH.EUM.ECB.	: Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umûmiye Ecanib Kalemi
DH.EUM.MH.	: Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umûmiye Muhasebe Kalemi
DH.KMS.	: Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti
EUM.SSM.	: Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Seyrû Sefer Kalemi
Haz.	: Hazırlayan
KHFKM	: Kızılhaç Heyeti'nin Fransa, Korsika ve Mısır Kampları Raporu
KHHB	: Kızılhaç Heyeti'nin Hindistan ve Burma Kampları Raporu
MV.	: Meclis-i Vükela
Şb.	: Şube
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan

TABLO LİSTESİ

	Sayfa
Tablo 1: Ahmednagar kampındaki esir dağılımı.....	49
Tablo 2: 2 Ocak 1917 tarihli hastane kayıtlarına göre hastalık durumu ve milletlere göre dağılımı.....	73
Tablo 3: Abbassiah hastanesinde ölen Türk esirleri.....	73
Tablo 4: 1915 ve 1916 döneminde Mısır Hilal-i Ahmer hastanesinde meydana gelen ölüm olayları.....	83
Tablo 5: Esirlerin Kahire Kalesi kampına geliş tarihleri	84

Tezin Başlığı: I. Dünya Savaşında Çeşitli Ülkelerdeki Türk Esir Kampları	
Tezin Yazarı: Mahmut Akkor	Danışman: Doç. Dr. Enis ŞAHİN
Kabul Tarihi: 13 Temmuz 2006	Sayfa Sayısı: IX (ön kısım) + 216 (tez) + 22 (ekler)
Anabilimdalı: Tarih	Bilimdalı: Türkiye Cumhuriyeti Tarihi
<p>Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı sırasında 10 cephede yapmış olduğu mücadeleler sonucunda savaştığı devletlere (İngiltere, Fransa, Rusya, İtalya, Romanya) esir düşmüş askerlerini araştırma konusu alan bu çalışmada yeri geldikçe esir kamplarının durumuna bağlı olarak sivil esirlerin durumunun da incelenmesi amaçlanmıştır.</p> <p>Bu çalışmada I. Dünya Savaşı'nın genel seyri ve cepheler tek tek incelendikten sonra bu cephelerdeki mücadeleler sonucunda esir düşen asker sayıları belirtmeye çalışılmıştır. Daha sonraki aşamada bu esir düşen askerlerin esir kamplarına taşınması, kamplarda geçen esaret hayatları ve son olarak yurda döndürülme çalışmaları incelenmeye çalışılmıştır. Bu esaret kampları incelenirken genel bir bölümlenme yerine mümkün olduğunca kampların tek tek incelenmesi hedeflenmiştir.</p> <p>Bu konu incelenirken Türk esirlerin savaş şartları içerisinde, diğer devletlerin esirlerine oranla daha ağır koşullar altında yaşadığı ancak buna rağmen Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zorluklara karşı esir olan askerine mümkün olduğunca yardıma çalıştığı görülmüştür.</p>	
Anahtar kelimeler: Esir, Üsera, Savaş, I. Dünya Savaşı, Türk, İngiltere, Fransa, Rusya, İtalya, Romanya, Osmanlı Devleti, Mısır, Hindistan, Kızılây ve Kızılhaç	

Title of the Thesis: Turkish Prisoner Camps In Different Countries During The First World War	
Author: Mahmut AKKOR	Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Enis ŞAHİN
Date: 13 July 2006	Nu. of pages: IX (pre text) + 216 (main body) + 22 (appendices)
Department: History	Subfield: History of Republic of Turkey
<p>The Ottoman State had fought in ten fronts against to Alliance consist of England, France, Russia, Italy and Romania during the First World War. In this inquiry, the aim is that searching the Turkish soldiers' circumstances in many kinds of prisoner camps had been taken prisoner by the Alliance. In addition, civil prisoners also will have been studied according to prisoner camps' conditions.</p> <p>In this inquiry, it has been tried that bring up the prisoners' amount in the fronts after studying the First World War and the fronts one by one. After this step, it will have been studied that the soldiers who had been taken prisoner transmit to prisoner camps, life under captivity and at last hanging the prisoners over back. While the prisoner camps were studied, it was aimed one by one as it's possible instead of common information.</p> <p>While this project is being studied, it has been seen that Turkish prisoners had been lived in bad conditions according to other nations' prisoners during the war but however the Ottoman State had tried to help his soldiers as it's possible in spite of having all obstacles.</p>	
Keywords: Prisoner, Slave, War, First World War, Turkish, England, France, Russia, Italy, Romania, Ottoman Empire, Egypt, India, The Red Crescent and The Red Cross.	

GİRİŞ

Tezin Konusu

I. Dünya Savaşı'nın 1914 yılında patlak vermesi üzerine Osmanlı Devleti, 10 cephede mücadele edeceği bir savaşın içine girmişti. Birinci bölümde, bu cephele incelendikten sonra genel olarak buralarda ne kadar esir verildiği ve nerelere gönderildiği belirtilmektedir.

İkinci bölümde, esir olan askerlerin kamplara ulaşana kadar geçen süre zarfındaki gelişmeler yani toplama kamplarındaki durum ve arkasından esir kamplarındaki hayata dair bilgiler verilmektedir. Esir kamplarındaki bilgiler aktarılırken kampların durumuna göre sivil esirlerden de bahsedilmektedir.

Üçüncü bölümde ise esaret hayatının son aşamasını oluşturan vatana dönüş kısmı ele alınmıştır. Tabii anayurda dönüş kimi zaman devletin katkılarıyla olurken kimi zaman yerel halkın katkısı kimi zaman yabancı temsilciliklerin yardımı ve kimi zaman da kamplardan kaçış şeklinde gerçekleşmiştir.

Tezin Önemi

Bu çalışmada, I. Dünya Savaşı'nda vefat edenlerin aksine, hayatlarının bir dönemini esir kamplarında geçiren Türk askerlerinin hayatları anlatılmaktadır. Türk askerlerinin esaret hayatı boyunca yaşam şartları anlatılırken konunun ve ülkelere göre şartlarının daha iyi anlaşılması için olabildiğince birebir kamplarının incelenmesi ön plana alınmıştır zira bırakın ülke farklılıklarını aynı ülke içinde bile kamplar arasında büyük farklılıklar yaşanmıştır. Bu açıdan bakıldığında tek tek kamp incelenmesi esirlerin esaret hayatını anlamamıza daha büyük katkı sağlayacaktır.

Esaret hayatının tamamlanmasıyla birlikte artık bu insanların memleketlerine nasıl ulaştıkları ya da ulaştırıldıklarına ilişkin olarak bilgiler aktarılmaktadır.

Tezin Amacı

Bu çalışmada amacımız, I. Dünya Savaşı'nın arka planında kalan ve yaklaşık seferi kuvvetlerin yaklaşık %10'unu oluşturan bu insanların neler yaşadığını ortaya koyabilmektedir. Devletin içinde bulunduğu ekonomik, siyasi ve askeri durum nedeniyle bu insanlara gereken önem verilememiştir ve kimi bölgelerde çok büyük zorluklar yaşanmıştır. Amacımız her ne kadar vatani için canını feda etmemiş bile olsa ölen arkadaşlarının yanında esir alınan bu insanların bu vatan uğruna savaştığını anlatmak ve vatani uğruna yaşadığı acıları aktarmaktır. Hatta kimi askerler, esaretten kurtulduktan sonra Kurtuluş Savaşı'na katılmış ve ikinci kez esaret hayatı yaşamıştır.

Araştırma Sırasında İzlenen Yöntem ve Sınırlamalar

Araştırmanın ilk bölümünde öncelikle I. Dünya Savaşı'nın nasıl başladığından bahsedildi. Burada genel bir durum vermek yerine cepheler teker teker incelendi ve cephelere göre itilaf devletlerine verilen esir sayısından bahsedildi. Burada amaç, hangi cephede nasıl bir kaybın yaşandığını göstermekti çünkü bazı cepheler çok fazla ön plana çıkamamakla birlikte buralarda çok fazla askerin esir olduğuna şahit olmaktadır.

İkinci bölümde artık esir olmuş bu insanların öncelikle toplama kamplarına ulaştırılmaları ve buradaki yaşamdan bahsedilmiştir. Toplama kamplarından sonra esirler, kimi yerlerde rütbelerine göre tekrar bir ayrıma daha uğramış ve esaret yaşayacağı kamplara nakledilmiştir. Bu kamplara ulaşana kadar geçen süre ve kamp hayatları olabildiğince ayrıntıya girilmeye çalışılarak anlatılmaya çalışılmıştır ancak gerek kaynak azlığı gerekse kimi kampların isminin bilinmesine rağmen herhangi bir kaynağın olmaması tüm kampların incelenmesini mümkün kılmamıştır. Bu nedenle ismi bilinen kamplar yazılmış ve haklarında kaynak bulunan kamplar da değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Son bölümde ise artık kimi zaman yıllarla ifade edilen esaret yaşayan bu insanların yurda döndürülme çalışmaları anlatılmaya çalışılmıştır. Tabii bu geri getirme çabaları yalnızca devlet tarafından olmamış birçok kesimin katkısı görülmüştür. Bu yardımlar arasında halk, yabancı temsilcilikler, yardım kuruluşları ve esaret yaşarken tanışılan arkadaşlar

bulunmaktadır. Tabi yurda dönme olayını kendi imkânlarıyla gerçekleştirenler yani kamplardan kaçanlar hakkında da bu çalışmamızda bazı bilgiler bulunmaktadır.

BÖLÜM 1: I. DÜNYA SAVAŞI

1.1. Savaş Öncesi Genel Durum

1815 Viyana kongresi Avrupa'ya yeni bir statü getirmiş, güçler dengesini belirlemiştir. 1861 yılında İtalya'nın birliğini kurması ve 1870 yılında Sedan savaşının kazanılmasının ardından bir yıl sonra Almanya'nın birliğini kurması ve devletlerarası ilişkilerde yer almak için gayret göstermeleri güçler dengesini büyük ölçüde değiştirmişti (Uçarol, 2000: 461).

Almanya, Bismarck'ın politikaları sonucu büyük bir atılım gerçekleştirdi ve büyük devlet olmanın getirdiği sömürge yarışından kendine pay çıkarmaya çalıştı. Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya arasında İttifak bloğunun oluşturulması ve özellikle Almanya'nın deniz rekabetindeki büyük hamlesi yani Güneydoğu Avrupa ve Önasya'yı etkisi altına alması, Afrika ve Uzakdoğu'da da girişimlerde bulunmaya başlaması İngiltere'yi telaşlandırmakta gecikmedi.

Fransa da genel olarak İngiltere'den farklı düşünmüyordu, özellikle güçlü bir sınır komşusu istemiyor güvenliği açısından endişeleniyordu. Fransa, Sedan savaşının öcünü almak ve Alsace-Lorraine'i yeniden ele geçirmek istiyordu. Ancak bunu yalnız yapamayacağını biliyordu, bu sebeple İngiltere'ye karşı daha kuvvetli bir eğilim göstermeye başladı. Ancak İngiltere'yle arasında Afrika ve Uzakdoğu'daki sömürgelerin paylaşılması konusunda anlaşmazlıklar vardı. Bu sorunlar Fransa'nın büyük tavizler vermesiyle aşıldı ve 1904'te İngiliz – Fransız dostluk antlaşması imzalandı.

Rusya, beklide bu savaşın çıkmasında en büyük rolü oynayan ülkelerden biriydi. Bismarck dönemi Alman siyasetinin temel noktası Rusya ile iyi geçinmek olmuştu. Ancak 1888'de başa geçen II. Wilhelm buna yanaşmadı ve bu tarihten sonra da Rusya ile Fransa yakınlaşması başladı. Fransız - Rus yakınlaşması, 1894 yılındaki antlaşmayla kesin temeller üzerine oturtuldu. 1907'de İngiliz-Rus antlaşması imzalandı. Bu ittifak antlaşmaları İtilaf bloğunun oluşmasına neden olmuştu.

1.2. Savaşın Başlaması

1914 yılına gelindiğinde artık bloklar oluşmuş sadece savaşın başlaması için bir sebep aranıyordu. 28 Haziran 1914 günü, Avusturya-Macaristan veliahdı Arşidük François Ferdinand'ın Saraybosna'da Princip adlı bir Sırp tarafından öldürüldü (Armaoğlu, 2000: 100). Artık savaşın gerekçesi de hazırды.

Avusturya, Almanya'nın desteğini sağladıktan sonra 23 Temmuz 1914'te Sırbistan'a 48 saatlik bir ultiatom vererek çok ağır isteklerde bulundu. Sırbistan, Rusya'nın desteğini sağladıktan sonra bu isteklerden bazılarını kabul, diğerlerini reddetti. Bunun üzerine Viyana Hükümeti, 28 Temmuz 1914'te Sırbistan'a savaş ilan etti ve Belgrad'ı bombardıman etmeye başladı (Uçarol, 2000: 462)

28 Temmuz 1914'te Avusturya-Macaristan imparatorluğunun Sırbistan'a savaş ilan etmesiyle başlayan savaş, Rusya'nın seferberlik ilan etmesi ve bunu Avusturya - Sırp anlaşmazlığına müdahale sayan Almanya'nın 1 Ağustos'ta Rusya'ya, 3 Ağustos'ta Fransa'ya harp ilan ederek Belçika toprakları üzerinden taarruza geçmesi, Belçika'nın tarafsızlığının ihlal edildiği gerekçesiyle 4 Ağustos'ta İngiltere'nin Almanya'ya harp ilan etmesiyle kısa sürede bir genel harbe dönüştü (Görgülü, 1993: 50).

4 Ağustos 1914'te Fransa, Rusya, İngiltere, Belçika ve Sırbistan; Almanya ve Avusturya-Macaristan'la savaş halinde bulunuyorlardı. İki Orta Avrupa devletinin nüfusu 120 milyon kişiyi bulmadığı halde İtilaf devletlerinin yalnız Avrupa'daki nüfusu 238 milyondur. Almanya ile Avusturya-Macaristan'ın kaynakları sadece Avrupa'daki topraklarındaydı; İngiltere, Fransa, Rusya ise dünyanın büyük bir bölümüne sahiptiler. Rusya da kendi insan ve hammadde kaynaklarından başka Sibiryadan da yararlanıyordu (Renouvin, 1982: 117). Savaşı kim daha zengin kaynaklara sahipse onun kazanacağı daha Marn muharebesinde anlaşılmıştı (Aybars, 2000: 45).

Savaş başladığında bazı devletler tarafsızlıklarını ilan ettiler, aslında bu tarafsızlık ilanının altında kim daha fazla taviz verecek olursa onun yanında yer alma kaygısı vardı. Kimi

devletlerde savaşa girmek için uygun zaman kolluyordu. Avrupa devletlerinin birbirine girmesi Uzakdoğu'da Japonya'nın işine geliyordu, çünkü buraya gösterilen ilgi azalmıştı. Japonya, gelişmesini hızlandırmak için bunu iyi bir fırsat olarak gördü. 15 Ağustos 1914'te Almanya'ya bir nota vererek Çin denizindeki donanmasını çekmesini istedi ve bazı toprak taleplerinde bulundu ancak Japonya'nın bu isteğine karşılık gelmeyince 23 Ağustos'ta Almanya'ya savaş ilan etti (Armaoğlu, 2000: 104–105).

İtalya, aslında İttifak bloğunda yer alıyordu ancak Avusturya ile çıkar sorunları olduğu için ilk etapta tarafsızlığını ilan etti. Fakat bir yandan da savaşa girme konusunda Almanya ile diğer taraftan da İtilaf bloğu ile pazarlık halinde idi. İngiltere, Fransa ve Rusya ile yapılan görüşmeler sonucunda 26 Nisan 1915'te Londra'da imzalanan antlaşma ile İtalya istediği tavizleri elde etti ve 20 Mayıs'ta Avusturya'ya savaş ilan etti (Aybars, 2000: 57). Bunun akabinde İtalya, Osmanlı Devleti'nin Trablusgarb'daki direnişçilere yardım ettiğini ileri sürerek 20 Ağustos 1915'te savaş kararı aldı (Kurtcephe, 1990: 396–398).

Bulgaristan, II. Balkan savaşı sonunda kaybettiği toprakları geri almak istiyordu ve bu doğrultuda bir strateji izliyordu. İki blokta Bulgaristan'ı yanına çekmek istiyordu, zira Balkanlardaki güç dengesini kendi lehlerine çevirmek istiyorlardı. Aynı zamanda hala tarafsız durumda olan Yunanistan ve Romanya için Bulgaristan'ın ne tarafta yer alacağı önem taşıyordu. Çanakkale savaşlarında İtilaf kuvvetleri yenilince Bulgaristan'ın Almanya, Avusturya ve Osmanlı Devleti ile görüşmeleri başladı. 6 Eylül 1915'de antlaşma yapıldı ve 12 Ekim 1915 tarihinde Sırbistan'a karşı savaşa başladı (Armaoğlu, 2000: 118–119).

Romanya'nın durumu da diğer devletlerle aynı idi Savaşa katılmakta acele etmiyordu. Rusya'nın Romanya üzerinde büyük bir baskısı vardı ancak emeline ulaşamıyordu. Romanya, savaşın İtilaf kuvvetlerinin lehine gelişmeye başladığını görünce, iki taraf arasında görüşmeler başladı. Romanya, 17 Ağustos 1916'da ittifak antlaşmasını imzaladı ve 28 Ağustos'ta savaşa dâhil oldu (Uçarol, 2000: 501).

Almanya'nın başlattığı denizaltı savaşı dolayısıyla birçok ABD gemisinin batırılması Almanya ile ABD'nin arasını iyice açtı. Diğer yandan 1917 yılında Almanya, Meksika'yı ABD'ye karşı savaşa kışkırttı ve Almanya, Japonya arasında ittifak önerisinde bulundu. Ancak bu yazışmaları ele geçiren İngiltere durumu ABD'ye bildirince denizaltı savaşı yüzünden zarar gören ABD, 2 Nisan 1917'de Almanya'ya savaş ilan etti (Aybars, 2000: 68).

Savaş başladığında Yunan Başbakanı Venizelos, İtilaf kuvvetleri tarafında savaşa girilmesini istiyordu ancak Kral Konstantin Alman İmparatoru'nun eniştesi idi ve Almanya'ya karşı bir sempatisi vardı. Bulgaristan'ın savaşa katılması üzerine İngiltere ve Fransa Selanik'e asker çıkarınca Venizelos sessiz kaldı, bunun üzerine Kral onu görevden aldı, o da Selanik'e giderek ayrı bir hükümet kurdu. Haziran 1917'de İngiliz-Fransız kuvvetleri Atina'ya girince baskılara dayanamayan Kral, oğlu Aleksandr adına tahttan çekildi. Başbakanlığa tekrar Venizelos geldi ve Yunanistan 26 Ekim 1917'de savaşa katıldı (Aybars, 2000: 68).

1.3. Osmanlı Devleti'nin Savaş Girmesi

Osmanlı Devleti, Trablusgarp ve Balkan savaşlarından yenik çıkmıştı. I. Dünya Savaşı başladığında Osmanlı Devleti tarafsızlığını ilan etmişti, aslında bu tarafsızlık kiminle savaşa girilecek konusunda yaşanan çekimserlikten kaynaklanıyordu, çünkü İtilaf devletlerine çeşitli ittifak önerileri götürülmüştü ancak hepsi reddedilmişti (Armaoğlu, 2000: 107–108). Bu istenmeyişin altında yatan temel sebep, İtilaf devletlerinin paylaşmaya kararlı oldukları bir ülkeyi müttefik olarak yanlarında görmek istememeleriydi. Ancak İttihat ve Terakki yönetiminin başını çektiği Babıâli savaş istiyordu. İtilaf grubundan beklenen elde edilemeyince geriye sadece Almanya'nın başını çektiği İttifak grubu kalıyordu.

Almanya, Osmanlı devleti ile ittifak fikrine ağırlık veriyordu, çünkü Almanya yanında olan bir Osmanlı Devleti, Mısır'da İngiltere'ye taarruz yapıp onlara yeni bir cephe açtırabilir, Boğazları kapatıp Rusya'ya gidecek muhtelif bir yardımı önleyebilir, yine Kafkaslar

üzerinden taarruz edip Rusya'ya da yeni bir cephe açtırabilirdi. Tarafsız durumda bulunan Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan'ın durumu netleştikten sonra Avrupa cephelerinde kendilerine yardım edebilirdi. Osmanlı Devletinden yararlanarak halkının çoğu Müslüman olan İngiliz sömürgelerini ayaklandırabilirdi. Aynı zamanda Almanya'nın diğer bir amacı da petrol bölgesi olan Irak ve Hicaz'dan (Suudi Arabistan) da yararlanmaktı.

Osmanlı Devleti ise İtilaf grubuyla yaptığı görüşmelerden sonuç alamayınca resmen Almanya'nın kucağına itilmiş oldu. 200 yıldır toprak kaybeden devlet, nihayet buna bir son vermek, Boğazları ve Doğu Anadolu'yu elinde bulundurmak; İran, Azerbaycan ve Türkistan'daki Türkleri kendi önderliğinde birleştirip eski saygınlığını kazanmak, Arap yarımadası ve Süveyş kanalındaki kontrolünü kuvvetlendirmek, İslam âlemindeki liderliğini sürdürmek istiyordu.

Osmanlı Devleti'nde Alman nüfuzunu artıran bir başka gelişme de Balkan harbinden sonra Osmanlı ordusunu tekrar organize etmek amacıyla Tümgeneral Liman Von Sanders başkanlığında 42 kişilik bir heyetin ülkeye gelmesi ve bunlara orduda fiili görevler verilmesiydi (Görgülü, 1993: 48). Burada Almanya'nın amacı çıkacak muhtemel bir savaşta Osmanlı ordusundan yararlanmaktı.

Resmi askeri ittifak önerisi ilk kez 22 Temmuz 1914'te Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Wangenheim'a yapıldı. Aynı tarihte Sadrazam Sait Halim Paşa da Avusturya büyükelçisine ittifak teklif etti (Görgülü, 1993: 49). 2 Ağustos 1914 Pazar günü Sadrazam Sait Halim Paşa'nın yalısında Osmanlı-Alman gizli İttifakı imzalandı (Bardakçı, 1994: 13–14). Toplantıya Talat ve Enver Paşalarla birlikte meclis başkanı Halil Bey de katılmıştı. Antlaşmayı Almanya adına Wangeheim, Osmanlı Devleti adına Sait Halim Paşa imzaladı. Bu antlaşmanın imzalanmasından hükümetin, meclisin hatta padişahın bile haberi yoktu. Bu antlaşmanın maddelerine bakacak olursak:

1. *Osmanlı Devleti ve Almanya; Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile Sırbistan arasındaki anlaşmazlıkta, tam tarafsızlığını koruyacaklardı.*
2. *Eğer Rusya, Avusturya'ya savaş açarsa ve Almanya'da buna katılmak zorunda kalırsa Osmanlı Devleti de savaşa girecekti.*
3. *Almanya; Osmanlı Devletini bir tehdit altına düştüğünde gerekirse silahla koruyacaktı.*
4. *Savaş olursa; Almanya, askeri heyetini Osmanlı Devleti'nin emrine verecekti*
5. *Antlaşma 31 Aralık 1918'e kadar yürürlükte kalacak, taraflardan biri geçersizliğini ilan etmezse beş yıl daha yürürlükte olacaktı (Uçarol, 2000: 466–467).*

Almanya, 1 Ağustos saat 17.00'de Rusya'ya harp ilan etmişti. Antlaşma, 2 Ağustos'ta imzalanmıştı ve yapılan antlaşmanın ikinci maddesine göre Osmanlı Devleti antlaşmayı imzaladığı gün, Almanya'nın yanında harbe girmeyi kabul etmiş bulunuyordu (Görgülü, 1993: 49). Antlaşmanın üçüncü maddesine göre, gerektiğinde Almanya Osmanlı Devletini korumayı taahhüt ediyordu ama Almanya'nın ne karadan ne de denizden yardım edebilme ihtimali vardı. Antlaşmanın belirtilen bu iki maddesi hakikaten dikkate şayandır.

11 Ağustos 1914'te İngiliz donanmasının kovaladığı Almanların Goeben ve Breslav adlı iki zırhlısının Çanakkale boğazından geçip İstanbul'a sığınmalarına izin verildi. Amiral Souchon komutasındaki bu iki Alman gemisinin Babıâli tarafından satın alındığı belirtildi ve Goeben'e Yavuz, Breslav'a Midilli adı verildi.

Babıâli, savaş için seferberlik çalışmalarını sürdürürken 1 Ekim 1914'ten geçerli olmak üzere "*Kapitülasyonlar*"ı kaldıracağını 9 Eylül'de yabancı elçiliklere bildirdi ve 17 Eylül'de de resmen yayınladı (Aybars, 2000: 49).

Almanya, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi konusundaki baskılarını arttırmaya başladı çünkü 6–9 Eylül tarihinde gerçekleştirilen Marne savaşından yenik çıkmıştı. Bu arada Avusturya - Macaristan da zor durumdaydı ve Almanya, Osmanlı Devleti'nin savaş girip Kafkas cephesini açmasıyla rahatlamayı umuyordu. Devletlerin isteği bu doğrultuydu.

Osmanlı Devleti seferberliğini daha tamamlayamamıştı, maddi güçlükler içerisindeydi. Almanya, Osmanlı donanmasının Karadeniz'e çıkıp harekâta bulunmasına karşılık 11 Ekim'de mali yardımda bulunmayı vaat etti (Renouvin, 1982: 210). Osmanlı Orduları Başkumandan Vekili Enver Paşa, istenilen müsaadeyi 26 Ekim'de verdi. Yavuz (Goeben) ve Midilli (Breslav) ile birlikte Hamidiye ve Barbaros gemilerinin de içinde bulunduğu on bir parçadan oluşan Osmanlı donanması 27 Ekim sabahı Karadeniz'e açıldı. 29 Ekim sabahı Odessa, Feodosya, Sivastopol, Novorosisk limanlarını bombardıman etti ve birkaç Rus gemisini batırdı (Görgülü, 1993: 51).

Osmanlı Devleti'nin bu hamlesi karşısında Ruslar, 1 Kasım'da Osmanlı Devleti'nin Doğu sınırlarından taarruza geçti ve İngilizler de Akabe'yi bombardıman etti ve arkasından Urla iskelesinde iki gemiyi batırdı. 3 Kasım günü de bir İngiliz-Fransız karma filosu Çanakkale Boğazı ağzındaki tabyaları kısa bir süre bombardıman etti. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, 11 Kasım 1914'te İtilaf devletlerine resmen harp ilan ederek fiilen savaşa katıldı (Görgülü, 1993: 51). Buna mukabil, Dünya Müslümanlarının Osmanlı Devleti çevresinde toplanmasını sağlamak ve bu büyük savaşta yardım etmelerini sağlamak amacıyla 14 Kasım 1914'te Padişah tarafından "*Cihad-ı Mukaddes*" ilan edildi.

1.4. Osmanlı Devleti'nin Savaştığı Cepheler

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşında birçok cephede çok çetin mücadeleler verdi. Kimi cephelerde taarruz, kimi cephelerde savunma yaptı. Bu cepheleri genel olarak inceleyecek olursak:

1.4.1. Kafkas (Doğu) Cephesi

Açılış tarihi : 30 Ekim 1914

Savaş sonu : 30 Haziran 1918

Komutan : Hasan İzzet Paşa (Bardakçı, 1994: 15)

Doğu cephesinde harekât, 1 Kasım 1914 günü Rus ordusunun sınırı geçmesiyle başladı. Bu cephedeki III. Kafkas Ordu komutanlığının toplam gücü, 189.562 insan ve 60.877

hayvandan ibaretti (Görgülü, 1993: 101). Rusların da Kafkas Bölgesinde 160.000 kişilik düzenli birlikleri vardı (Guze, 2001: 68). İlk bakışta Osmanlı ordusunun sayıca üstün olduğu görünse de Rus ordusundaki teçhizatlar göz önüne alındığında durum pek de öyle değildi.

1 Kasım'da sınırı geçerek Erzurum istikametine ilerleyen Rus kuvvetleri, 7–12 Kasım 1914 tarihlerinde gerçekleştirilen Köprüköy ve 17–20 Kasım günleri cereyan eden Azap muharebelerini kaybederek geri çekilmek zorunda kaldı. Ancak Osmanlı ordusu da daha fazla ilerleyemedi ve gelmesi muhtemel bir Rus saldırısına hazırlanmak için geri çekildi.

Enver Paşa, topyekûn bir taarruz planlıyordu ve yapılacak olan taarruzun ana hatlarını belirledikten sonra bu planı, tam tarihi belli olmamakla birlikte Kasım ayı içinde, Liman von Sanders'e açmıştı. Liman von Sanders, bu planın önemini ve gerekliliğini belirttiikten sonra içinde bulunulan şartlar içinde bunun şuan başarılamayacağını ve teşebbüs etmemesi gerektiğini belirtmişti. Ancak Enver Paşa, bu sözleri pek dikkate almamıştı çünkü bazı yüksek rütbeli Alman subayları onun bu planını desteklemekteydi ve başarılı olunacağına dair teminatlar vermekteydi. Enver Paşa'yı destekleyenlerden biri, III. Ordu kurmay başkanlığına getirilen (Alman ordusunda rütbesi Albay) General Bronsart von Schellendorf'du (Kurat, 1990: 268–269).

Bu planı uygulamak amacıyla Enver Paşa, 14 Aralık 1914'te İstanbul'dan Köprüköy'e gelmişti. Askerin yazlık giysi ile ve yollar kardan kaplıyken taarruz yapmak istemeyen III. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa, görevinden istifa etmişti. IX. ve X. Kolordu komutanları da Enver Paşa'nın bu kış şartlarındaki taarruz düşüncesini paylaşmadıkları için istifa ettiler. Komutayı ele alan Enver Paşa, 19 Aralık 1914'te orduya taarruz emri verdi (Aybars, 2000: 52). 22 Aralık–15 Ocak tarihleri arasında gerçekleştirilen Sarıkamış muharebelerinde Osmanlı ordusu büyük bir hezimet yaşadı. Tamamen karlarla örtülü 2000–3000 rakımlı dağlık ve yolsuz bir arazide o günün koşulları altında kış donanımından yoksun yaya ve atlı birliklerle yapılan bu riskli hareket sonucunda Osmanlı kuvvetlerinin büyük bir kısmı soğuktan donarak ölmüştür. Sarıkamış'a girebilen 300 kişilik bir kuvvet de Ruslar

tarafından geri atılmıştı. III. Ordu tamamen elden çıktı. Bu savaşlarda Rusların zayıtı, 32.000 kişi olurken Osmanlı Devleti'nin ki ise 60.000 kadardı. Ruslar, Osmanlı Devleti'nden 200 subay ile birlikte 7000 eri esir, 20 makineli tñfekte 30 topu ganimet olarak aldılar (Görgñlü, 1993: 102).

Enver Paşa, bu harekätla ilgili olarak haberlere sansür uygulatmış, bu yüzden de bu başarısızlık yeterince duyulmamıştı. Kayıplara ek olarak, harekät sonucunda Rusları Doğu Anadolu'da engelleyecek doğru düzgün bir kuvvet de kalmamıştı. 15 Şubat 1915 tarihli The Times gazetesinin Petrograd'daki muhabirinden aldığı bilgiye göre, bu tarihe kadar Osmanlı Devleti, 527 subay ve 49.000 askerini Rusya'ya esir vermişti (The Times, Feb 15, 1915, Monday).

Rus ordusu, 1915 Nisanının sonlarında Erzurum'u almak için Tortum ve Malazgirt bölgelerinden taarruza geçti. Bu arada Van bölgesindeki Ermeniler de ayaklanarak Osmanlı ordusunu geriden vurmaya başladılar. Osmanlı Devleti, iç güvenliğini sağlamak ve cephe gerisini güven altına almak için 27 Mayıs 1915 (14 Mayıs 1331) tarihinde Padişah Mehmet Reşad, Sadrazam Mehmet Sait ve Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa imzaları ile “ vakt-i seferde icraat-ı hükümet karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedabir hakkında kanun-ı muvakkat” çıkmış ve Takvim-i Vekayi'nin 18 Recep 1333/1 Haziran 1915 tarihinde, tehcir kanunu denilen kanun yayınlanmıştı (Demirel, 1996: 54).

1915 yılının sonlarına gelindiğinde Ruslar, kuvvetlerini 700.000'e çıkarmıştı, buna mukabil Osmanlı ordusunun mevcudu sadece 64.000 kişiydi. Uzun ve kanlı mücadelelerden sonra 16 Şubat 1916'da Erzurum, 17 Şubat 1916'da da Muş, 17 Mart 1916'da Mamahatun Rusların eline geçti (The Times, Mar 18, 1916, Saturday). 1916 ve 1917 yıllarında cereyan eden savaşlarda Ruslar, Doğu Anadolu'nun büyük bir bölümünü işgal edip Trabzon ve Erzincan'ı aldılar. 1917'de Ekim devriminden sonra başa geçen Bolşeviklerin, harpten çekilme kararı alması üzerine, 16 Aralık 1917'de Ruslarla Erzincan mütarekesi yapıldı (Uçarol, 2000: 476–478). 1915 yılı başında başlayıp 1917 Mart-Nisan aylarına kadar Doğu

cephesinde devam eden muharebelerde, 55.000 civarındaki Osmanlı askeri, Ruslara esir düşmüştü.

1.4.2. Sina- Filistin- Suriye Cephesi

Açılış tarihi : 18 Aralık 1914

Savaş sonu : 26 Ekim 1918

Komutan : Cemal Paşa (IV. Ordu Komutanı) (Bardakçı, 1994: 15)

İngiltere, 1882 yılında bir Osmanlı toprağı olan Mısır'a geçici olduğunu belirterek yerleşmişti. Burası, İngilizlerin Hindistan'a ulaşan kraliyet yolunun en önemli noktasını oluşturuyordu. Bu önemli mevkiinin ele geçirilmesiyle İngilizlere büyük bir darbe vurulması planlanıyordu. Aynı zamanda Hindistan'dan Avrupa cephelerine gelen asker sevkiyatı da önlenmiş olacaktı.

Alman orduları Başkomutanı General Von Moltke, 1914 Temmuzunda Enver Paşa'ya Mısır'a karşı bir girişimde bulunmanın önemini anlatmıştı. Bunun üzerine Enver Paşa, Şam'da bulunan IV. Ordu Komutanı Zeki Paşa'ya Süveyş Kanalına saldırı için hazırlık yapılması talimatını vermiş ancak Zeki Paşa böyle bir saldırının başarısız olacağı raporunu İstanbul'a göndermişti. Bu durum karşısında, Kasım 1914'te yani Osmanlı Devleti savaşa girdikten birkaç hafta sonra, Zeki Paşa görevinden alınarak yerine Bahriye Nazırı Cemal Paşa, IV. Ordu Komutanı olarak atanmıştı (Kansu, 2001: 18).

Kanal harekâtı için yeterli miktarda hazırlık yapılmamıştı. Kanala taarruz edebilmek için öncelikle yaklaşık 200 km genişliğindeki Sina çölünün aşılması gerekiyordu ve çok kuvvetli lojistik desteğe ihtiyaç vardı. Suriye ve Filistin'den geçen yol, at arabalarının bile hareket edemeyeceği kadar bozuktu. Kanalı geçmek için Almanya'dan dubalı botlar getirtilmişti ancak Kanal geçilse bile diğer kıyıda nasıl kalınacağı belirlenmemişti. Osmanlı Başkomutanlığı, bu olumsuz şartlara rağmen Alman baskılarına daha fazla dayanamadı.

1.4.2.1. I.Kanal Seferi

Süveyş Kanalına yapılacak olan bu harekât için IV. Ordu görevlendirilmişti. Cemal Paşa, elindeki kuvvetlerin yetersiz olduğunu ve en az iki tümene daha ihtiyaç olduğunu belirtmişti. Bunun üzerine İzmir'den X. Tümen ve Tekirdağ'dan VII. Tümen'in Suriye'ye gönderilmesine karar verildi aynı zamanda Cemal Paşa'nın Hicaz'da bulunan XXII. Tümen'den de yararlanmasına müsaade edilmişti. Fakat hem Suriye ve Filistin kıyılarının savunulması ve iç güvenliğin sağlanması bakımından hem de Sina çölünde büyük kuvvetlerin lojistik desteğinin sağlanmasında karşılaşılan güçlükler yüzünden bu kuvvetlerin ancak üçte biri Kanal harekâtında kullanılabiliyordu (Görgülü, 1993: 131).

İngilizler ise kanalın savunmasına büyük önem vermişlerdi. Süveyş Kanalı'nın Port Said'den Kantara'ya kadar olan bölümünde yapay olarak kanal suyu taşıyılarak saldırıya karşı korunmuştu. Çöl tarafından da saldırı yapılması çok zordu. Sadece 70 km uzunluğundaki saha tehdit altındaydı. Bu bölgenin savunması için de 25 bin kişilik bir savunma gücü ayrılmıştı. Ek olarak, Kahire'den birer İngiliz ve Avustralya tümeni ile bir de karma Yeni Zelanda tugayı vardı. Aynı zamanda bölgede 6 İngiliz ve 7 de Fransız uçağı bulunuyordu.

Osmanlı birlikleri, 1 Şubat 1915'e kadar çölü geçmiş ve tahkimata başlamıştı. 2-3 Şubat gecesi ise Kanal harekâtı başlamıştı. Fransız keşif uçakları, Sina çölü üzerinde hareket eden kuvvetleri önceden görmüş ve Mısır'da bulunan karargâhlarına haber vermişlerdi.

Yapılacak olan taarruz doğrultusunda Kanala botlarını indiren Osmanlı birlikleri büyük bir kayıp vermişti. Sadece 600 asker kanalın karşı kıyısına geçebilmiş, fakat arkadan yardım gelmediği için onlar da bir süre sonra ya öldürülmüş ya da esir edilmişlerdi. Cemal Paşa, bu yenilgi karşısında Sina çölünü boşaltarak Gazze-Birüssebi-Maan hattına çekilmeye karar vermek zorunda kalmıştı (Kansu, 2001: 19).

The Times gazetesinin 5 Şubat 1915 tarihli haberine göre Kahire'ye ulaşan ilk esir grubu hakkında şunlar yazılmıştı:

“İçlerinde birkaç subay bulunan 250 Türk esiri, bu sabah kanaldan geldiler. Çok perişan gözükiyorlardı, birçoğu ince haki ya da beyaz üniforma giyiyordu ve şehrin içine doğru yürürlerken gözle görülür şekilde ürpermişlerdi. Birçoğu yaralıydı.

Salı akşamıki çarpışmalarda ele geçirilerek birbirlerine sıkıca bağlanan esirler, dün Kahire'ye ulaştılar. Çoğunluğu tuhaf gözükken esirler, yıpranmış birer kalın palto giyiyordu ve askeri olmayan bir törenle karşılandılar. Mahkûm oldukları her şeyden önce süngülü askerler arasında ayaklarını sürüyerek yürümelerinden anlaşılıyordu.” (The Times, Feb 5, 1915, Friday)

I. Kanal Harekâtı, başarısızlıkla sonuçlanmıştı ancak Almanya'nın amacına yönelik bir sonuç doğurduğu da aşikârdı zira İngiltere, bu tarihten sonra burayı savunmak için daha çok kuvvet bulundurmaya zorunda kalacaktı.

1.4.2.2. II. Kanal Seferi

I. Kanal harekâtının başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra yeni bir taarruz için hazırlıklara başlanmış ancak İngilizlerin Gelibolu'ya çıkarma yapmaları üzerine ertelenmişti.

Süveyş kanalına yapılması planlanan ikinci bir taarruz bu sefer daha iyi hazırlanılmıştı. Almanya ve Avusturya'dan birçok yeni silah ve mühimmat getirilmiş, Sina yarımadasına kadar uzanan 264 km. lik demir yolu hattı döşenmiş, yollar tamir edilmiş, yeni kuyular açılarak 38 km uzunluğunda su borusu döşenmiş ve 100 km uzunluğunda telgraf hattı çekilmişti (Görgülü, 1993: 132).

İngilizler, Çanakkale'yi boşalttıktan sonra kuvvetlerinin bir kısmını buraya aktarmıştı. İngilizler, Filistin'e taarruz yapmak için kuvvetlerinin bir kısmını Kanal'ın doğusuna geçirmiş ve çölde demiryolu hattı döşemişlerdi. İngiliz kuvvetleri karşısında zayıf Osmanlı birlikleri keşif taarruzları yapmaktaydı hatta 23 Nisan 1916 günü yapılan Katya baskınında, bir İngiliz alayından 23 subay ve 257 er esir almışlardı (Görgülü, 1993: 133).

Süveyş kanalında durum bu şekilde devam ederken özellikle İngilizlerin kışkırtmalarıyla bazı Araplar isyan etmişti. Bu isyan hareketinde ön plana çıkan kişi Şerif Hüseyin olmuştu. Şerif Hüseyin'e Osmanlı devletine karşı girişilecek bir ayaklanma neticesinde, bağımsız bir Arap devleti kurmasına izin verileceği vaat edilmişti. Bu öneriyi kabul eden Şerif Hüseyin'in isyan hareketi Haziran 1916'da başlamış ve Temmuz ayı ortalarına gelindiğinde Mekke, Osmanlı tabiliğinden çıkmıştı (Aybars, 2000: 63–64).

İşte bu ortam içinde başlayan Kanal harekâtının komutanlığına Alman Albayı Von Kress atanmıştı. Bu kez amaç, Kanalı geçmek değil doğu kıyısını ele geçirmektir. 4 Ağustos 1916'da Nomanı Muharebesi cereyan etti. Başlangıçta harekât başarılı bir seyir izlerken İngiliz süvarisinin başarılı taarruzları, Osmanlı kuvvetlerinin ağır zayıflar vermesine yol açmıştı. XXXIX. Piyadeden, Alay Komutanı Binbaşı Kamil Bey'in de içinde bulunduğu 500 er ve bir dağ bataryası esir olmuştu (Görgülü, 1993: 134). İç kanattan kuşatma yapan Yüzbaşı Hasan Basri Bey komutasındaki XXXII. Piyade Alayına çekilme kararı zamanında ulaştırılmadığından dolayı tüm alay, teslim olmak zorunda kalmıştı (Görgülü, 1993: 142). II. Kanal harekâtında, Osmanlı Devleti'nin zayıfları harekâta katılan Alman ve Avusturya birlikleri de dâhil 4.000, İngilizlerin zayıfları ise 1.130 kişiydi. Bu 4.000 kişilik zayıfların büyük kısmı, İngilizlere esir düşen Osmanlı askerlerinden oluşmaktaydı.

1.4.2.3. İngiliz Genel Taarruzu

II. Kanal Seferinden sonra İngilizler, çölü geçip Suriye'nin güney kısmını işgal etmeyi düşünüyorlardı. II. Kanal seferinden sonra çölde bırakılan Osmanlı örtme kuvvetleri zayıf olduğundan İngilizler, kolaylıkla ilerlemiş ve deniz kuvvetlerinin de desteğiyle 22 Aralık 1916 Elariş'i ele geçirmişlerdi. Böylece İngilizler, Sina çölünü Osmanlı kuvvetlerinden tamamen temizlemiş oldular. İngilizlerin desteklediği Araplar, 1917 Temmuzunda Akabe limanını ele geçirdiler. Akabe limanının ele geçirilmesiyle Araplara denizden de yardım sağlanmış ve böylece İngilizlerle birlikte Suriye'de Osmanlı Devletine karşı savaşmışlardı.

Kuvvet olarak üstün olan İngiliz birlikleri, 26 Mart 1917 günü gerçekleştirilen I. Gazze Muharebesinde ağır bir zayıflar vermişler ve geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Osmanlı

Devleti'nin zayiatı yaklaşık 1.500 askerden oluşurken İngilizlerin zayiatı ise 2.700 kişi dolaylarındaydı. İngilizler, 19 Nisan 1917'de donanmanın da desteğiyle daha geniş bir taarruz yaptysalar da (II. Gazze Muharebesi) başarılı olamamışlardı. Bu muharebeler sonucunda İngilizler, yaklaşık 6.500 kişi, Osmanlı Devleti ise 2.000 kişi civarında zayıat vermişti.

Gazze muharebelerinden kısa bir süre önce 11 Mart 1917'de Bağdat'ın İngilizler tarafından işgali, İngilizlerin büyük bir prestij kazanmalarına neden olmuştu. Alman Başkomutanlığı bu kötü durumun düzeltilmesi için (daha ziyade siyasi nedenlerle) Bağdat'ın geri alınmasını çok istemekteydi ve bunun için de gerekli askeri ve maddi yardımın yapılacağını bildirmişti. Bu amaçla Avrupa cephelerinden anayurda dönen birliklerle Halep'te VII. Osmanlı Ordusunun kurulmasına ve Irak'taki VI. Osmanlı Ordusuyla bu yeni kurulan ordunun birleştirilmesine karar verilmişti. Böylece 15 Temmuz 1917'de "Yıldırım Ordular Grubu" oluşturulmuş ve komutanlığına da General Von Falkenhayn atanmıştı.

Bu hazırlıklar yapılırken Arap ayaklanması ve İngilizlerin kuvvetlerini arttırmasıyla Filistin'deki durum daha da ciddi bir tehlike haline gelmekteydi. Filistin cephesindeki harekâtın Yıldırım Ordular Grubunca yapılması kararlaştırılmıştı. 31 Ekim 1917'de İngilizler taarruza geçmiş 7 Kasım'daki Gazze ve Birüssebi Meydan Muharebelerinde Osmanlı mevzii yarılmıştı. Osmanlı birlikleri, Kasım ayı ortasında Kudüs-Yafa hattına çekildi, ancak İngiliz taarruzunu durdurmak mümkün olamamış ve 8 Aralık 1917'de Kudüs kaybedilmişti. Kudüs'ün düşmesi üzerine General Falkenhayn görevinden alınarak yerine Liman Von Sanders atanmıştı.

19 Eylül 1918 'de büyük kuvvetlerle üç grup halinde taarruza geçen İngilizler, Yafa-Lut gölü arasında mevzilenen Osmanlı cephesini yarmışlardı (Nablus Meydan Muharebesi). 21 Eylül'de Yıldırım Orduları Grubu Komutanı, Dera'ya kadar çekilme kararı vermişti. 7. Ordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa, düşman süvarisini Bisan'da durdurmayı başarmış ve Osmanlı kuvvetlerinin Şeria Nehri doğusuna geçişini güvence altına almıştı. Çekilme 10 Ekim'e kadar devam etmişti. 1 Ekim'de Şam, İngilizlerin eline geçmişti. Bu yenilgi üzerine

Yıldırım Ordular Grubu Komutanlığına Mustafa Kemal Paşa atandı. 25 Ekim’de Halep düştü. Bu kayıplar neticesinde İskenderun-Cerabulus mevziinde İngiliz taarruzu durdurulmaya çalışılmıştı. Bu hat aynı zamanda Türk İstiklal Harbi sırasında milli sınır olarak da kabul edilmişti (Görgülü, 1993: 134–137).

II. Kanal harekâtı ve sonrasında meydana gelen muharebelerde İngilizler, 90.000’den fazla Osmanlı askerini esir aldı. İlk başlarda verilen esir sayısı 500–1000 civarında iken daha sonraları bütün bir tabur, bütün bir alay sayısı kadar esir verilmiş ve bu artarak devam etmişti. Refahiye muharebelerinde 1.600, I. Gazze muharebesinde 1.061, Gazze ve Birüssebi savaşları sonrasında 10.000 kişi İngilizlere esir düşmüştü (Nedim, 1995: 84). Filistin Cephesinde, 26 Eylül 1918 tarihi itibarıyla 40.000 Osmanlı askerinin İngilizlere esir düştüğü belirtilmekteydi (The Times, Sep 26, 1918, Thursday). İngilizler, bu esirleri önce Mısır’daki kamplara aktarmışlar daha sonraları Hindistan ve Burma’daki kamplara göndermişlerdi.

1.4.3. Çanakkale Cephesi

Açılış tarihi : 03 Kasım 1914

Savaş sonu : 09 Ocak 1916

Komutan : Liman Von Sanders-Cevad Paşa (Bardakçı, 1994: 15)

İtilaf devletleri, daha Osmanlı Devleti savaşa girmezden önce Çanakkale boğazına taarruz planları yapmaktaydılar. Osmanlı Devleti, Rus limanlarının bombalanması neticesinde savaşa dahil olunca İngiliz ve Fransız donanması da 3 Kasım’da 5 subay ve 80 askerinin ölümüne yol açan ilk deniz taarruzuyla Çanakkale Boğazındaki savaşı fiilen başlatmıştı (Keser, 2000: 5).

Bu cephenin açılmasına gerekçe olarak IV. Ordu’nun Kanal harekâtını gerçekleştirmediği gösterilmişti. Aslında bu, sadece görünen sebep olmuştu çünkü İngiliz Bahriye Nazırı W. Churchil, İngiliz donanmasının Marmara’ya girip İstanbul’u alacağını ve Osmanlı Devleti’nin işini bitireceğini hesaplıyordu. Osmanlı Devleti’nin saf dışı kalmasıyla

Rusya'ya gerekli yardım rahatlıkla ulaştırılabilecek aynı zamanda Rusya'nın tahılından ve kuvvetli insan gücünden yararlanılabilecekti. Bunlara ek olarak tarafsız durumda bulunan Bulgaristan'ı etkilemek ve kendi saflarında savaşa sokmak istenmesiydi. Diğer bir nedense, savaşın başlamasıyla beraber Fransa'nın üç ay içerisinde bir milyonu aşkın zayıf vermesiydi. Bu durumu telafi etmek için Anadolu ve Balkanlar üzerinden yapılacak bir çevirme harekâtı Fransa cephesini kurtarabilecek böylece İttifak kuvvetleri tam anlamıyla bir çembere alınmış olabilecekti.

İngiltere ve Fransa, Boğazları alıp İstanbul'a yerleşme planları yapıyordu ancak buraları isteyen asıl Rusya idi. İstanbul ve Boğazlar mevzusu Rusya'nın tarihi sıcak denizlere inme politikasının en önemli bölümünü oluşturmaktaydı. Savaş başlayınca Rusya, bu konudaki ısrarını arttırmış ve amacına ulaşmıştı. Boğaza yapılan büyük taarruzdan iki gün önce yani 16 Mart 1915'te İngiltere (Tercüman Gazetesi, 13 Ocak 1992: 8), 10 Nisan 1915'te de Fransa (Tercüman Gazetesi, 14 Ocak 1992: 8) Rusya'nın İstanbul ve Boğazlar konusundaki isteklerini kabul etmişti. Buna karşılık, Rusya'da İngiltere ve Fransa'nın Ortadoğu'daki çıkarlarını gözeteceğini belirtiyordu.

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşına daha fiilen katılmadan önce mevcut iki mayın hattına ilave olarak 15 Ağustos'ta 3. ve 24 Eylül'de 4. mayın hatları oluşturulmuş; 27 Eylül'de 3. mayın hattındaki geçide dört mayın daha dökülerek boğaz tamamen kapatılmıştı. Bunları 1 Ekim ve 9 Kasım'da dökülen 5. ve 6. mayın hatlarıyla Nusret mayın gemisi tarafından 17 Aralık'ta 7. mayın hattının kurulması izlemiş, keza bunları da 8. ve 9. mayın hatlarının oluşturulması takip etmişti. Denizaltıların geçişini önlemek için bazı mayın hatlarının üzerine de ağ konulmuştu. Savaş gemilerine karşı Çanakkale-Kilitbahir arasına iki torpido kovani yerleştirilmişti. IV. kolordunun Aydın ve Denizli'deki XXI. Tümeni ile III. kolordunun Bandırma'daki VIII. ve Tekirdağ'daki VII. Tümeni takviye olarak bu bölgeye aktarılmıştı. Ayrıca topçu ateş gücü de kuvvetlendirilmişti. İtilaf orduları boğaza saldırıya geçtiklerinde yine buraya takviye kuvvetler gönderilmişti.

İngiliz-Fransız filosu 15 Şubat'ta Limni adasının Mondros limanında toplanmıştı. 19 Şubat'tan itibaren de Çanakkale Boğazı ağzına İngiliz-Fransız tarafından yoğun bir bombardıman başladı. İngilizlere ait 3 geminin batırılması ve diğer 3 geminin de yara alması üzerine bu atak ertelendi. İngiliz ordularının karaya çıkması ancak 25 Nisan'da gerçekleşebildi. Bu tarihe kadar süren bekleyiş İngiltere'de, donanmanın birinci komutanı ve operasyonun baş sorumlusu Churchill ile bu sefer hakkında sürekli kuşku duyduğunu belirten birinci deniz komutanı Lord Fisher arasında politik krize yol açtı. Fisher, operasyonun durdurulması talep etti ve isteği kabul görmeyince de istifa etti (http://www.bbc.co.uk/history/war/wwone/battle_gallipoli.shtml, 7.7.2005).

Bu tarihten itibaren İtilaf kuvvetlerinin saldırıları 17 Mart'a kadar devam etmişti. 18 Mart 1915'te İngiliz-Fransız filoları iki kat halinde Boğazı geçmek için saldırıya başlamışlardı (Aybars, 2000: 55). 09.51'den itibaren başlayan saldırı 17.30'da son bulmuştu. İngilizler ve Fransızlar, boğazı geçemeyeceklerini ağır zayıatlar vererek anladılar. Ancak İngilizler ve Fransızlar boğazı geçme konusunda pes etmiyorlardı. 27-28 Nisan tarihlerindeki mücadeleler sonucunda Jeanne d'Arc, Majestic, Triumph ve Vengeance gemileri kısmen yanıyordu ve Bozcaada'ya geri çekilmek zorunda kalmıştı (The Times, May 04, 1915, Tuesday).

İngilizler, bu yaşanan mücadeleler neticesinde Çanakkale'nin denizden geçilemeyeceğine karar vermiş ve kara çıkarması yapmaya başlamıştı. Gelibolu'dan çıkarma yapılarak cephenin yarılması planlanıyordu. Çatışmaların şiddetine ilişkin olarak İngiliz çavuşu D Moriarty 4 Haziran 1915 tarihinde günlüğüne şu notu düşmüştü: *“Geldiğimizden bu yana en kötü gündü. Sığınağımı terk ettim ve görebildiğim kadarıyla ne olduğuna bakmak için dışarı çıktım. Bombardıman yaklaşık 4 saat sürdü ve eğer bu bombardıman altında sağ Türk kalmışsa bu bir mucize olmalıdır. Bu süre zarfında bizim piyadelerimiz ilerliyordu ve geri dönebilen yaralıların bize söylediğine göre iki tane Türk siperini ele geçirmişlerdi. Saat 13.30 sıralarında hareket etmek için hazırlıklarımızı yaptık ve 15.00 de tüm gece kaldığımız siperlerden dışarı çıktık. Siperlerdeyken bize doğru 1000 kadar Türk esirinin geldiğini gördüm ve tercüman vasıtasıyla konuşan bir tanesi, topçu ateşi sonrasında*

bulunduğu siperde bir tek kendisinin sağ kaldığını söylüyordu.”
(http://ww1.osborn.ws/a_gallipoli_diary.htm, 14.7.2005)

Özellikle Ağustos ayı başlarından itibaren savaşın şiddeti arttı. İngilizler, daha ziyade Anzak birliklerini kullanıyorlardı. Seddülbahir, Anafartalar ve Conkbayırında çok kanlı mücadeleler oldu. İngilizler ve Fransızlar, 19 Aralık 1915'ten itibaren cephedeki kuvvetlerini çekmeye başladılar ve 8–9 Ocak 1916'da da burayı tamamen boşalttılar (Daha ayrıntılı bilgi için bkz. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, V. Cilt Çanakkale Cephesi Harekâtı*, 1 inci 2 nci ve 3 üncü kitapların Özetlenmiş Tarihi, Atase Yayınları, Ankara, 2002).

Çanakkale savaşlarında 57.263'ü şehit, 11.178'i kayıp, 97.874'ü yaralı, 7.084'ü hava değişimi, 29.297'si hastalık sonucu ölüm, 14.000'i hastaneye götürülen olmak üzere toplam 207.696 Osmanlı askeri savaş dışı kalmıştı. 10.000'in üzerindeki kayıpların çok büyük bir çoğunluğunu İngilizler ve Fransızlar tarafından esir alınan Osmanlı askerleri oluşturmaktaydı. İngilizler; Kabatepe, Suvla Koyu ve Seddülbahir muharebelerinde aldıkları esirleri önce Limni adasının Mondros limanına, oradan da gemilerle Mısır'a götürmüşlerdi. Bunların, büyük bir bölümü de Mısır'dan Kıbrıs adasındaki esir kamplarına nakledilmişlerdi. Fransızlar ise Seddülbahir ve Kumkale'deki muharebelerde esir aldıkları Osmanlı askerlerini önce Mondros limanına sonra Korsika adasına daha sonra da bir kısmını Fransa'ya götürmüşlerdi (Taşkiran, 2001: 24). İngiliz-Fransız kuvvetleri, 55.000'i ölü olmak üzere yaralı ve esirler dâhil yaklaşık 330.000 kayıp vermişti (Aybars, 2000: 56).

Boğazları ve İstanbul'u ele geçirip savaşın süresi kısaltmayı planlayan İtilaf kuvvetlerinin bu hareketi, savaşın iki yıl daha uzamasına neden oldu. Bu savaş, İngiliz ve Fransızların, sömürgelerinde ve Dünya kamuoyunda prestij kaybetmelerine neden oldu. Rusya'ya yapılması planlanan yardım güzergâhının kapısı da kapanmış oldu. Bu hal, dışarıdan yardım alamayan Rusya'nın durumunun daha da kötüleşmesinde etkili oldu. Çanakkale cephesinde meydana gelen bu mücadeleler, Osmanlı Devleti'ne prestij kazandırmış olup, ordu içindeki iç güveni de arttırmıştı.

1.4.4. Irak Cephesi

Açılış tarihi : 07 Kasım 1914

Savaş sonu : 23 Ekim 1918

Komutan : Nurettin Paşa (Irak ve havalisi komutanı, Bağdat Basra Valisi) (Bardakçı, 1994: 15)

İngiltere, Ortadoğu'daki savaş stratejilerini, Hindistan'ı korumak ve bölgede bulunan enerji kaynaklarını Almanya'ya kaptırmamak üzerine kurmuştu. Bağdat demiryolunun Alman firmaları tarafından inşasına başlanmasından sonra İngiltere, dikkatini bu bölgeye daha da yoğunlaştırmıştı. Bu cephenin açılmasındaki diğer önemli etkenler ise İran petrolünün tasfiyehanesinin bulunduğu Abadan'ı güvenlik altına almak ve kuzeye doğru ilerleyerek Rusya ile birleşmekti (Uçarol, 2000: 472).

Osmanlı Devleti'nin Almanya safında savaşa gireceğinin belli olması üzerine İngiltere, 23 Ekim 1914'te Bahreyn adasına asker çıkarmıştı (Görgülü, 1993: 156). İngiltere, buraya Avrupa cephelerine göndermeyi planladığı Hindistan'dan gelen birlikleri göndermişti. Osmanlı kuvvetleri, Kütüzzeyn Mevzii'nden Basra'yı savunmak istediyseler de başarılı olamamış ve İngilizler, 23 Kasım 1914'te Basra'yı işgal etmişti (The Times, Nov 24, 1914, Tuesday).

İngilizler, 4 Aralık 1914'te kuzeye doğru ilerleyerek Kurna Mevzii'ne çekilen Osmanlı kuvvetlerine karşı büyük bir taarruz hareketine geçti. 5 gün süren mücadeleler sonucunda 9 Aralık 1914'te XXXVIII. Tümen; komutanı, 48 subay ve 930 erle İngilizlere teslim oldu (Görgülü, 1993: 156). Artık İngilizlerin önünde onları durduracak bir kuvvet kalmamış ve Dicle yolu açılmıştı.

Bundan sonraki günlerde Osmanlı kuvvetlerinin amacı Basra'yı geri almak, İngilizlerinki ise Bağdat'ı işgal etmektir. 28 Eylül 1915'de cereyan eden I. Kutülammare savaşını kazanan İngilizler, Osmanlı birliklerini Bağdat'ın hemen güneyindeki Selmanıpak Mevzii'ne

çekilmek zorunda bıraktılar. İngiliz kuvvetleri, 22 Ekim 1915 sabahı tekrar taarruza geçtilerse de başarısız oldular ve 4.000 kişi zayıat verdiler.

Bu kez İngilizler geri çekilecek ve Kutülmare de mevzilenecekti. Osmanlı kuvvetleri, İngilizlerin peşini bırakmadı ve 5 Aralık 1915'te Kutülmare'ye gelip buradaki İngiliz tahkimli mevziini muhasara etti. Bu muhasara, 4,5 ay sürdü. Bu uzun kuşatma sırasında İngilizler, uçaklarla zor durumdaki birliklerine yiyecek atmaktaydılar (<http://www.firstworldwar.com/diaries/siegeofkut.htm>, 7.7.2005).

Bu uzun kuşatmadan kurtulamayacağını anlayan İngilizlerin girişimiyle iki taraf arasında 26 Nisan akşamından itibaren geçerli olmak üzere mütareke akdolundu. İngilizler, kayıtsız şartsız teslim olmaya mezon olmadıklarından Londra'dan telsiz telgrafla bilgi istediler. Nihayetinde Londra'dan gelen haber doğrultusunda İngiliz birlikleri, 29 Nisan 1916'da kayıtsız şartsız teslim oldular (BOA, DH. KMS., dosya no: 38, gömlek no: 18). Bu arada mevcut topları, silahları ve hayvanların bir kısmını Osmanlı kuvvetlerinin eline geçmesini istemeyen İngilizler, imha ederek Dicle nehrine attılar. Teslim olan İngilizlerin miktarı; 5 General (General Townshend dâhil), 481 subay ve 13.100 erden ibaretti (Sabis, cilt 3, 1991: 175). İngilizler, Kutülmare'deki kuvvetlerini kurtarmak için 4,5 ayda 23.000 kişi zayıat vermişlerdi. Ölenler ve teslim olanlarla birlikte İngilizlerin zayıatı 40.000 kişiyi buluyordu. Osmanlı Devleti'nin zayıatı ise 300 subay ve 10.000 er dolaylarındaydı.

Rusların da bölgeye girmesiyle Osmanlı kuvvetleri Irak cephesinde iki ayrı yöne birden savaşmak zorunda kaldı. Güneyden İngilizler Bağdat'ı almak için, Doğu'dan da Ruslar Musul'u almak için taarruz ediyorlardı. Rus taarruzu Revandiz'de durdurulduysa da İngilizler, 11 Mart 1917'de Bağdat'ı aldı.

22 Aralık 1917'de Ruslarla silah bırakışması imzalandıktan sonra Osmanlı ordusunun yükü biraz olsun hafifledi. İngilizlere karşı Musul'un savunulması bir nebze daha kolaylaştı. Mondros Mütarekesinin imzalandığı güne kadar İngilizlerin Musul'u işgal etmesine izin

verilmemişti. İngilizler, 30 Ekim 1918’de imzalanan mütareke koşullarını öne sürerek 3 Kasım 1918’de Musul’a girebildiler.

Osmanlı ordusu, Irak cephesinde yaptığı muharebelerde İngilizlere toplam 20.000’den fazla esir vermişti. İngilizler, 24 Ekim’de başlayıp mütarekenin imzalandığı gün olan 30 Ekim’de biten son saldırılarında yaklaşık 7.000 esir ele geçirmişlerdi (The Times, Nov 1, 1918, Friday). İngilizler tarafından esir alınan bu askerlerin büyük kısmı Mısır, Hindistan ve Burma’daki kamplara götürülmüştü.

1.4.5. İran Cephesi

Açılış tarihi : Haziran 1916

Savaş sonu : Kasım 1917

Komutan : Kuşcubaşı Eşref ve Süleyman Askeri Beyler (Bardakçı, 1994: 15)

İran cephesi, bölgesel olarak kurulmuş gayri nizami bir cephe. Bu cephede Osmanlı kuvvetleri İngilizlerle mücadele etmişti. 1918 yılı Ağustos ayında Kazım Karabekir Paşa’nın komutanı olduğu XI. Ordu, bölgedeki savunmayı kuvvetlendirmek amacıyla Tebriz’e gönderildi. İngilizler, burada da Arabistan yarımadasının diğer yerlerinde olduğu gibi yerli halkı Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtma faaliyetleri göstermekteydi.

1918 Eylülünde Osmanlı birlikleri ile İngiliz kuvvetlerinin mücadelesi başlar. Bu cephede, İngilizler yenilmiş ve iki uçak kaybetmişti. İran topraklarında bulunan Osmanlı birliklerinin amacı Tahran’ı ele geçirmektir ancak savaşın sonucu az çok belirli hale geldiğinden Kazım Karabekir Paşa, Tahran’a düzenlenecek olan seferden vazgeçti ve Ekim 1918 sonlarına doğru Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasından önce İran’ı boşaltarak birlikleriyle birlikte Nahcivan’a gelmişti. (Taşkiran, 2001: 44).

Cephe komutanı olan Eşref Kuşcubaşı, 1917 Kasımının sonlarına doğru Arap yarımadasındaki isyanın önderi konumunda olan Şerif Hüseyin’in oğlu Şerif Abdullah tarafından esir alınmış ve İngilizlere teslim edilmişti. Mısır’da çeşitli kamplar da kaldıktan

sonra Eşref Kuşçubaşı, esaret hayatının geri kalanını yaşamak için Malta'ya gönderilmişti (Kuşçubaşı, 1997: 75–207).

1.4.6. Galiçya Cephesi

Açılış tarihi : 25 Temmuz 1916

Savaş sonu : 26 Eylül 1917

Komutan : Kurmay Albay Yakup Şevki Paşa, XV. Osmanlı Kolordusu (Bardakçı, 1994: 15)

Başkumandan Vekili Enver Paşa, harbin kesin sonucunun Avrupa cephelerinde alınacağı düşüncesiyle toplam mevcudu 100.000'i aşan seçkin subay ve erlerden oluşan üç Osmanlı kolordusunu Doğu Avrupa'daki müttefik cephelerinin savunulması için göndermişti. Galiçya Cephesine de 33.000 kişi mevcutlu XV. Osmanlı kolordusu gönderilmişti.

1916 yılı Temmuz ayında Avrupa'nın Doğu Cephesinde durum kısaca şöyle idi:

Alman kesiminde Rus topraklarından Almanları çıkarmak için ve İtilaf devletlerinin Verdün'deki yükünü hafifletmek için Rusların 18 Haziran'da yaptıkları yarma taarruzu başarılı olmamıştı. Avusturya-Macaristan kesiminde ise Ruslar, 4 Haziran'daki Brossilov taarruzuyla Avusturya-Macaristan ordusuna ağır bir darbe indirmiş 100.000'den fazla esir almıştı.

XV. Kolordu, 22 Ağustos 1916'da Alman Hofmann Kolordusuyla 1. Bavyera ihtiyat Tümeni arasında yaklaşık 20 km'lik bir cephenin savunma sorumluluğunu almıştı. Kolordu, bu mevzi de başarılı bir savunma yaptıysa da Güney Ordu Komutanlığından aldığı bir emirle 6 Eylül 1916 günü 15–16 km'lik bir çekilme yapmak zorunda kaldı. XX. Tümen, bu çekilme sırasında bölüğünün bir tanesini tamamıyla esir verdi.

7 Eylül'de Rusya'nın yaptığı taarruz geri püskürtüldüyse de kolordunun zayiatı şehit, yaralı ve kayıp olmak üzere 1.500 kişiyi bulmuştu. Bir aydan kısa bir sürede Osmanlı

Kolordusunun 95 subay ve 7.000 er kaybettiği düşünülecek olursa, bu cephede yapılan fedakârlığın büyüklüğü daha iyi anlaşılır.

30 Eylül günü yapılan muharebe de Osmanlı ordusu, 45 subay ve 5.000 er zayıtı verdi. Rusya'ya da ağır zayıtı verdirilmiş ve 500 esir alınmıştı. 5 Ekim günü Rusya, elinde bulunan kuvvetli topçu ateşiyile yeniden taarruza geçmişti. Bu muharebede, Osmanlı birlikleri 15 subay ve 3.000 er zayıtı vermişti. Rusya'nın zayıtı ise bunun 4–5 katı kadardı.

1917 Mart'ından itibaren ihtilal sebebiyle Rus ordusu muharebe gücünü yitirmeye başlamıştı. Mayıs 1917'den itibaren de XV. Kolordunun yurda dönmesine karar verildi ve 1917 Eylülünün sonlarına doğru kolordu, İstanbul'a döndü (Görgülü, 1993: 175–177).

1.4.7. Romanya Cephesi

Açılış tarihi : 12 Eylül 1916

Savaş sonu : Nisan 1917

Komutan : Mustafa Hilmi Paşa, VI. Osmanlı Kolordusu (Bardakçı, 1994: 15)

Romanya, bu büyük harp patlak verdiğinde tarafsızlığını ilan etmişti. Balkanlardaki güç dengesini ele geçirmek için her iki blok da Romanya'yı kendi tarafına çekmek istiyordu. Romanya, Avusturya-Macaristan'ın elinde bulunan Transilvanya ve Arat üzerinde hak iddia ediyordu. Bu da Romanya'nın İtilaf bloğuna yakınlığını arttırıyordu ve nitekim Rusların, Avusturya-Macaristan'a karşı kazandıkları Brossilov taarruzundan sonra Romanya, 17 Ağustos 1916'da İtilaf devletlerine katıldı. Böylece Romanya, Karpatlar'daki Avusturya-Macaristan cephesini geriden vurabilecek bir durum yaratmaktaydı.

Osmanlı başkomutanlığı, Romanya Cephesi'nde savaşmak üzere VI. Kolordu'yu Sofya'da bulunan Mackenzen Ordusu emrine vermişti. Kolordu'nun Bulgaristan'a taşınmasına 1 Eylül 1916'da başlandı ancak demiryollarının yetersizliğinden dolayı taşınma işi ancak 6 Ekim 1916'da tamamlanabilmişti.

12 Eylül 1916 günü başlayan Dobruca taarruzuna taşınmadaki aksaklıklardan dolayı parça parça katılan VI. Kolordu, bu muharebede 412 şehit, 1620 yaralı ve 605 kayıp olmak üzere toplamda 2637 kişiyi bulan bir zayıf vermişti.

Ekim 1916 ortalarından itibaren VI. Kolordu tam mevcuduyla cephede sorumluluk almaya başlamıştı. Bütün savunma ve taarruz harekâtına katılmış ve başarılar kazanmıştı. Gelişinde olduğu gibi VI. Kolordu'nun dönüşü de parça parça olmuştur. VI. Kolordu'ya bağlı son birliklerin, İstanbul' a ulaşma tarihi 25 Aralık 1917'i bulmuştu (Görgülü, 1993: 179).

1.4.8. Makedonya Cephesi

Açılış tarihi : 12 Eylül 1916

Savaş sonu : 10 Ekim 1917

Komutan : Şükrü Naili Paşa, XX. Osmanlı Kolordusu (Bardakçı, 1994: 15)

Bulgaristan'ın İttifak kuvvetlerine katılmasının ardından Sırbistan'a savaş ilan edip Belgrad'ı almalarının üzerine İtilaf devletleri de Yunanistan'la anlaşarak Selanik'e asker çıkarmıştı. Yunanistan'ın tutumundan kuşkulanan Bulgaristan, 26 Mayıs 1916'da harekete geçerek Rupel geçidine atağa geçti. Yunan ordusuna taarruz ederek 469'u subay olmak üzere 7.346 esir almış ve Struma nehrine kadar olan bölgeyi elde etmişti.

Alman Başkomutanlığının isteği üzerine, 12 Eylül 1916 tarihinde 50. Piyade Tümeni bu bölgede görevlendirildi. Drama bölgesine aktarılan 50. Piyade Tümeninin mevcudu 11.979 kişi idi. Tümen'nin savunma bölgesinin büyük kısmını Ege kıyılarıyla Tahinos gölü kıyası teşkil etmekteydi. 31 Ekim 1916'daki İngiliz taarruzu geri püskürtüldüyse de 50. Tümen bu savaşta 19 şehit, 90 yaralı, 4 kayıp olmak üzere toplam 113 zayıf verdi.

Manastır kesiminde İtilaf kuvvetlerinin taarruzları şiddetini arttırınca, Bulgarlar geri çekilmek zorunda kaldı. Bunun üzerine Osmanlı kuvvetlerinin iki tümenli bir Kolordu haline getirilmesine ve ayrıca XI. Alman Ordusu emrine takviyeli bir piyade alayı gönderilmesine karar verildi

İstanbul’da bulunan 46. Piyade Tümeni ile Makedonya’ya gönderilmiş olan 50. Piyade Tümeni ve 16. Depo Alayı’nın birleşiminden 20. Kolordu kurularak 25 Kasım 1916–11 Ocak 1917 tarihleri arasında Makedonya’ya gönderilmişti. 20. Osmanlı Kolordusu, 2. Bulgar ordusu emrinde Serez’in batısından Ege kıyılarına kadar olan bölgeyi savunmakla görevlendirilmişti. 177. Alay, 11. Alman ordusunda kurulan Mürettep Tümen emrinde savaşlara katılmıştı. Her iki birlik de katıldıkları savaşlarda büyük başarılar elde etmişlerdi.

Irak ve Filistin Cephelerindeki vaziyetin kritik bir durum alması üzerine 20. Kolordu (50. Tümen hariç), Nisan 1917’de yurda döndü. 50. Tümen ise Haziran 1917 ortalarında yurda dönerek Halep’te görev aldı. 177. Piyade Alayı da 28 Haziran 1918’de Makedonya topraklarından yurda hareket etti (Görgülü, 1993: 181–183).

Makedonya cephesi, en az esir verilen cephe konumundaydı. Bu cephedeki esir sayısı onlarla ifade edilmekteydi. İngilizlerin buradan aldıkları Türk esirlerini Selanik’te bulunan esir kamplarına götürdüğü tahmin edilmektedir (Taşkiran, 2001: 42).

1.4.9. Libya Cephesi

Açılış tarihi : Eylül 1916

Savaş sonu : Kasım 1918

Komutan : Kurmay Albay Abdurrahman Nafiz (Gürman) (Bardakçı, 1994: 15)

İtalyanlar, 15 Ekim 1912’de imzalanan Uşi (Ouchy) Antlaşmasıyla Libya’ya yerleşmişlerdi. Savaş başladığında Libya halkı Osmanlı Devletini desteklemekteydi ancak bölgedeki mücadele azminin artırılması da gerekmekteydi. Libya cephesinde temel amaç, İtalyanları bölgeden atmak ve Mısır’da bulunan İngiliz kuvvetlerine Batı’dan da saldırıp İngilizleri iki cepheli bir savaşa sokmak isteniyordu.

“Cihad-ı mukaddes” çağrısının bölgeye ulaşması ile birlikte İtalyanlara karşı direniş artmıştı. Temmuz 1915’e kadar iç bölgelerden tamamen temizlenen İtalyanlar kıyıya atıldı. Arkasından Mısır’ın batı hudutlarına taarruzlar yapılmış ve İngilizlerin Matruh şehrine

çekilmeleri sağlanmıştı. Bu başarılar üzerine Osmanlı Hükümeti, 15 Ekim 1915'te Trablusgarp'ı ilhak ettiğini açıklamıştı.

İstanbul'dan Sollum bölgesine Teşkilat-ı Mahsusa personeli ile takviyeli bir piyade taburu gönderildi. 1915 sonları ile 1916'da, Nil vadisinde bulunan İngilizlere birçok baskın düzenlendi, ancak İngilizlerin tekrar Sollum'u işgal etmeleri önlemedi. Bu cephede başarılı mücadeleler veren Nuri Paşa, 3 Ocak 1918'de Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına atandı. Yerine de Şehzade Osman Fuat, Afrika Grupları Komutanı olarak bölgeye geldi.

Osmanlı hükümetince 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından, Osmanlı subay ve erlerinin teslim olmalarının gerektiği bildirildiği halde bu kişiler teslim olmayı reddedip yerli liderlerden oluşan bir Cumhuriyet Hükümeti kurdular.

Tarblusgarp'ta direnişin devam etmesi durumunda Anadolu'da bulunan bazı bölgelerin İtilaf devletlerince işgal edileceğinin burada bulunanlara İstanbul'dan bildirilmesi üzerine, Osmanlı subay ve erleri, 1 Mart 1919'dan itibaren bölgeyi terk etmeye başladılar. Osmanlı askerleri Fransızlara teslim olmuşlarsa da Fransızlar, bu heyeti İtalyanlara teslim etmişti (Görgülü, 1993: 188–189).

1.4.10. Hicaz-Asir-Yemen Cephesi

Osmanlı kuvvetlerinin Nablus muharebesinden sonra çekilmek zorunda kalmasıyla Fahrettin Paşa ve kuvvetleri Medine'de mahsur kalmıştı. Osmanlı Devleti'nin genel yenilgiyi kabul etmesi ve mütarekenin 16. maddesi uyarınca Medine'nin de derhal teslimini onaylaması Fahrettin Paşa'yı zor durumda bırakmıştı. Fahrettin Paşa, teslimiyeti kabul etmeyip emrinde bulunan az sayıdaki kuvvetle Medine'yi kahramanca savunmuştu. Ancak bu durum ordunun kurmay heyetini de zor durumda bırakmıştı. Seferi Kuvvetler Kurmay Başkanı Albay Emin Bey, teslimiyetin uygulanmasının tek yolunun Paşa'nın ikna edilmesiyle mümkün olacağını belirtiyordu ve bu doğrultuda girişimlere başladı. Sonuçta Fahrettin Paşa istemeyerek de olsa teslimiyete razı oldu. Fahrettin Paşa öylesine öfkeliydi ve teslimiyeti öylesine hazmedememiştir ki, kararın uygulanmasını isteyen Emin Bey'e

sonun da “Mankafa” bile diyecektir. Fahrettin Paşa Medine’yi savunmadaki bu olağanüstü başarısından dolayı “Çöl Kaplanı” unvanını almıştı. Fahrettin Paşa, Medine’nin muhasaraya başlamasından az evvel kurdurduğu özel bir ekiple de kutsal emanetlerin bir kısmını İstanbul’a naklettirmişti.

Fahrettin Paşa, 12 Ocak 1919 akşamı Bir-i Derviş’deki karargâhta bir düşman olarak değil, kıymetli bir asker olarak karşılanmıştı. Burada bir gece konuk olan Fahrettin Paşa, ertesi günü Kahire’deki esir kampına gönderilmek üzere Yanbulbahir’e sevk edilmişti (Hiçyılmaz, 2001: 66–71).

Paşa’nın birlikleri de üç ayrı kabile halinde 13 Ocak 1919’dan Şubat 1919’a kadar Yanbulbahir’e ve buradan da İngiliz gemileriyle Mısır ve Kıbrıs’taki esir kamplarına gönderilmişlerdi. Fahrettin Paşa, Mısır’da 6 ay kaldıktan sonra “harp suçlusu” olarak Malta’daki esir kampına sürülmüş ve iki yıl Polvarista kışlasında tutuklu kalmıştı (Taşkiran, 2001: 42–43).

İngiliz desteğini alarak taarruza geçen Arapların ele geçirdiği Mekke’de, 22. Hicaz Tüm. Kurmay Başkanı Binbaşı Ahmet Derviş’in de bulunduğu 27 subay, 9 Temmuz 1916’da esir düştü ve Mısır’daki esir kamplarına götürüldü. Binbaşı Derviş, bu esaretten 1920 yılında kurtulabilmişti. Hicaz Valisi olan Galip Paşa’da 22 Eylül 1916’da Taif’i Araplara teslim etmek zorunda kaldı ve esir edildi.

Asir Cephesinde ise Albay Muhittin (Tümgeneral Akyüz) Paşa komutasındaki XXI. Tümen, 19 Ocak 1919’da İngilizlerle yapılan protokol sonucu teslim olarak ve Asir bölgesini boşaltmıştı (Görgülü, 1993: 184–186).

Yemen cephesinde ise Osmanlı kuvvetlerinin teslim olmasından sonra İngilizler buradan aldıkları esirleri kademeli olarak Mısır ve Aden’e sevk etmişlerdi:

- Mısır: Pante Goda Gemisi ile 1804 kişi (15 Şubat 1919)

- Mısır: Etura Goda Gemisi ile 1387 kişi (2 Mart 1919)
- Mısır: Peuta Goda Gemisi ile 1011 kişi (10 Mart 1919)
- Kamaran Adası: Kınsa Goda Gemisi ile 601 kişi (20 Mart 1919)

25 Mart 1919'da hareket eden Beaty karargâh gemisinde ise VII. Kolordu Kumandanı Ahmet Tevfik Paşa, Kurmay Başkanı 40. Tümen Komutanı Kurmay Yarbay Galip ve aileleri de vardı. Bunlar, yedi ay esir kaldıktan sonra Baronbeg gemisiyle İstanbul'a gönderilecekti (Hiçyılmaz, 2001: 86–87).

İngilizlerin eline geçen esirler, Mısır'da bulunan farklı kamplara yerleştirilmişlerdi. Tabibler, eczacılar ve sağlık personeli Turra kampına; kadınlar ve çocuklar Kahire Kalesi'ndeki kampa yerleştirilmişti. Yemen cephesinde başarılı savaşlar yaptıktan sonra esir olan Binbaşı Mehmet Arif (Seyhun), 66 gün Süveyş karantina kamplarında kaldıktan sonra Turra kampına dâhil olmuş ve bu kampta önemli görevler üstlenmişti. Binbaşı Mehmet Arif Bey, 22 Kasım 1919'da Kuveysna kampına nakil olmuş ve 23 Aralık 1919'da esaretten kurtulmuştu (Seyhun, 2000: 138)¹.

1.5. Savaşın Sona Ermesi

1918 yılının Eylül ayından itibaren İttifak devletleri kendi içinde iyice çözülmeye başladı. Artık bu devletler de dâhil hiçbir devletin savaşa devam edecek kuvveti kalmamıştı.

Osmanlı Devleti'nin elinde esir tutulan General Townshend, Ege Denizinde bulunan İngiliz Amiralî Calthrope'a Osmanlı Devleti'nin müzakerelere açık isteklerini belirtmesi için salıverildi. Limni adasının Mondros limanında demirli bulunan Agamemnon zırhlısında İngiltere Devleti temsilcisi Amiral Calthrope ile Osmanlı Devleti temsilcisi Bahriye Nazırı Rauf Bey'in başkanlıklarında süren görüşmelerden sonra 30 Ekim 1918'de, 25 maddeden oluşan Mondros Mütarekesi imzalandı (The Times, Nov 1, 1918, Friday). 2 Kasım'da

---

¹ Bu kitap, Yemen cephesinde gerçekleştirilen savaşlar ve ne şartlar altında savaşıldığını göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca kitapta bulunan haritalar ve krokiler sayesinde cepheler hakkında ayrıntılı bilgilere ulaşılabilmektedir.

Avusturya-Macaristan ile Villa Guisti Ateşkesi, 10 Kasım 'da Almanya ile Rethondes Ateşkesi imzalandı (Renouvin, 1982: 489–495).

Bu ateşkes antlaşmalarından önce ihtilal sebebiyle Rusya, 3 Mart 1918'de ve savaşa sonradan dâhil olan Romanya, 7 Mayıs 1918'de ve Bulgaristan'da 29 Eylül 1918'de yenilgiyi kabul edip savaştan çekilmişti. Artık iş sadece kesin antlaşmaların imzalanmasına kalmış, bu da Paris Konferansı ile gerçekleşmişti. Almanya ile Versailles, Avusturya ile Saint Germain, Bulgaristan ile Neuilley, Macaristan ile Trianon antlaşmaları imzalandı (Armaoğlu, 2000: 145–148). Osmanlı Devleti'ni paylaşamayan İtilaf devletleri ancak 10 Ağustos 1920'de Serv antlaşmasını imzalayabileceklerdi.

1914 Kasımında savaşa giren ya da savaşmaya zorlanan Osmanlı Devleti'nin siyasi, askeri ve ekonomik çok büyük kayıpları olmuştu. Ekonomik kaybı, o dönem devletin içinde bulunduğu durum düşünülürse neredeyse tarifi mümkün olmayan boyutlardaydı. Bu gün için bunun tam tespiti yapılamamakla birlikte resmi kayıtlara göre harp müddetince ordulara aktarılan para miktarı, 25 milyon 500 bin lira idi. Ayrıca Cemal Paşa ve Falkenhain emrinde de 62 milyon 371 bin 328 lira olup, büyük ihtimalle tahsisat-ı mestûre (örtülü ödenek) bunun dışındaydı. Bu miktara Almanya ve Avusturya'dan satın alınan silah, cephane, teçhizat, uçak, otomobil vs. ile 80 milyon marka satın alınan Goben ve Breslav gemileri, ahaliden tekâlif-i harbiye (harp vergisi) ile alınan hayvan, araba, erzak; müsadere olunan mallarla, gayrimüslimlerden müsadere yoluyla alınan mallar da dâhil edilirse I. Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti'ne 500 milyon Osmanlı lirasına mal olmuştu (Balioglu, 1994: 17–18).

Savaş başlamadan önce Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan Makedonya ve Arabistan yarımadası elden çıkmış ve siyasi yönden artık Osmanlı Devleti'nin prestiji tamamen ortadan kalkmıştı. Ancak ülke içindeki siyasi irade net bir şekilde orta konmuş ve Kurtuluş savaşıyla başlayan mücadele 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilanı ile son bulmuş ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmuştu.

Osmanlı ordusunun neredeyse tamamı imha edilmekle birlikte elde kalan birkaç birlikte, Mütareke koşullarına göre terhis edilecekti. Bu da Anadolu topraklarının tamamen savunmasız kalması anlamına geliyordu. Zaten savaşa çağrılan 2.850.000 kişilik seferi kadronun 2.290.000'i ölü, yaralı ve esir ya da kaybolmak şartıyla yok olmuş, elde kalan son silah ve mühimmatın da İtlaf kuvvetlerine teslimi öngörölmüştü.

BÖLÜM 2: I. DÜNYA SAVAŞINDA ÇEŞİTLİ ÜLKELERDEKİ TÜRK ESİR KAMPLARI

2.1. İslam ve Batı Hukukunda Esirler

İslamiyet'e göre savaş esirlerin durumuna değinmeden önce İslamiyet öncesindeki duruma kısaca değinmek olayın gelişimini daha iyi değerlendirmek açısından önemlidir.

İnsanlık arasında düşmanlık ve kan dökülmesi vakası, Kur'ân-ı Kerim'de de ifade edildiği gibi (el-Maide 5/30) ilk insan olan Hz. Adem'in çocuklarına, bir başka ifade ile yeryüzünde birden fazla insanın bulunmasına kadar giden tarihi bir geçmişe sahiptir. Ancak o dönemde yaşananlar hakkındaki doyurucu bilgilere ulaşmak pek mümkün olmadığından sadece yakın döneme ait olan kaynaklar değerlendirilmektedir.

Eski devirlerde herhangi bir uluslar arası hukuktan söz edilmediği için savaşlarda keyfilik ön plandaydı ve galip taraf; kadın, çocuk, büyük, küçük demeden düşman tarafını imhayı meşru görüyordu. Bu nokta da esirlerin içinde bulunduğu durum çok daha güçleşebilmekteydi zira esirler, ağır muamelelere maruz kalabilmekteydi.

Esirlerin öldürülmesi ya da zulm edilmesi yerine onların köleleştirilerek satılması da bir iyileştirme olarak kabul edilirdi. Çok eski *ius gentium* (Romalılarla diğer toplumlar arasında ortaklaşa uygulanan hukuk) esaslarına göre savaş esirlerini öldürmek meşru idi. Fakat onları öldürmektense satmak veya hizmetlerinden faydalanmak daha elverişli görüldüğünden esirler askeri kumandanın emriyle açık artırma ile satışa çıkarılır ve onu satın alanın kölesi durumuna getirildi.

İslam öncesi Araplar'daki durumlarda çağdaşı buldukları devletlerden farklı değildi. Kabileler arası savaşlar ve kan davaları bilinen bir husustu, bu nedenle de yalnız savaş sırasında değil diğer zamanlarda da düşman kabilelerden esir alınabiliyordu. Bu alınan esirlere akıl almaz işkenceler de uygulanabiliyordu. Bazen esirler toplu halde yakılıyor, çeşitli uvuzları kesilerek (müsle) öldürülüyor, öldürülmeleri için başka düşmanlara satılıyor

ve nihayet köle olarak kendilerinden faydalanılıyorlardı. Çoğu zaman mal veya başka esir karşılığında fidye ile salıveriliyorlardı. Esirler, bazen kabilenin ileri gelenlerinden birine sığınarak kurtulabiliyordu. Bir daha savaşmamak ve düşmanlık yapmamak üzere taahhüt alıp bırakmak âdeti de vardı. Bu son durum çoğu zaman kabile reislerine uygulanır bazen de reisi fidye karşılığında bırakırlardı. Esir, esir alanın mülkü idi ve dilerse öldürür dilerse yaşatırdı. Başkasının bu konuda yetkisi yoktu. Başının önündeki kâkülünü (perçem) kesmek veya başını tıraş edip bırakmakta bir utandırma ve hakaret muamelesi olarak uygulanırdı.

Esir, Arapça'da *esr* veya *isâre* masdarı, “isâr” (ip, bağ) ile bağlamak anlamına gelmekte olup esir kimse tutulup bağlandığı için bu şekilde adlandırılmıştır. Esirin çoğulu *esrâ*, *üserâ* ve *esârâ*'dır. *Seby* kelimesi (çoğulu *sebâyâ*) sadece kadınlar için kullanılır, erkekler için kullanılmazdı, ayrıca çocuklar için de kullanılmaktaydı. Kadın ve çocuk esirlerin maddi gelir kaynağı olmaları da söz konusuydu.

Düşman askeri, esir alındıktan sonra esir alan kimse tarafından öldürülemez, öldürmesi halinde günahkâr olurdu çünkü esirle ilgili hüküm devlet başkanına aitti. Ancak esir boyun eğmez, kaçmağa veya savaşa teşebbüs ederse öldürülmesi caizdi. Esirin şahsi malları da esir alana değil devlete aitti. Gerek Sünni gerekse Şii İslam hukukçuları esirlerin gıda ihtiyacının esir olan devlet tarafından karşılanacağını belirmişlerdi. Bu hükmün temeli Hz. Peygamber'in uygulamasıydı. Esirlerin gıda ihtiyaçları gibi giyimlerinin de devlet tarafından karşılanması gerekirdi.

Hz. Peygamber, çeşitli vesilelerle müsleyi, yani bir insanın sağken veya öldükten sonra bir uzvunu kesmeyi veya koparmayı insanın yüceliğine uygun düşmeyen, sadece kin ve öfkeyi artırmaya yarayan bu davranışı yasakladığı gibi düşmanın öldürülmesi ile ilgili olarak da şöyle demişti: “*Öldürme konusunda insanların en iffetli (şevkatli, mürüvetli) davrananı, inananlardır*”.

İslam Hukuku'nda esir olan kimsenin Müslüman olmasıyla ilgili de bir hüküm bulunmaktaydı. Düşman askeri, esir alınmadan önce müslüman olursa, hayatı yanında hürriyetini de garanti etmiş olurdu. Öldürülmesi veya köleleştirilmesi caiz değildi. Ancak esir alındıktan sonra İslamiyet'i kabul ederse, Hanefilere göre öldürülmesi haram olmakla birlikte gaziler arasında dağıtılarak köleleştirilebilirdi.

Osmanlı devleti döneminde de esirlere karşı İslami yaklaşım benimsenmiş ve onların haklarının olduğu kabul görmüştü. Kanunî devrinde Türkiye'yi ve İstanbul'u ziyaret eden meşhur seyyahlardan Fransız Belon, Türkiye'deki esirler hakkında kısaca şunları söylemişti:

«Avrupa'da hizmetkârlar derecesinde Türkiye'deki esirler iyi bakılmakta, efendileri tarafından eşit muamele görmektedir. her esir, kadiya müracaat edip hak isteyebilmektedir. Kadılar, efendisini şikâyet eden esirlere çok iyi davranmakta ve böyle bir şikâyete bile sebebiyet vermekten öteye suçları olmasa dahi efendiye çıkmaktadır. İsteyen kadiya müracaat ederek hürriyetini elde etmek üzere para karşılığı çalıştırılmasını talep etmektedir. Efendiden memnuniyetsizliğin ifadesi olan bu davranış karşısında kadı, ekseriya esirin bir yıl çalıştıktan sonra âzâd edilmesine hükmetmektedir.» (http://www.sosyalsiyaset.com/documents/osmanlida_kole_cariye.htm, 12.6.2005)

Kanuni devrinde birkaç yıl İstanbul'da harp esiri olarak çalıştırılan İspanyol seyyahı ise şöyle belirtmekteydi:

«Türkler, İspanya'da olduğu gibi harp esirlerinin alınlarını dağılayarak damga vurmuyorlar. Bunu yapmak, Türklerde büyük günah sayılıyor. Türklerde 4 yıl kürek çekmek, İspanyol kadırgalarında bir yıl forsalık yapmaktan iyidir. İspanyol kadırgalarında forsalar bir yıl devamlı kürek çekerler. Türk kadırgalarında ise sadece yazın kürek çekilir. İspanyol gemilerinde doyacak kadar peksimet verilmez. Türk gemilerinde peksimetin cinsi hem çok daha iyidir, hem de çok miktarda verilir. İnşaatta çalıştırılan harp esirlerine ise Türkler, ücret öderler. Bu ücretleri biriktiren esir, fidyesini ödeyip serbest kalır. Ücretler

çok yüksektir... Hıristiyan kadırgalarındaki Türk esirleri neler çekerler, Türk kadırgalarındaki Hıristiyan forsaların durumu ise kötü değildir .»
(http://www.sosyalsiyaset.com/documents/osmanlida_kole_cariye.htm, 12.6.2005)

Esirlerin durumu, Batı dünyasında ancak XIX. yüzyılın ortalarından itibaren uluslar arası bazı düzenlemelere konu olabildi. Ancak savaş hukukunun geleneksel olarak ve özellikle ilgilendiği bir konu olarak savaş esirlerine uygulanacak muamele resmi mahiyette 1874 Brüksel Deklarasyonu'nda dikkate alınmıştı. Her ne kadar bu deklarasyon onaylanmamış ve uygulanmaya konulmamışsa da ortaya koyduğu tedbirler, daha sonraki antlaşmalarda ifadesini bulmuştu.

1899'da gerçekleştirilen birinci Lahey Sulh Konferansı'nda kara savaşıyla ilgili bazı düzenlemeler yapılmış ve esirlerin durumlarıyla ilgili hükümlerin ilk defa yer aldığı II. Sözleşme 1907'deki ikinci Lahey Sulh Konferansı'nda gözden geçirilerek yerini bu konferansta kabul edilen IV. Sözleşme almıştı (Özel, 1996: 25–100).

1907 yılında yapılan savaşlarla ve esirlerle alakalı yapılan bu düzenlemelerin yetersiz olduğu I. Dünya Savaşı döneminde net olarak ortaya çıktı. 1915 yılında Osmanlı devleti, "üsera hakkında talimatname" adlı yönetmelikle kendi sınırları içerisinde bulunan esir İtilaf devleti askerlerine nasıl muamele yapılacağını ilan ediyordu (Uca, 2003: 170–175).

I. Dünya Savaşı bitiminde savaş hukuku ve esirlere gösterilecek yaklaşımla ilgili olarak İsviçre hükümetince Cenevre'de bir Konferans düzenlendi. Konferans'ta Uluslararası Kızılhaç Federasyonu tarafınca hazırlanan bir taslak sözleşme de ele alındı ve savaş esirlerine uygulanacak muameleyle ilgili 1929 Cenevre Sözleşmesi kabul edildi. Bu sözleşmenin yürürlüğe gireceği tarih olarak da 19 Haziran 1931 belirtildi (<http://links.jstor.org/sici?sici=00029300%28193304%2927%3A2%3C59%3ACRTTTO%3E2.0.CO%3B2-N>, 2.3.2006). Cenevre'de toplanan bu konferansa Türkiye Cumhuriyeti adına Trabzon Milletvekili Hasan Bey de katılmıştı (CA, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 228.533..11).

Ancak II. Dünya Savaşı'nda ortaya çıkan olaylar bu sözleşmenin tekrar gözden geçirilmesi zarurietini doğurdu. Zira esirler hukukuna uyulmamıştı ve çok esnek davranılmıştı. 1945–1948 yılları arasında çeşitli devletlerin uzmanlarınca taslak sözleşmeler hazırlandı. 64 devletin temsilcilerinin katılımıyla 21 Nisan–12 Ağustos 1949 tarihleri arasında Cenevre'de toplanan konferansta dört tane sözleşme kabul edildi. Bu sözleşmelerin yürürlüğe gireceği tarih olarak 21 Ekim 1950 tarihi belirlendi (<http://www.unhchr.ch/html/menu3/b/91.htm>, 2.3.2006).

1949 Cenevre Konferansı'nın III. Sözleşmesi tamamen savaş esirlerinin durumuyla ilgili idi. Bu sözleşmeyle esirler hukuku sağlam temeller üzerine oturtulmuştu. Esirlerin de kendilerine göre hukuku olacağı ve hak ettikleri insani davranışların kendilerine gösterilmesin gerektiği ve bir kişinin hangi durumlarda esir olabileceğine ilişkin hükümler ayrıntılı olarak yer almaktaydı (Demir, 1993: 8). 1949 Cenevre Konferansı'ndan çıkan sözleşmeyi, bu güne kadar 165 ülke kabul etmiştir.

2.2. Türk Esirlerinin Sayısı

Osmanlı Devleti, daha gerekli hazırlıklarını yapmadan kendini bir anda savaşın içinde bulmuştu. Bu eksikler elbette sadece maddi ve askeri mühimmat eksikliği değildi, savaştan önce asker eksikliği de vardı. Zira devlet, daha bir yıl öncesinde Balkan Savaşları'ndan çıkmış ve büyük kayıplar vermişti.

14 Kasım 1914 tarihinde “Cihad-ı mukaddes” ilan edilince savaş hazırlıkları hızlanmıştı. Almanya'dan gelen maddi yardım yine Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan gelen asker ve askeri mühimmat yanında bir de cephede savaştan askere ihtiyaç vardı. Bu amaçla 1315 (1899) doğumlular müstahfiz, yedek, muvazzaf ve ikinci tertip er olarak askere alınmıştı. Savaştan önce silâh altında bulunan 1307–1309 doğumlularla birlikte asker mevcudu 2.850.000'i bulmuştu. Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı güne kadar bu mevcuttan 941.480 ölü, 990.000 yaralı ve hasta, 358.520 esir ve kayıp olmak üzere 2.290.000 kişi savaş dışı kalmıştı (Bardakçı, 1994: 15).

990.000 yaralı ve hasta esirden ne kadarının iyileştiği ya da ne kadarının tekrar cepheye geri döndüğü hakkında kesin bir malumatımız yoktur. 358.520 olarak verilen esir ve kayıp miktarından ne kadarının esir olduğu veya firar ettiği de tam olarak bilinmemekle birlikte 200.000 civarında kişinin esir olduğu tahmin edilmektedir.

Savaş şartları içinde esir sayılarının tam hesaplanması mümkün olamamıştı. Sadece Rusya'daki Türk esirlerinin durumlarını incelemek, onlara bazı ayni ve nakdi yardımlar ulaştırmak için Yusuf Akçura, Hilal-i Ahmer (Kızılay) tarafından 13 Ocak 1918–1 Şubat 1919 tarihleri arasında Rusya'ya gönderilmişti. Yusuf Akçura, döndükten sonra faaliyetleriyle ilgili 20 Kasım 1919'da verdiği raporda Rusya'da bulunan esirler için tam bir rakam verememiş, "... tahminen 60–70 bin Osmanlı askerinin Rusya'da esir bulunduğunu..." şeklinde bir açıklama yapmıştı (Akçura, 1335: 3).

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin en çok esir verdiği ülke İngiltere olmakla birlikte, burada da ne kadar esir olduğunu tam olarak bilinmemektedir. Arşivler ve elde kaynakların taranması sonucu ulaşılan bilgiler de net bir rakam verme noktasında yetersizdir. Atase arşivinden çıkan belgeye göre toplam esir sayısı 133.839 olarak belirtilmiş ancak bu belgeyi hazırlayan kişi de bu miktardan tatmin olamamış, zira belgenin sol üst köşesine düşmüş olduğu notta "Bu cetvel hatalıdır, Hilal-i Ahmer'den tahsis edilmesi lazımdır" ibaresini düşmüştür (Taşkiran, 2001: 47–54). Ancak bu eksiklikler, o dönemde devletin içinde bulunduğu durum göz önüne alındığında çok da büyük bir ehemmiyet taşımamaktadır.

Anadolu'da bulunan esir miktarı hakkında da tam bir bilgiye sahip değiliz, gerek o dönemin koşulları içinde esir sayılarının üzerinde yeteri kadar durulamaması gerekse muhtelif belgelerin bu iş için tasnif edilmemesi bu eksikliğin karşısındaki en büyük engeldir. Yine de tahmini bir rakam verilecek olursa, Osmanlı Devleti'nin elinde 15.702 İngiliz, 4.935 Rus, 700 İtalyan ve 169 Fransız askeri olmak üzere toplam 21.506 İtilaf devletleri esiri bulunmaktaydı. 30 Ekim 1918 tarihinde mütarekenin imzalandığı gün itibariyle ölen esirler hesaptan çıkarıldığında yaklaşık 13.500 esir, Osmanlı Devleti'nin sınırları içindeki muhtelif

kamplarda bulunmaktaydı (Ural, 2003: 153–154). Osmanlı Devleti'nin aldığı esirler içinde belki de en meşhuru Kutülammare'de esir edilen İngiliz Generali Townshend'di. General, Mondros Mütarekesi görüşmelerine kadar Büyükkada'da tutulmuş daha doğru bir ifade kullanılacak olursa misafir edilmişti (Hiçyılmaz, 2001: 72–80).

Türk esirlerinin sayısı hakkında bu şekilde genel bir bilgilendirme yaptıktan sonra ilerleyen bölümlerde esir kamplarına ilişkin olarak açıklamalar yapılırken hangi ülkede ve hangi kampta ne kadar esir olduğuna dair daha net bilgiler verilmeye çalışılacaktır. Kamplara ilişkin olarak bilgiler verilirken özellikle bazı kamplarda kaynak yetersizliğinden dolayı yalnız Kızılhaç heyetinin hazırlamış olduğu raporlar değerlendirilmiştir. Bu raporlarda kampların durumu olduğundan daha güzel bir tablo çizilerek anlatılmıştır ancak her ne olursa olsun Türk esirlerinin esaret yaşamış olduğu kampları göz önüne koyması açısından son derece büyük ehemmiyete sahiptir.

2.3. Türk Esirleri'nin Kamplara Taşınması

Esirler, daha kalacakları kamplara ulaşmadan, esaret hayatında ne gibi zorluklarla karşılaşabileceklerinin ilk belirtilerini kamplara nakledilirlerken yaşamışlardı. Bu zorlukları en çok Rusya'da kalan esirler yaşamıştı. Bu zorluğunda temelinde yatan faktör soğuk kış şartları idi.

Osmanlı Devleti'nin en çok esir verdiği ülke İngiltere olmuştu. Ortalama 135.000 kişi civarında asker ve sivil esaret hayatı yaşamak zorunda kalmıştı. Bu kadar insanı tek bir merkezde barındırmak mümkün değildi. Ayrıca siyasi sebeplerden dolayı da bu esirler farklı yerlere gönderilmişti: Hindistan, Mısır, Kıbrıs, Malta, Hindini...

İngilizler, Türk esirlerini ilk olarak Bağdat ve Basra'daki toplama kamplarına götürmüşlerdi. Esirler, buradan da çeşitli yerlere trenle, gemiyle ya da yaya olarak göndermişlerdi. Özellikle Hindistan, Malta ve Kıbrıs'taki kamplara gitmek için gemi kullanılmıştı. Gemi yolculuğundan sonra ise tren, at, deve ve muhtelif taşıtlar kullanılmış, gerektiğinde ise yola yaya olarak devam edilmişti. Şunu da belirtmek gerekirse

İngiltere'nin elinde bulunan esirler kamplara götürülürken Rusya'ya giden esirlere nazaran daha rahat durumdaydılar.

Ruslar; Kafkasya, Romanya ve Galiçya cephelerinde savaşıyan Osmanlı askerlerini esir almışlardı. Bu esirler daha ziyade Kazan ve Sibirya'nın muhtelif yerlerindeki kamplarda tutulmuşlardı. En çok esir Kafkas cephesinde verilmişti. Günlerce çarpışmaktan sonra esir edilen askerlerin üstleri paramparça, çarıkları yırtık pırtıktı ve neredeyse ayakta duracak halleri yoktu. Kimileri de ancak arkadaşının desteğiyle ayakta durabilmekteydi. Oradan buradan getirilen insanlar, üçer beşer gruplar haline getirilip esir kabilelerine katılırlardı. Esirlerin, üsera kaydı ve sağlık kontrolleri yapılırdı. Osmanlıca bilen bir Rus subayı tarafından sorguya çekilerek adları, lakapları, sınıfları, meslek veya ihtisasları üsera defterine kaydedilirdi. Sağlıklı olanlar ayrılıp Anadolu topraklarında bulunan toplama kamplarına sevk edilirdi, geriye kalanların durumu ise meçhuldü (Başkâtıpzade Ragıp Bey, 1996: 81).

Toplama kamplarından sonra esirler, trenlerle Azerbaycan'ın Hazar denizindeki Nargin adasına sevk edilirdi. Burası en büyük toplanma merkeziydi. Esirlerin hangi bölgede, hangi kampta kalacağı burada belli olurdu. Ancak esirler, yaşam koşullarının çok kötü olduğu bu adaya gelene kadar da kötü muamelelere maruz kalmışlardı. Taşınırken kimi zaman üstleri soyulan esirler, Ermenilerin yoğunlukta olduğu yerlerden geçerken hakaretlere ve saldırılara da maruz kalmışlardı. Ancak yerli Müslüman halk da olabildiğince esirlere yardımda bulunmaya gayret etmişti.

Esirler, sorgulandıktan sonra "*teklüşki*"¹ adı verilen vagonlara bindiriliyordu. Vagonun iki tarafında iki katlı tahta sıra bulunmaktaydı. Tuvalet ihtiyacı için ise vagonun bir köşesine bir kova konulmuştu. Isınma ise vagonun ortasına konan demir soba sayesinde gerçekleştiriliyordu ancak ısınmak için yakacak bulma zorluğu yaşanıyordu. Bazen aylarca süren bu yolculuklar sırasında hastalanmamak mümkün değildi. Zira vagonun içi dışarıdan

---

¹ Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan vagonlardan daha büyük ve geniş olan bu vagonların çok hantal bir görüntüsü vardı.

farksızdı. Ancak esirler, temizlenememekten doğan sıkıntıları biraz olsun hafifletmek için vagona bulunan tuvalet yerindeki su ile sıra ile çamaşırları yıkarlar, vagon penceresinin dışına asarak eksi 30 derece soğukta kurutmaya çalışırlardı (Latif, 1988: 11). Ruslara özel bir başka durum ise istasyonlarda sıcak su bulunmasıydı. Esirler, bu sıcak suyla kendilerine çay yapmaktaydılar.

Esirler, bu soğuk vagonlarda başka güçlüklerle de karşılaşmakta idiler. Mesela, Moskova yakınlarında trenler dolusu Türk esiri, karantina var diye buldukları vagonların kilitli kapıları ardında haftalarca aç ve susuz bırakılmış ve birçoğu açlıktan, susuzluktan ve hastalıktan ölmüştü. O zamanki Ruski Slova gazetesi bu konuyu sayfalarına taşımıştı (Tuğaç, 1975: 27).

Esirlerin kamplara taşınmasında kullanılan diğer bir yöntem de kızaklar olmuştu (Taşer, 2000: 58–60). Yılın büyük bölümü karlarla kaplı olan Rusya’da ulaşımın yetersiz kaldığı yerlerde bu yöntem kullanılmıştı. Esirler, tıpkı trenlerde üşüdükleri gibi bu taşınma işleminde de yine soğukla mücadele etmek zorunda kalmışlardı çünkü kendilerini soğuktan koruyacak yeterli mühimmata sahip değillerdi.

Rusya’ya gidecek esirlerin en büyük toplanma yeri Azerbaycan’daki Nargin adası idi. Burada sadece Türk esirleri değil Almanlar, Avusturyalılar ve Bulgarlar da bulunmaktaydı. Ancak Türk esirleri diğerlerine nazaran daha fazla burada kalıyorlardı. Ada’da yaşam koşulları çok kötü idi. Bunun yanında esirler çeşitli işlerde çalıştırılmaktaydı. Yaşam koşullarının kötülüğünden dolayı Mülazım (teğmen) Ahmet Efendi’nin başını çektiği bir grup Kızılhaç heyetinin kampı ziyaret ettiği sırada Rusları bu heyete şikâyet etmişti. Bu olaydan sonra Çar’ın amcası bizzat kampa gelmişti. Bu olaydan sorumlu tutulan mülazım Ahmet Efendi hücre hapsine çarptırılmıştı.

Nargin adasında bulunan Türk esirlerine yerli Müslüman halktan yardımlar da yapılmıştı. Bu yardımlar gerek maddi gerekse manevi yönde olmuştu. Bu durum esaret hayatı yaşayanlara bir nebze olsun ayakta kalma desteği sağlıyordu (Göze, 1989: 67–71).

Fransa'da İngiltere ve Rusya'ya nazaran daha az Türk esiri bulunmaktaydı. Fransızlar, bu esirleri Çanakkale ve Trablusgarb cephelerinden almışlardı. Limni adasının Mondros şehri toplama kampı olarak kullanılmış, daha sonra bu esirler Marsilya adasına gemilerle taşınmış, oradan da kamplara götürmek için trenler kullanılmıştı.

Romanya'nın elinde bulunan esirler, öncelikle Jalamitza bölgesindeki toplama kampına getiriliyordu. Buradan da Moldavya içlerinde bulunan kamplara uzun bir yürüyüşten sonra ulaşabilmekteydiler. Romanya'daki şartlar Türk esirleri için çok ağır olmuş, bu nakil işlemlerinde ender olarak trenler kullanılmıştı.

İtalyanlar, Trablusgarb cephesinde mücadele eden Osmanlı askerlerini esir almışlardı. Aslında buradaki askerler, İngilizlere teslim olmuştu (özellikle mütarekeden sonra), ancak İngiltere hükümeti, esir aldıkları bu insanları İtalyanlara teslim etmişti. İtalyanların elinde ortalama 100 civarında esir olduğu sanılmaktadır. Bu insanların İtalya'ya gemilerle gitmesi muhtemeldir ancak hangi kamplarda olduğu ya da akıbetlerinin ne olduğu hakkında bir malumat yoktur (Taşkiran, 2001: 57).

2.4. İngiltere'nin Elinde Bulunan Türk Esirleri

I. Dünya Savaşı'nın başlamasına müteakip Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında cereyan eden savaşlarda karşılıklı binlerce esir alınmıştı. İngiltere, esir aldığı bu askerleri olabildiğince birbirine uzak kamplara yerleştirmeye özen göstermişti. Buradaki asıl amaç, esirlerin, Osmanlı birlikleriyle ve Anavatanla irtibatını tamamen kesmekti.

İngilizlerin elinde bulunan Türk esirleri hakkındaki en geniş bilgiler, Kızılhaç arşivinde bulunmaktadır. Bu arşivde yalnız Türk esirleri değil diğer milletlerin esirleri hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Kızılhaç örgütü, oluşturduğu gruplar aracılığıyla bütün kampları dolaşmış ve buralar hakkında geniş bilgiler elde etmişti.

2.4.1. Hindistan ve Burma'daki Esir Kampları

İsviçre Kızılhaç Merkezi, esir kamplarının hepsi hakkında bilgi sahip olmak istiyordu ve bu amaçla Dünya'nın çeşitli bölgelerinde bulunan esir kamplarına, merkeze bağlı heyetler göndermişti. Hindistan ve Burma'daki esir kamplarını ziyaret amacıyla Mısır'da bulunan Kızılhaç merkezine bağlı delegeler, L'Aronda adlı İngiliz gemisiyle 1 Şubat 1917'de Süveyş'ten ayrıldı. Aden'de mola verdikten sonra gemi, Bombay'a 12 Şubat'ta ulaştı. İsviçreli konsül M. Ringger, bu delegelere gerekli yardımda bulunmuştu.

Albay Codrington, Hindistan'da bulunan tüm esirlerden sorumluydu. Albay, delegelerin ihtiyacı olan tüm gereçleri temin etti. Ayrıca heyetin rahat çalışabilmesi için ziyaret edilecek bölgeyi iyi tanıyan Teğmen P. J. Patrick, bu heyete eşlik etmekle görevlendirilmişti.

3 Mart 1917'de gerekli tüm izinleri alan heyete kamplardaki çalışmaları sırasında güçlük çıkaran olmamıştı (KHHB, 1917: 5–6). Sivil ve askeri kampları ziyaret eden heyet, esirlere rahat soru sormuşlar, kampların her köşesine girmişler, kayıtları ve raporları incelemişler kısacası kamp içinde istedikleri gibi davranmışlardı.

Hindistan'da bulunan savaş esirleri kampları askeri yetkililerin elindeyken, toplama kampları sivil eyalet hükümetlerince idare ediliyordu.

2.4.1.1. Sumerpur Kampı

Hindistan'ın merkezinde bulunan Rajputana eyaletindeki kamp, Bombay-Boroda yolundaki d'Erinpura-Road istasyonundan 7 km uzaklıkta bulunmaktaydı. Kampa en yakın şehir Ajmre idi. Kampın komutanı Yarbay H. M. Halliday olup, yardımcılığını Yüzbaşı G. H. Bruce-Karr yapmaktaydı.

Kamp, içlerinde Mezopotamyalı Arapların çoğunlukta olduğu Türk savaş esirlerini barındırıyordu. Kampta, Kızılhaç heyetinin ziyaretinin gerçekleştiği tarih olan 3–4 Mart 1917'de toplam 3.024'ü Müslüman 3.366 kişi bulunmaktaydı (KHHB, 1917: 7). Kampa, 20

Eylül 1917 tarihinde Basra gümrük müdürlüğünde görevli iken esir edilen siviller de dâhil olmuştu (BOA, DH. EUM. 5.ŞB., dosya no: 81, gömlek no: 48).

Birbirine paralel olarak dizilmiş içinde Türklerin oturduğu kulübeler ile idari binaların bulunduğu büyük bir avlunun etrafı dikenli tellerle çevrilmişti. Her kulübenin etrafında bulunan verandalarda oturan esirler, zar oyunları veya domino oynuyor ya da Türk kahvesi içip sohbet ediyorlardı. Tartışma konuları genellikle İngilizce gazetelerdeki haberler, politika veya kamp dedikodularıydı.

Kızılhaç delegelerinin kampa gelmesi esirler için bir değişiklik oldu. Kamp yaşantısının monotonluğuna karşı büyük bir olaydı. Delegeler yatakhanelere girdiler, lavabo ve tuvaletleri incelediler, fiyatları öğrenmek için kantine gittiler. Yemekler incelenerek sağlık hizmetleri denetlenmişti. Delegelerin başlıca görevi, savaş esirlerine uygulanan muamelenin uluslararası düzenlemelere uyduğundan emin olmaktı. Yerleşme, hijyen, kıyafet, yiyecek, iş, tıbbi müdahale, haberleşme ile ilgili kurallar dikkatle incelenmişti.

Kampta imamlık yapan ve subay sayılmayan iki müftü ve iki kadı bulunmaktaydı. Hemen hemen tüm siviller, askerlikle yükümlüydü. Kampta esirler yemeklerini kendileri yapmaktaydı. Bu durum hem kamp yönetimi hem de esirler açısından memnuniyet vericiydi. Yönetim yemek işiyle uğraşmamış oluyor, esirlerde ne yemek yediklerini biliyorlardı.

Kamp personelinin ve esirlerin yemek istihkaklarını aldıkları bina dört adım yüksekliğinde, iyi inşa edilmiş yuvarlak bir yapıydı. Bitişik depodan getirilen erzaklar bu bina içindeki taş bir masanın üzerine konulurdu. Belirli ölçülere göre dağıtılan istihkaklar hademelere verilir ve kısım mutfağına gönderilirdi. Esirlerin yemekleri kendilerinin seçtiği bir aşçı tarafından hazırlanırdı. Yiyecek istihkakına ek olarak her esire ayda 1 pound, 453,6 gr sabun, haftada 40 sigara ve iki kutu kibrit veriliyordu.

Giyim konusunda kamp yönetiminin herhangi bir baskısı olmamıştı. Esirler, elbise ve başlık konusunda büyük bir serbestliğe sahipti: Asker ceketleri, sivil yelekler, gömlekler, uzun pamuklu cübbeler, Türk frakları, fesler, kepler vs. Her esirin küçük ince bir kimlik levhası vardı. Bunu elbisenin üzerine takmak zorunda değillerdi, bu nedenledir ki bu levhayı çoğu da cebinde taşıyordu.

Kampın tıbbi hizmetleri, Londra’da da çalışmış olan Hintli bir doktor olan Yüzbaşı Wadia tarafından yapılamaktaydı. İki yerli doktor da ona yardımcı oluyordu. Doktor, Arapça ve Farsça konuşuyordu ayrıca tercümanlık yapan iki tane de Ermeni bulunmaktaydı. Eğer hasta olan esirin tedavisi için kamptaki hizmetler yetersiz kalırsa esir, Bombay’ın 160 km kuzey-doğusunda bulunan Deolali’deki “The 34th Welsh General Hospital” isimli hastaneye naklediliyordu. Hastanede esirlerin tercümanlığını Signor Martirossi yapmaktaydı. Deolali, aynı zamanda İngiliz ordusunun kamp merkeziydi (<http://www.awm.gov.au/journal/j36/nurses.htm>, 22.3.2005).

Esirler, İngilizler ve yerli askerler gibi kolera ve çiçek hastalığına karşı aşılanıyordu fakat tifo aşısı uygulanmıyordu. Kampta tifo hastalığına rastlanmamaktaydı. 1916 yılında çeşitli hastalıklardan dolayı 31 kişi ölmüştü. Ölen esirler, kendi dinlerinin kurallarına göre gömülüyordu.

Esirler, 40 İngiliz ve 225 Hintli asker tarafından gözetim altında tutuluyordu. Kamp komutanı gerektiğinde her türlü cezayı uygulama hakkına sahipti. Hiçbir esir, kendisine suçu iletilip savunması alınmadan cezalandırılmazdı. Komutan, 14 günü geçmemek şartıyla hücre hapsi verebilirdi. Cezalı durumdaki esir, azaltılmış istihkak alırdı. Fakat hiçbir esir, kamp doktorunun onayı olmadan 24 saatten fazla hücre hapsine ya da azaltılmış istihkaka maruz bırakılmazdı.

Hapis cezası kamp hücrelerinde uygulanırdı. 14 gün ceza almış bir esir, 7 gün geçmeden tekrar hücre cezasına çarptırılmazdı. Hücredeki esirlerin çalışmasına ve

günde en az iki saat gezmelerine izin verilirdi. Hafif ceza olarak da sigara verilmez, ağır işlerde çalıştırılır, parası verilmez ya da mektup konusunda sınırlama yapılırdı.

Esirlerden bir kısmı, Langevuk'tan Stavros'a inşa edilen hafif demiryolunda çalışmaktaydı. Esirlere bu çalışmalarının karşılığı olarak para ödenmekteydi. 50 kişilik esir grubu, 4 ya da 5 askerin gözetiminde çalışmaya giderdi. Esirlerin çalıştığı bölge yaklaşık olarak 26 km² lik bir alandı ([http://www.borgognon.net/VEBdiary.html#\(Summerhill%20Camp,14.7.2005\)](http://www.borgognon.net/VEBdiary.html#(Summerhill%20Camp,14.7.2005))).

Esirler, dinlerini uygulama da serbestti. Kampta içinde imamların Kur'an okuduğu bir cami vardı. Ara sıra Hıristiyan olan esirlerin kutlamaları için bir Fransız papaz kampa getiriliyordu.

Her türlü oyuna izin verilmekle birlikte esirler tavla, domino ve kâğıt oyunlarını spora tercih ediyorlardı.

Esirlerin çoğunun okuma yazması yoktu. Daha iyi eğitilmiş esirler, onlar için Kur'an ve gazete okuyorlardı. Her kısım da Osmanlıca dışında yabancı bir dil; Fransızca, İngilizce, Almanca ve hatta Rusça bilen birisi bulunmaktaydı.

Esirler için aylık ortalama para havalesi tutarı 2000 rupi kadardı. Mezopotamya'dan gelen paralar Hilal-i Ahmer'dan gelen paralara göre kampa daha çabuk ulaşıyordu. Gelen paralarda hiçbir kesinti yapılmamakla birlikte isteyen hepsini alabilmekteydi. Hepsini istemeyenler için de bir hesap numarası açılmıştı. Yatırılan para, çekilen para ve alındılar hesaba kaydediliyordu.

Avrupa'dan ve Mezopotamya'dan olmak üzere kampa haftada ortalama 15 paket geliyordu. Mezopotamya'dan gelen paketler teslimden önce açılıyordu; alkol, eter, esans ve gazete yasaktı. Esirler, haftada bir istedikleri dilde ve uzunlukta mektup yazabiliyor ancak mektuplar kamp tercümanınca sansürleniyordu. Kartpostal ise pek

tercih edilmiyordu. Ücretsiz olarak esirlere zarf ve kâğıt veriliyordu. Haberler kampa geç gelse de esirlerin neredeyse yarısı ailelerinden haberdar olabilmekteydi (KHHB, 1917: 7–20).

Sumerpur Kamp'ındaki Türk esirleri, 1919 yılı Eylül ayı sonunda Bellary Esir Kampı'na nakledilmişlerdi (Taşkiran, 2001: 67).

2.4.1.2. Ahmet Nagar Kampı

Kamp, Kızılhaç heyeti tarafından 7 Mart 1917 tarihinde ziyaret edilmişti. Almanların çıkarlarından sorumlu Bombay'daki İsviçre ataşesi M. Ringger, kampta bulunan esirleri ziyaret eden Kızılhaç heyetine eşlik etmişti.

Ahmednagar şehrine yaklaşık 3,5 km uzaklıkta olan kamp, Bombay şehrine ise 200 km lik bir mesafede idi. 35.000 nüfuslu Ahmednagar şehrinin temel geçim kaynağı pamuk, tarımsal ürünler vs. idi.

Kamp, Transvaal savaşı sürecinde Boerleri içeride tutmak için kurulmuştu. Kamp bölgesinde sıcaklık normal seyirde olup geceleri serindir. Kamp komutanı Yarbay G. Morse idi. İkinci komutan Yarbay Loudon olup yardımcılığını Teğmen G. Grey üstlenmişti. Kampın güvenliğinden genel olarak İngiliz askerleri sorumlu idi.

Kamp, Birleşik Devletler başkonsolosu Mr. Smith tarafından 1915 yılı sonunda ve Haziran 1916'da arka arkaya 5 gün boyunca ziyaret etmişti. Bombay'daki Birleşik Devletler elçisi Mr. Baker, 1914 ve 1915 yılında ve Bombay'daki diğer bir elçi olan Mr. Colman, 1915 ve 1916 yılında kampı ziyaret etmişlerdi.

Kampta bulunan esirler üç guruba ayrılmıştı: Kamp A; orta halli kişiler ile Alman gemilerinden tutsak edilen mürettebat, Kamp B; daha üst tabakada ticarete uğraşanlar ve savaştan önce maddi durumu iyi olan işçiler, Kamp C; bu kamp diğerleri gibi dikenli tellerle çevrili olmayıp kaçmayacağına dair söz veren esirler için özel tahsis edilmişti. Bu

kampta bulunan esirler, kampın 8 km uzağına kadar serbestçe hiçbir gözetim olmaksızın dolaşabiliyorlardı.

A kampında 850 kişi, B kampında 362 kişi ve C kampında 409 kişi bulunmakta olup toplam kamp mevcudu 1621 idi. Bu miktarın gruplara dağılımı aşağıdaki gibidir:

Tablo 1. Ahmednagar kampındaki esir dağılımı

	ALMAN	AVUSTURYALI
Memur	49	3
Memur üstü	397	3
Silâh altına alınabilecek siviller	877	172
Silâh altına alınamayacak siviller	120	---
TOPLAM	1443	178

Kaynak: KHHB, 1917: 37

Ahmednagar kampı büyük bir toplama kampı olup görüldüğü üzere daha ziyade Alman ve Avusturyalı sivil esirler bulunmakta idi. Bu insanlar, savaş şartlarının ortaya çıkardığı bir sonuç gereği esir edilmişler ve buradaki kampta esaret hayatı yaşamışlardı. (KHHB, 1917: 20–37)

2.4.1.3. Belgaum Kampı

Belgaum şehrine az bir uzaklıkta bulunan kamp, Ahmednagar kampına göre biraz daha soğuk bir havaya sahipti. 214 kişilik mevcudu bulunan kamp, sivil esirlerin aileleri kaldığından dolayı İngilizler tarafından “aile kampı” olarak adlandırılmıştı. Kampta Alman ve Avusturyalı sivil esirlerin aileleri ikamet etmekte idi.

Kamp komutanlığını emekli albay M.A Halliard yürütmekteydi. Albay’a müfettiş Robinson yardım etmekteydi. Garnizonun güvenliğinden ve savunulmasından İngiliz askerleri sorumlu idi.

Esirler, hiçbir gözetim altında bulunmamakta olup büyük bir serbestliğe sahiptiler. Rahatça dışarı çıkabilmekteler ve kültürel faaliyetlerle ilgilenebilmekteydiler. Ayrıca kamp etrafında esirlerin psikolojisini en üst düzeyde etkileyen faktörlerden biri olan dikenli tel ya da bir duvar yoktu. Esirlerin bu rahatlığı temizliğe de yansımış ve kamp temizliğinin en önemli parçasını oluşturan dezenfekte işi Belgaum şehrindeki sivil hastanenin buhar odalarında gerçekleştiriliyordu. Bütün kıyafetler, yorganlar ve kap kacaklar bu hastaneye gönderilmekteydi.

Burada bulunan esirlerin kıyafet masrafları hükümet tarafından karşılanmakta idi, buna ek olarak isteğe bağlı olarak özel terzi de gelebilmekteydi. Kamp komutanı kendi inisiyatifi doğrultusunda, esirlerin ülke genelinde bulunan şehirlerde alışveriş yapmalarına izin verebilirdi. (KHHB, 1917: 38–46).

2.4.1.4. Bellary Kampı

Kamp, Bombay şehrinin güneydoğusunda, Bellary şehrinin yaklaşık 3 km kadar yakınındaydı. Bu kamp, 26 Kasım 1916'da Irak bölgesinden 65 Türk subayının getirilmesiyle açılmıştı. Kamp, 12 Mart 1917 tarihinde de Kızılhaç heyeti tarafından ziyaret edilmişti. Heyet, kampa geldiğinde kampta 66 subay, 1 doktor, 2 astsubay, 68 er ve erbaş olmak üzere 137 esir bulunmaktaydı. Mart ayı sonunda 500 esirin daha kampa getirileceği bildirilmişti. Kamp, 4.000 kişilik olup, inşaatların yapımı tamamlandığında 5.000 kişi barındırabilecek duruma gelecekti.

Bu kampa Aralık 1919'da Krasnoyarsk kampından kaçarak Türkistan yoluyla Afganistan'a ve oradan da Hindistan'a geçen iki Türk subayı da gelmişti ancak bu kişiler esir olarak değil tam anlamıyla olmasa da misafir olarak bu kampta kalmıştı (İybar, 1950: 109).

Binalar taş ve briketten inşa edilmişti. Erler, 50'şer kişilik bölümlerde kalmakta, astsubaylar içinse ayrı odalar vardı. Binalar petrol lambası ile salonlar da gaz lambası ile aydınlatılmaktaydı. Subaylara temiz bir yatak, masa ve sandalye verilmiş ayrıca

dileyen kendi parasıyla ilave eşya da alabilmekteydi. Ancak aynı şartlar erler için sağlanmamıştı.

Subaylar, sabahleyin 06.45 ile 11.00 arası, öğleden sonra 14.00 ile 19.00 arası kamp içinde ve dışında beş kilometrelik bir alanda serbestçe dolaşabilmekteydiler. Erler, ise kamp dışına “parol” denilen izin kâğıdını imzalayarak kamp dışına gezinti için çıkabilmekteydiler.

Kampın suyu, civar bir tepeden yeraltı boruları ile getirilmekteydi Erlerin kullandığı su ise öküz arabaları ile kuyudan çekilmekteydi. Sıcak su elde etmek için de ısıtıcılar kullanılmaktaydı. Tuvaletler, briketten yapılmış olup düzenli olarak ilaçlanmaktaydı.

Kamptaki hastalar, yeni inşa edilmiş bir hastane de tedavi olmaktadır. Başhekimi Dr. Binbaşı Shaw I.M.S'di. Başhekim yardımcıları Bağdatlı Dr. Yüzbaşı Farac Nareşah, Dr. Yüzbaşı Gonsalvvez S.M.D. ve Operatör M. Subramanian'dı. Hastanede tecrit odası bulunmaktaydı. Mikrobik vakalara karşı pansuman malzemeleri, ilaçlar ve dezenfeksiyon vasıtaları yeterli düzeydeydi. Gerek duyulan malzemeler Madras'tan getiriliyordu. Bellary şehrindeki askeri dişçi de, ihtiyaç halinde kampa çağrılıyordu. Ciddi ameliyatlar, Bellary şehrindeki sivil hastanede yapılıyordu.

Kampta en çok görülen hastalık malaria (sıtma) idi, ikincisi yağmurların çok yağdığı dönemde görülen diarrhoea (ishal), üçüncüsü de esirlerle birlikte gelen trohom hastalığıydı. Kampın Kızılhaç heyeti tarafından incelendiği döneme kadar Türk esirleri arasında herhangi bir ölüm vakası olmamıştı. Ancak kampın kapandığı döneme kadar geçen süre zarfında kampta hastalık, zehirlenme, esirler arasında çıkan çatışmalar ve kaçma girişimi sırasında vurularak öldürülenler neticesinde 600 esir vefat etmiş ve burada bir şehitlik inşa edilmiştir (Yutdışı Şehitlikleri, 1990: 28).

Kampın kantininde her çeşit yiyecek, giyecek ve çeşitli eşya bulunmaktaydı. Kantin, kamp dışından sivil bir şahıs tarafından işletilmekteydi. Fiyat listesi asılıydı. Kantinle ilgili şikâyetler doğrudan kamp komutanına yapılmaktaydı.

Kampta giyim konusunda herhangi bir zorlama yoktu. Subaylar, elbiselerinin ücretlerini kendileri ödüyordu. Subaylar, fes kullanırlarken, erler normal kıyafet giymekteydiler. Ancak bu kıyafetlerin üzerinde harp esiri olduklarını gösteren hiçbir işaret bulunmamaktaydı. Kampta, yırtık ve sökülüklerin tamiri için bir de terzi bulunmaktaydı, bu terzi de kamp içindeki esirlerden birisiydi.

Esirler, ilk başlarda herhangi bir işte çalışmıyordu ancak kamp mevcudunun artmasından sonra bahçe işlerinde, kamp içindeki tamir ve bakım işlerinde çalışmışlar ayrıca emir eri olarak çalışanlar da olmuştu.

Kampta çok büyük olaylara rastlanmamaktaydı. Esirler arasında sürtüşmeler görülmekte, ara sıra nöbetçiye saldırı ve kaçma teşebbüsleri kampta görülen diğer olaylarıydı. Türk esirleri arasında görülen başka bir durum da kamp içinde olmalarına rağmen esirlerin yattıkları karyolalardan bazı demir parçaları sökerek bunları uzunca bir müddet taşınarak kesici madde elde etmeleriydi. Yapılan suça göre gezintiden men cezası ya da hapis cezası verilmekteydi. Çok kullanılan cezalardan biri de imza cezasıydı. Muhittin Erev, hatıratında bu konuyla ilgili olarak “...cezalılı esir ofis ile kamp arasındaki mesafeyi saat başı imza için kat etmek zorunda kalıyor ve bu sebeple de günlük hayatı altüst oluyordu. Çok basit görünen bu ceza şiddetli sıcak altında katlanılacak ve hafife alınacak bir ceza değildi.” (Hiçyılmaz, 2001: 63) demektedir.

Haberleşme konusunda ise esirlere ilk başlarda haftada bir istedikleri dilde ve uzunlukta mektup ya da kartpostal yazmalarına izin verilmekteydi ancak daha sora yazma sıklığı ve uzunluğu konularında sınırlama getirilmişti. Sansür uygulaması da bulunmaktaydı. Subaylara küçük bir ajanda dağıtılmıştı. Kampa çok fazla mektup ya da kartpostal gelmemekle birlikte gelenlerin çoğu da eski kampları Sumerpur’dandı. Haberleşme

konusunda yaşanan güçlük, esirlerin ailelerinden para gelme mevzusuna da yansımış olup esirlerin kimisi ailelerinden çok cüzi miktarda para alabilmişti. Kızılhaç, Bellary Kampı'ndaki esirlere maddi yardımda da bulunmuştu. Ancak esirlerin endişesi sadece para konularında olmamıştı. Esirler, ailelerine ilişkin olarak bilgi alamamaktan da tedirgindiler. Örneğin mülazım Mehmet Nuri'nin en büyük endişesi İstanbul'da bıraktığı oğlu ve kızının eğitim durumuydu. Harbiye ve Maarif Nezaretlerine müracaat etmiş ve bu meselinin takibini arkadaşından rica etmişti (Arıkan, 1991, 41).

Esirler, ibadet konusunda serbest bırakılmıştı. Hoca (imam) bulunmamakla birlikte esirlerin birçoğu namaz kılmakta ve Kur'an okumaktaydı. Kamp yönetimi tarafından esirlere ibadetleri için bir yer tahsis edilmişti ancak onlar kahveyi (lokanta) bu amaçla kullanmışlardı. İlerleyen dönemlerde ise esirler tarafından bir mescit oluşturulmuştu.

Esirler, daha çok Hindistan şehirlerinden gelen İngilizce baskılı gazetelerden yararlanıyorlardı. Madras'da yayınlanan Madras Times gibi gazetelerdeki Osmanlı Devleti ile ilgili yazı ve haberler Osmanlıca'ya çevriliyordu. Binbaşı Cemal Bey yönetimindeki bu çalışmalar daha sonra el yazısı ile çoğaltılıyor ve "Ajans" başlığı altında yayınlanıyordu (Hiçyılmaz, 2001: 193).

Kampta müzikle uğraşmak ya da şarkı söylemek serbestti. Aynı zamanda esirler, belirli dönemlerde gazinoya da gidebilmekteydiler. Kamp yönetimi futbol sahası tesis etmişse de bu esirler arasında pek ilgi uyandırmamıştı. Tercih edilen oyunlar arasında ise satranç, domino ve dama vardı. Bazıları da zamanını bu tür oyunlar yerine kültürel faaliyetlerle geçirmiş, yabancı dil öğrenmiş hatta kimileri iki yabancı dil öğrenmişti.

Kamp yönetimi tarafından esirlere rütbelere göre maaş veriliyordu. Erlere ise para verilmeyip sadece ihtiyaçları doğrultusunda yardım yapılıyordu. Bazı erler, subaylara verdikleri hizmet karşılığında para alıyorlardı. Savaşın son dönemlerine yaklaşıldığında fiyatlar iyice arttığından maaşlara zam yapılması konusunda kamp yönetimine esirlerin bir talebi olmuştu. Bu talep kabul görmüş ancak gerek yoklama cezaları gerekse kamp

içindeki durum bahane edilerek maaşlar çoğu zaman tam olarak verilmemişti. Türk esirlerine gerek Kızılhaç gerekse Hilal-i Ahmer aracılığıyla da para yardımı yapılmıştı.

Bellary Kampı'nda esaret yaşamış olan mülazım Gani Bey ve yedek subay Muhittin Erev yazmış oldukları hatıralarında kamp hakkında bilgiler vermektedir. Ayrıca bu kampta esaret hayatı yaşayan 156. Alay Komutanı Yarbay Hasan Yetimi, esaret dönüşü Bellary kampını anlatan “*Bellary (Hindistan) Kampı Layihası*” adlı raporu ilgililere teslim etmişti. Bu raporda kamp hakkında çok ayrıntı bilgiler bulunmaktadır (Taşkıran, 2001: 67–92).

2.4.1.5. Kalküta İstasyon Kampı

28 Mart 1917 tarihinde Kızılhaç heyeti tarafından ziyaret edilen kamp, Mezopotamya'dan gelen esirlerin kalacakları kamplara ulaşmadan evvelki son duraklarıydı. Rangoon için konulan ambargodan dolayı yaşanan gecikmeler, burada esirlerin en fazla 4 gün kaldıkları bir istasyon kampının kurulmasına neden olmuştu.

Kamp, İngiliz askeri birliklerinin bulunduğu Kalküta'nın tarihi bir kalesi olan Fort William'da kurulmuştu. Kamp içinde bir çim alan bulunmakta olup etrafı da ağaçlarla kaplıydı. Esirler, burada üç kısma ayrılarak yerleştirilmişti. Çadırlarda yaşayan esirler, karşılıklı dizilmiş ranzalarda yatmaktaydı.

Kampta kalma süresi çok kısa olduğundan diğer kamplardaki gibi bir yemek sistemi kurmak güçtü. Burada esirlerin yemek yapmasına izin verilmiyor ve yemekler, kurallara uygun olarak yerli aşçılar tarafından yapılıyordu.

Kampa geldiklerinde hastalık belirtisi olan ya da zayıf düşmüş esirler, Karachi hastanesine gönderilmekteydi. Burada esirler, sıkı bir incelemeden geçmekteydi. (KHHB, 1917: 52–54).

2.4.1.6. Kataphar Kampı

30 Mart 1917 tarihinden Kızılhaç heyetince ziyaret edilen kampta sivil esirler bulunmakta idi. Himalayalara yakın bir bölgede olan kampın komutanlığını M.G. Ryle-Smith yürütmekte olup yardımcılığını M.C.A Briscoe yürütmekteydi.

Kızılhaç heyetinin ziyaretinin gerçekleştiği tarihte kampın 36 sakini vardı. Bunlar Alman ve Avusturya vatandaşı idi. Ayrıca kampta 2 tane de Yahudi bulunmakta idi.

Taşlık bir arazide kurulan kampın binaları da taştan sağlam bir şekilde inşa edilmişti. Kamp içindeki büyük evlerde aileler kalırken, bekârlar için tek odalı evler ayrılmıştı. İngilizler tarafından temin edilen eşyalara ek olarak yeni malzeme alınabilmesi serbestti. Esirler, belli bir alan içinde özgürce dolaşabilmekte ise de şehre gitmek için özel izin gerekmekteydi.

Esirlerin genel olarak maddi durumu iyi olsa da para sıkıntısı çekenlere yönetim tarafından kişi başı 5 sterlin olan sabit bir para yardımı yapılmaktaydı. Kültürel ve dinsel faaliyetlere kamp yönetimince herhangi bir yasak konulmamıştı (KHHB, 1917: 54–59).

2.4.1.7. Tongnung Kampı

Gerek resmi belgelerde gerekse hatıralarda bu kamp hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Yarbay Hasan Yetimi'nin raporunda bulunan bilgilere göre bu kampta farklı milletlerden esirler olduğu anlaşılmaktadır. Kampta bulunan Türk asıllı esirler, daha sonrasında Bellary kampına nakledilmişti (Taşkiran, 2001: 93).

2.4.1.8. Thatmyo Kampı

I. Dünya Savaşı'nda Türk esirlerinin Burma'da kaldıkları önemli kamplardan birisi de burasıydı. Savaş yıllarında Hindiçini olarak anılan bölge daha sonra Birmanya adını almış, günümüzde de Myanmar olarak adlanmaktadır.

Savaş başladığında Irak cephesinden alınan Türk esirleri öncelikle Bağdat ve Basra'daki toplama kamplarında tutulmuş daha sonra da gemilerle Hindistan'a

aktarılmış oradan da Birmanya'ya gönderilmişti. Thatmyo Kasabası'ndaki İngiliz birliklerinin kaldığı binalar esir kampı haline dönüştürüldü.

Savaş şartları içinde esir mübadelelerinin yapılması ve kamplar arasında esir değişimlerinin yapılmasından dolayı kampta bulunan Türk esirlerinin sayısını tam olarak belirtememekle birlikte 1917 sonlarında kampta 5000 Türk esirinin bulunduğunu söyleyebiliriz.

İlk esir kafilesi Kasım 1914'te buraya gelmişti. Daha sonra bunu diğer kafileler izlemişti. Ulaşımındaki gecikmeler nedeniyle Kalküta'daki istasyon kampında bir müddet bekleyen Türk esirleri gemilerle Rangoon'a getiriliyordu. Buradan da Irrawady Nehri üzerinde çalışan gemilerin çektiği geniş mavnalara bindirilip kuzeydeki Thatmyo'ya getiriliyordu.

Bölgenin çok sıcak olması ve bol yağmur alması kampta kalan esirlerin yaşam şartlarını zorlaştırabiliyordu. Kamp, birbirine bitişik dört ayrı kısım olarak inşa edilmişti. Her kısma pavyon deniliyordu. Her pavyon aşağı yukarı 400 m² alana sahipti ve diğer pavyonlardan tel örgülerle ayrılmıştı. Ayrıca her pavyonun etrafı yine iki kat tel örgüyle çevriliydi. Pavyonlar da dükkânlar ve kahvehaneler vardı.

Kampta esirlerin kaldığı iki tip lojman vardı. Birincisi daha önce İngiliz birliklerinin kaldığı binalardı. Bunlar, beş ağaç üzerine oturtulmuş olup yerden 180 cm yüksekliğindeydi. Bu tür barakalar 400 kişiyi barındırabiliyordu. Yataklar, yanlara paralel olarak yerleştirilmiş, ortada geniş bir alan oluşmuştu. Subaylar, bu barakalara rütbe esasına göre yerleştirilmişti. Bir bölümde en çok altı subay kalabiliyordu. Kamp idaresi tarafından kendilerine yatak, masa ve sandalye de verilmişti. Bu barakalar zeminden bir hayli yüksekte bulunduğu için gündüzleri altında oturulabiliyordu, hatta gece isteyen burada yatabiliyordu.

İkinci tip barakalar da ağaç kolonlar üzerinde bulunmakla beraber bunların zeminden yüksekliği 1 m idi. Açık şeklindeki çatının uçları yerlere kadar geliyor ve güneş ışınlarına karşı koruma sağlıyordu. Burada erler kalıyordu. Esirler, hasırlar üzerinde veya hafif ince yataklarda yatıyordu. Ancak birinci tip barakalar kadar kullanışlı değildi.

Başlarda subayların barakaları erlerinkilerin yakınında iken daha sonra subaylar ayrı bir bölüme alınmıştı. Subayların banyo odaları ve tuvaletleri de ayrı idi. Kampta aydınlatma gaz lambaları ile yapılmaktaydı. Tuvaletler bütün gece aydınlatılıyordu. Kampın su ihtiyacı beş kuyudan sağlanıyordu. Kuyudan pompalarla çekilen su borularla barakalardaki depolara aktarılıyordu. Yiyecekler kamp görevlilerinin nezaretinde dağıtılıyordu. Yemeklerde et verilmekle birlikte etin kalitesi konusunda şikâyetler olmuştu. Bunun üzerine yemeklerin, iki Türk doktorunun gözetiminde dağıtılmasına karar verilmişti. Yemekte sürekli aynı sebzelerin bulunmasından dolayı da şikâyet olmuş özellikle Ramazan ayında farklı yemeklerin çıkması istenmişti. Şikâyetlerin devam etmesi üzerine yemeklerin esirler tarafından yapılması kararlaştırıldı. Yemekhane yoktu. Her esire hafta da 40 sigara, bir kutu kibrit ve ayda bir kalıp sabun veriliyordu.

Kampta bir İngiliz şirketi tarafından kantin açılmıştı. Fiyatlar kamp komutanlığınca onaylıydı ve görülebilir bir yere asılmıştı. Kantinde çeşitli yiyecek ve temizlik maddesi bulmak mümkündü.

Esir erlere kamp yönetimince ücretsiz olarak fes, pamuklu gömlek, beyaz elbise, terlik, çorap, iç çamaşırı, havlu, ceket ve mendil veriliyordu. Çok sık görülme de bu verilen malzemelerin esirler arasında satıldığı da oluyordu. Ayakkabı konusunda potin çoğunlukta olmakla birlikte çarık da giyiliyordu. Erler Latin ve Arap harf ve rakamları yazılı künye numaralarını ceplerinde ve gömlek içinde taşıyorlardı. Subaylar istedikleri şekilde giyinebiliyordu ve elbiselerini kamp terzisine veya Thatmyo kasabasındaki terzilere ısmarlayabiliyordu. Kimi subaylar sivil elbise giymekteydi.

Kamp yönetimince binalardan birisinin camiye dönüştürülmesi düşünülmüştür. İlk başlarda esirler de bu fikre sıcak bakmış ancak esirler üzerinde büyük etkisi olan Albay Suphi Bey bu düşünceye karşı çıkmıştı. Böylece bu tasarıdan vazgeçilmiştir. Suphi Bey, açılacak olan bir caminin savaştan ve esaretten sonra terk edileceği hatta farklı amaçlar için kullanılabileceğini belirtmiş bunun ise İslam inancına ters düşeceğini belirterek bu fikre karşı çıkmıştı. Esirler de namazlarını kaldıkları bölümlerin uygun yerlerinde kılmaya devam etmişlerdi. Albay Suphi Bey'in 1917 yılında ölümünden sonra ahşap bir cami yapılmış, esirlerden bir de imamlık görevini üstlenmişti.

Kampta kâğıt oyunları ve domino en çok tercih edilen faaliyetlerdi. Kimileri de resim yaparak zaman geçirmekteydi. Kampta önemli sayıda İngilizce, Fransızca ve Almanca kitap bulunmaktaydı. Osmanlıca kitap yoktu. Esirlerin uğraştıkları diğer bir alan da gazete işiydi. Türk esirleri, kampta *İrravadi* ve *Ne Münasebet* adlı iki gazete çıkarmakta ve bunları civar kamplara da göndermekteydiler. Elle çoğaltılan gazetelerde şiir, haber, coğrafi ve sosyal yazıların yanında karikatürler de bulunmaktaydı. Ayrıca esirler bulabildikleri müzik aletleriyle bir orkestra oluşturmuşlardı.

Kampta atlama, güreş ve koşu yarışmaları yapılmaktaydı. Kamp yönetimince bir futbol sahası tesis edilmişti. İlk başlarda rağbet görmeyen bu spor daha sonraları erler arasında baya yaygınlaşmıştır. Kampta düzenli olarak yapılan spor yürüyüştü. Kamp yönetimince organize edilen yürüyüşler kamp dışında yapılmakta ve yerli halktan katılanlar da olmaktadır.

Kamp yönetiminin emriyle erler kamp alanı içindeki çöp ve pislikleri el arabalarıyla taşımaktaydı. Marangozluk, ağaç kesim işleri, kol gücüne dayalı işler, yapı ustalığı, taş kırma işi, bahçe işleri, terzilik, ayakkabı tamirciliği esirlerin çalıştıkları diğer alanlardı. Bir ara sebze ekimine başlandıysa da iklimin çok sıcak olması, su ve bakım eksikliği yüzünden sebzeçilik çalışması yürümedi. Kampta dikkat çeken diğer bir

çalışma alanı da tavuk yetiştirmeçiliği olmuştu. Tavukların eti ve yumurtası subaylara ve ihtiyacı olanlara satılmaktaydı. İş kısa sürede çok gelişti, kamp yönetimi de engel olmadı. Ancak tavukların sayısı birden bire anormal sayıda artış gösterince, tavuklarda hastalık belirdi. Kamp yönetimi de tavukların yetiştirilmesi için barakaların uzağında ayrı bir yer tahsis etti. Kızılhaç raporunda, Türk esirlerin tavuk yetiştirme işlemi “küçük sanayi” olarak niteleniyordu. Ayrıca kampta esirlerin çalıştırdığı bir madensuyu fabrikası da bulunmaktaydı.

Kampta hastane de bulunmaktaydı. Hastanede İngiliz Yüzbaşı J. M. Williamson baştabiplik, Üsteğmen Dr. Brookes ve Dr. Swolle baştabip yardımcılığı yapıyorlardı. Ayrıca kampta, esirler arasında gelen yedi Türk doktoru vardı. Bunlar Tabip Yüzbaşı Behiç Bey, Tabip Yüzbaşı Yusuf, Tabip Yüzbaşı Mustafa, Tabip Yüzbaşı Mehmet Osman, Tabip Üsteğmen Suat, Tabip Üsteğmen Hamit Şakir (göz doktoru), Tabip Üsteğmen Aghia idi. Türk doktorları subay maaşı dışında yaptıkları çalışmadan dolayı ekstra para almıyorlardı. Türk doktorlarının yaptıkları bu hizmete karşılık kamp dışında serbest dolaşmalarına izin verilmişti. Kampta ameliyathane de bulunmaktaydı. Burada yapılması mümkün olmayan ameliyatlara için hastalar Maymyo hastanesine gönderiliyordu. Ayrıca kampa 200 m mesafede bulunan Thatmyo kalesindeki odalarda zihinsel ve sinirsel hastalıklar tedavi ediliyordu.

İshal ve yaralanmalardan sonra ve en çok görülen rahatsızlık zihinsel ve sinirsel hastalıklardı. Özellikle uzun süreden beri burada kalanlarda yoğun olarak görülüyordu. Bu hastalık “*dikenli tel hastalığı*” veya “*tel örgü hastalığı*” olarak tabir edilmekteydi. Bu hastalık sadece burada görülen bir rahatsızlık olmayıp diğer esir kamplarda da yoğun olarak görülmekteydi. Bu hastalık kolayca heyecanlanma, çok çabuk kızma, içe dönüklük, alıngan olma gibi davranışlarla kendisini göstermekteydi. Bu sebeple esirler arasında bol miktarda tartışma çıkıyordu. Bu tartışmaların cinayetle sonuçlandığı da görülmüştü. İntihar vakaları da görülmekteydi.

Türk esirleri ailelerine ayda ortalama 10.000 mektup gönderebiliyorlardı. Kampa ise ayda ortalama 2.500 mektup geliyordu. Irak bölgesinden gelen mektupların ulaşması 4–5 ayı bulurken İstanbul’dan gelen mektuplar 5–6 hafta içerisinde sahiplerine ulaşıyordu. Kamp yönetimi esirlere İbranice dışında yazılmak kaydıyla haftada iki mektup yazmalarına izin vermişti. Ancak ilerleyen zamanda bu uygulamadan vazgeçilmiş, mektuplar dörder satıra indirilmişti. Kampın 59 numaralı esiri Suphi Bey karısına gönderdiği bir mektupta bu durumu şöyle izah etmekteydi: “*getirilen bir usule göre dört satırdan fazla mektuplar sahiplerine verilmeyecek. Mektuplarınız dört satırdan fazla olmasın...*” (Hiçyılmaz, 2001: 26).

Mektuplar, kamptan Londra Savaş Bakanlığına (War Office) gönderiliyor, oradan da Hilal-i Ahmer yetkililerine ulaştırılıyordu. Mektuplar, adres eksikliği, taşınma ve bulunmama gibi sebeplerden dolayı bazen yerine ulaştırılamıyordu (CA, Fon Kodu: 272..0.0.14, Yer No: 73.8..13).

Kampa postayla gelen havalelerin aylık toplamı 1.200 rupi kadardı. Kampta sorun yaratan esirler dışındakiler paranın tamamını alabiliyordu. Paranın bir kısmını ya da tamamını emanete bırakmak isteyenlere de hesap cüzdanı veriliyordu. Ancak bazen kampta bulunan esirler, ailelerinin durumundan endişe ederek kendi gereksinimlerini göz ardı etmiş, onları öncelik addetmişler ve kamptan ailelerine para göndermişlerdi (Cepheden Mektuplar, 1999, 97).

Kampta bulunan Türk esirlere bazı örgüt ve kuruluşlardan maddi yardım yapılamaktaydı. Hilal-i Ahmer, Rangoon’daki Ermeni, Yahudi ve Müslüman cemaatleri kampta bulunanlara önemli yardımlara bulunmuştu. Gömlek, kumaş, sigara, sabun, alüminyum bardak, futbol ayakkabısı, futbol topu... vs. ayrıca okul ve spor faaliyetleri için 1.000 rupi gönderilmişti. Maddi durumu iyi olan Albay Suphi Beyin yardımlarıyla sivil esirler arasında 1.000 rupi dağıtılmış. Ayrıca Albay Seyfullah Beyin yardımlarıyla da 530 rupi dağıtılmıştı.

1914 yılından 1921 yılına kadar Türk esirlerini barındıran Thatmyo Kampı'nda ölüm olayları da görülmüştü. 1964 yılında Türkiye'nin Yeni Delhi Büyükelçiliğince bölgede yapılan çalışmada kampın bulunduğu bölgede üzerinde kitabeleri okunabilen 173 mevcut olduğu, bu kabirlerin bir kısmının Türk bir kısmının ise Arap askerlerine ait olduğu belirtilmektedir. Dışişleri Bakanlığı ise ölen Türk esirlerinin sayısını 221 olarak belirtmektedir. Kamp doktorlarından Tabip Yüzbaşı Behiç Beyin hastane istatistik defterine kaydettiği rakamlara göre kampta ölen Türk esirlerinin sayısı 195'tir. Ancak bu sayı 1918'e kadar dönemi ifade etmektedir. Ölümler sadece kampta telakki etmemişti. Gerek kampa geliş gerekse kamptan ayrılış sırasında da ölümler olmuştu.

Kampta ölen Türk esirlerinin defnedildiği Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi mezarlıkları ayrı bölümler halindedir. Ölen esirler dini geleneklerine göre bu mezarlıklara defnedilmekteydi. Ölen Türk esirlerine din ayırımı yapmaksızın askeri tören yapılmakta, tabut Osmanlı bayrağına sarılmaktaydı. Subayların mezarları ise ayrı bir yerde bulunuyordu (Taşkiran, 2001: 93–113). Thatmyo esir kampında ölen Türk esirleri 5 farklı mezarlığa defnedilmişti. Bu esirlerin anısına Thatmyo'da 17 Ekim 1996'da bir şehitlik inşa edilmiştir (Yutdışı Şehitlikleri, 1990: 16).

2.4.1.9. Schwebo Nekahet Kampı

Shwebo şehrine yaklaşık 3,5 km uzaklıkta bulunan kamp, Mandalay'ın da 200 km kuzeyinde kurulmuştu. Burma'daki kamplarda bulunan hasta esirlerin tedavi edildiği bir nekahet kampı idi. Havası sıcak, kuru ve sağlıklı idi.

Kampın Kızılhaç heyetince ziyaret edildiği tarih olan 18 Nisan 1917 itibariyle kampta; 22'si Türk 2'si Kürt olan 24 subay, 2'si çavuş 2'si astsubay olan 10 alt düzey asker, 2 sağlıkçı, 49 asker, 1 denizce ve 4 sivilden oluşan toplam 90 esir bulunmakta idi.

Esirler, Thatmyo'daki gibi aynı tip barakalarda kalmakta idi. Askerlerin kaldığı barakalarda geniş bir salon ve yatak odası da bulunmakta idi. Tüm barakalar gaz lambaları aracılığıyla aydınlatılıyordu. Her askerin kendine mahsus bir gaz lambası vardı.

Thatmyo kampındaki sisteme benzer olarak her esirin 1 battaniyesi vardı. Askerlere yatakları için ayrıca cibinlik de verilebiliyordu.

Kampa bol miktarda su temin edilmekteydi. Su, gemilerden taşınarak pompalar kanalıyla kampa ulaştırılıyordu. Her barakanın kendine has küçük bir su deposu vardı.

Sabah 07.00'de başlayan serbest gezinme izni, akşam 18.30'a kadar kampın 12 km'lik çevresini kaplayan bir alanda geçerli idi.

Shwebo'da bulunan askeri hastanenin bir binası Türk esirleri için ayrılmıştı. Hastalar, sabah 07.30 ile akşam 17.00 saatlerinde doktora muayene olabiliyorlardı. Kampta tercüman olmadığından bu işi, Cavit Şevket isimli bir esir yapmaktaydı. Ekim 1916'dan Nisan 1917'ye kadar 2 Türk esiri hastanede muayene edilmiş. Kampın kurulduğu günden kampın Kızılhaç heyetince ziyaret edildiği güne kadar herhangi bir ölüm vakası yaşanmamıştır.

Kampta bulunan esirlerin yemek ihtiyacı anlaşmalı yerli bir şirket tarafından sağlanıyordu.

Kampta esirlerin herhangi bir çalışma durumu yoktu. Asker ancak subaylardan emir aldıklarında iş yapıyorlardı. Kampta, göze gelen bir aktivite yoktu. Diğer kamplarla eş değer olarak aynı disiplin kuralları geçerli idi.

Kampta bulunan esirler, ayda 100 mektup ve kartpostal yazarken 80 dolaylarında mektup alıyorlardı. Kızılhaç heyetince yapılan incelemelerde maddi durumu iyi olmayan esirlere yardım yapılması söz konusu idi (KHHB, 1917: 76–81).

2.4.1.10. Meiktila Kampı

Meiktila Kampı daha önceleri Burma’da bulunan İngiliz Hükümetinin yazlık yeri idi. Kamp, 1917 Nisan ayı başlarında Mandalay şehrinin güneyinde, Meiktila gölünün yanında kurulmuştu. 1921 yılına kadar Türk esirlerini barındıran bu kampın 5.000 kişilik kapasitesi vardı. Kampta kalan Türk esirlerinin sayısı tam olarak bilinmemekle birlikte tahmini 10.000 kişi burada kalmıştı.

Bellary Kampı’nda bulunan Yarbay Hasan Yetimi, raporunda 1918 yılı başlangıcında Bellary’deki Türk esirlerinden 1.000 kadarının Meiktila Kampı’na gönderildiğini belirtmekteydi.

Kampta, Meiktila gölünden gelen su filtre edilerek kullanılıyordu ve su çok boldu. Kamp, subay ve er bölümlerinden teşekkül ediyordu. Er kampı, 6.000 kişilik olup burada hem İngiliz hem de Hint askeri garnizonu bulunmaktaydı.

Meiktila kampından 30 Temmuz 1920’de Anadolu’ya gönderilen bir mektupta, haberleşmenin çok zor olduğundan bahsedilmiş ve buna gereçte olarak savaş koşullarının yarattığı sorunlar ya da esirlerin taşınmaya başlanması olabilir denilmişti (Cepheden Mektuplar, 1990: 157)¹. Aşağı yukarı her kampta haberleşmeye ilişkin olarak sorunların yaşandığı da bilinmektedir.

Kampta, 1.050 Türk esiri ölmüş ve Türk mezarlığına defnedilmişti (Taşkiran, 2001: 114–115).

---

¹ Aynı kamptan yazılan 6 Ağustos 1920 tarihli başka bir mektupta da aynı duygular paylaşılarak Anadolu’dan bir haber alınmadığından üzüntüyle bahsedilmişti.

Esir kampına yakın bir bölgede, esir Türk askerlerin emeğiyle Albay May'ın yönetiminde inşa ettirilmiş olan botanik bahçe hala varlığını sürdürmektedir (<http://www.thaifocus.com/news/stories/maymo.htm>, 14.7.2005)).

2.4.1.11. Rangoon Karantina Kampı

Burma'nın başkentinde bulunan bu kamp, Türk esirleri için açılmış olup Kolera gibi salgın hastalıklar tehlikesine karşı karantina olarak kullanılıyordu. 30 Nisan 1917'de 19 Türk hasta vardı.

Burma'da esaret hayatı yaşayıp da isimleri belirtilen kamplar dışında bulunan Türk esirlerinin de varlığı tahmin edilmektedir. Bunlar, bahçe işi ya da benzeri işlerde çalıştırılmış ve buralarda vefat etmişti (KHHB, 1917: 81–83).

2.4.2. Mısır'daki Esir Kampları

İngiltere'nin Türk esirlerini tuttıkları önemli yerlerden biri de Mısır'dı. İngilizler, özellikle Güney cephelerinden ve Çanakkale cephesinden aldıkları esirleri buralardaki kamplarda tutmuştu. Bu kamplarda sadece askerler bulunmamaktaydı. Haç vazifesi için kutsal bölgelere ziyarete gelenler, isyan eden kimi Araplarca yakalananlar ayrıca cephelerde savaşan askerlerin eşleri, çocukları ve kimi yakınları bu kamplarda uzun süre tutulmuşlardı.

Esir alınarak Mısır'a getirilenler öncelikle Kahire'nin güneyindeki Maadi Kampı'na yerleştirilmiş, oradan da diğer kamplara dağıtılmıştı. Maadi Kampı bir nevi toplama kampı olarak kullanılmıştı.

Mısır'daki esir kamplarını içeren bilgileri Kızılhaç Heyeti Raporlarından, Başbakanlık Osmanlı Arşivinden ve esir hatıralarından öğreniyoruz.

2.4.2.1. Heliopolis Kampı

Kahire'den yaklaşık 41 m yüksekte bulunan kamp, 1905 yılında villa ve oteller için düzenlenen alanda bulunmakta idi. Heliopolis Kampı, Kızılhaç heyeti tarafından 2 Ocak 1917 tarihinde ziyaret edilmişti. Kamp, 15.000 kişiyi barındırabilecek şekilde düzenlenmiş olup, dikenli tellerle çevrelenmişti. Kampta 3.906 Türk astsubay ve subay ile birlikte 3 tane sağlıkçı Türk askeri bulunmaktaydı. Bunlardan ayrı olarak Osmanlı ordusunda görev yapan 2 tane Ermeni doktor da kampta bulunmaktaydı.

Esirlerin kalacağı barakalar paralel bir şekilde gruplanmış olup her baraka arasında 20 m genişliğinde koridorlar bulunmaktaydı. Mısır mühendislik bölümü denetiminde inşa edilen bu barakalar, tek düze yapılarıydı. Barakalar, yaklaşık 13 m uzunluğunda ve 30 m genişliğindeydi. Bu ahşap binaların arası dikey olarak kamışlarla kaplanmıştı. Çatıyı kapatmak için de yine kamışlar kullanılmış ve kenarları katranla kaplanmıştı. Her barakada 50 kişi kalmaktaydı.

Havalandırma güzeldi. Kum olan zeminde rutubet yoktu. Yataklar arasında bulunan zemin iyice sertleştirilmiş toprak olup kuruydu ve temizlemesi kolaydı.

Kamptaki tüm koridor ve yollarda muhtemel bir yangına karşı düzenlenmiş su bidonları vardı. Bu bidonlardaki sular içmek için değildi ve bu yüzden esirlerin bu suyu içmesini engellemek içlerine krezol atılmıştı.

Yangın riskini en aza indirmek için esirlerin yalnızca dışarıda sigara içmelerine izin veriliyordu. Ilıman bir hava olduğu için de barakalarda soba yakmaya gerek yoktu.

Her esir kamıştan örülmüş hasır üzerinde yatıyordu ve dört battaniyesi vardı. Her sabah hasırlar temizlenip rulo şeklinde toplanır ve battaniyeler katlanırdı, bu nedenle gün içerisinde binaların içi büyük temiz bir boş alandı.

Bölmelere ayrılmış olan barakaların arasında kalan boşluklar, eksersiz için fazlasıyla yeterliydi ve belirlenmiş zamanlarda buralarda gezinmek sınırsızdı.

Yemek için gerekli olan erzak, levazım sınıfınca satın alınır ve her sabah özel bir barakaya getirilirdi, bu nedenle her bölüm günlük erzakını buradan alıyordu. Ekmek, Kahire fırınlarından geliyordu. Ekmekler kaliteliydi ve yemeğe uygundu. Mutfaklar açık alanda olup yemekler odunla pişiriliyordu. Yemekler, baş aşçının gözetiminde bir müfreze asker tarafından dağıtılıyordu. Yemek zamanı geldiğinde, her bölüm kendi koğuşunun payına düşen erzakını almak için büyük metal kazanlarla adamlarını mutfağa gönderirdi. Her esirin metal kaşığı, tabağı ve su kabı vardı. Yemek saatleri genellikle 05.00, 11.00 ve 16.00 idi.

Heliopolis kampında tutulan Türk esirlerinin günlük menüsü: ekmek, et, sebzeler, pirinç, tereyağı, biber, tuz, soğan, çay (7-1/2 gram), şeker (42 gram), peynir ve reçel veya zeytin. Her esir, her hafta 42,5 gr. sigara ve 2 kutu kibrit; günlük iki terazi odun ve sabun alıyordu. Esirlere düzenli olarak verilen yiyecekler yeterli olduğundan kantinde az miktarda yiyecek vardı. Kantinde, çay, kahve ve hafif yiyecekler-içecekler satılmaktaydı. Bir bardak şekerli çay 5 para idi ya da yaklaşık 3/1 peni idi. Aynı zamanda kantinde mektup kâğıdı, posta kartı, iplik, iğne, düğme ve diğer küçük ufak-tefek şeyler bulunmaktaydı. Esirlere, her hafta 57 gr. ücretsiz tütün dağıtılıyordu. Esirler arasında alkol kullanan yoktu.

Her esir için iki takım çamaşır tedarik edildi: gömlek, iç çamaşır ve çorap. Esirlerin kullandığı üniforma, pantolon ve koyu mavi ceketten meydana geliyordu. Pirinçten düğmeler, bu kıyafete askeri bir üniforma görüntüsü veriyordu. Bütün esirler kırmızı fes giyyordu. Esirlerin kendi madalyalarını takmalarına izin verilmişti. Esir olduklarını 4 cm büyüklüğündeki beyaz metal plakaya yazılmış esir numarası ve PW (Prisoners of War) yazıları gösteriyordu. Yazın üniformalar, aynı renk ve kesimdeki keten üniformalarla değiştiriliyordu.

Bütün esirler, şark pabucu denen Doğulu tarzı deri ayakkabı giyyorlardı. Ayakkabılar sadece bahçeyle uğraşanlar ve astsubaylar tarafından kullanılıyordu. Keten giysiler ve ayakkabılar sabit günlerde ya da ihtiyaca göre yenileniyordu.

Kampın bütün sağlık hizmetlerinden ve hijyenik olmasından Mısır'daki savaş esirleri kamplarının sağlık dairesi mufettişi Yarbay E. G. Garner sorumlu idi.

İçme suyu Heliopolis şehrinden tedarik ediliyordu, kaliteliydi ve yeterli miktardaydı. Esirler, günde iki kez duşu ve çeşme suyunu kullanabiliyorlardı. Tuvaletlerin altı eğimli şekilde çimentolanmış ve su, iki banyonun arasındaki kanaldan süzölerek akıyordu. Esirler sıcak suya ihtiyaç duyduğunda bunu mutfaktan temin edebiliyordu. Sabun istenildiği kadar alınabiliyordu.

Çamaşırların yıkanması için kullanışlı alanlar vardı. Haftada bir kez esirlerin battaniyeleri ve çamaşırları dezenfekte odasına alınır ve iyice sterilize edilirdi. Alınan bu önlemler sayesinde, kampta haşarat izine rastlanmıyordu.

On tane Türk berber, iyi düzenlenmiş bir bölümde saç kesimi ve sakal tıraşıyla meşgul oluyorlardı.

Yeterli sayıda tuvalet bulunmaktaydı ve temizdi. Tuvaletlerin bir kısmı İngiliz bir kısmı ise Türk usulü idi. Tuvaletler, her gün carbolineum ile dezenfekte ediliyordu. Tüm kirli sular kanalizasyona akıtılıyordu.

Kampın sağlık hizmetleri, Albay E. G. Garner ve iki Ermeni Doktor (Arsen Khoren ve Léon Samuel) tarafından sağlanıyordu. Dört İngiliz hastabakıcıya yardım eden üç Türk hastabakıcı vardı. İngiliz diş doktoru, doktorun isteği doğrultusunda kampa geliyordu.

Temiz ve iyi düzenlenmiş olan revirde, ciddi rahatsızlığı olmayan esirler, şiltelerde ve yaylı yataklarda yatırılmaktaydı. Muayene odasında yeterli ilaç bulunmaktaydı. Ciddi rahatsızlığı olanlar, esirler için ayrılmış olan hastanelere gönderiliyordu.

Muayene için revire her gün 20 – 30 esir gelmekteydi. Tüm şikâyetler ve tedavi yöntemleri belirtildikten sonra hastalar kayda geçiyordu.

Kızılhaç heyetinin ziyaretinin gerçekleştiği sırada revirde 6 hasta vardı; iki tanesi birinci derecede veremdi (el-ariş yakınlarında esir alınmıştı); bir tanesi ishal; bir göz hastalığı (conjunctivitis); sıtma ve bir tanesi de bacağından yaralanmıştı. 4 esir trahom'dan dolayı acı çekmekteydi. Yeni hastalıkların çoğu sıradan rahatsızlıklar, bronşit ve basit ishaldi.

Kamptaki esirlerin %3'ü sıtma hastasıydı (özellikle Ankara ve Yozgat gibi Türkiye'nin bataklık bölgelerinden gelenler) . Yüzde 9'u kronik dizanteriydi; bunlara düzenli olarak serum tedavisi uygulanıyordu. Yakalanmadan önce uzun süre çölde bulduklarından dolayı esirlerin % 20'si göz iltihabına yakalanmıştı. Bunlar çinko sülfatı ve protargol ile tedavi ediliyordu (KHFKM, 1917: 41–45).

Esirler, Türkiye'de tifo ve çiçek hastalığına karşı aşılanmıştı. Ele geçirilenlerden aşının izine rastlanmayanlar hemen aşılandı. Esirler aynı zamanda koleraya karşı da aşılandılar. Kampta ne tifo ne tifüs ne de diğer bulaşıcı hastalıklar vardı. Genel olarak değerlendirildiğinde kamptaki esirler sağlıklıydı. Heliopolis Kampı'nda uygulanan bir diğer temizlenme olayı da asitli havuzdu. Kampta kalan bir Türk esiri bunu şöyle anlatmaktaydı: *“asitle dolu sınının yüzeyine değen bir dilme konulmuştur. Cüruna (havuza) dalanlar bu dilmenin altından geçmek zorunda olduklarından bütün gövde batmış oluyordu. Karşı yakadan çıkanlar duştan geçtikten sonra karaya boyanmış İngiliz erlerinin iç, dış elbiselerini giyerlerdi.”* (Çöl, 1977: 137–138)

Esirlerin düzenli çalıştıkları bir işi yoktu. Hiçbir esir, kamp dışındaki atölyelerde çalıştırılmıyordu. Hatta kampta, sıradan zorunlu kamp işlerinden ve hafif bahçe işlerinde başka çalışma mecburiyetleri de yoktu. Kampın kullanımı için temin edilen suyun kazma işlemi esirler tarafından değil Arap işçiler tarafından yapılmıştı. Onbaşı ve çavuşların çalışmasına izin verilmiyordu.

Esirler, dini ibadetlerini yapabilmek için yeteri kadar zamana sahipti ki bir engelleme de yoktu. Esirler, genellikle günde üç kez dua ediyorlardı ve Ramazan sırasında günde 6 ya da 7 kez dua ediyorlardı. Müzik ve şarkı söylemeğe izin verilmişti. Esirler tarafında birçok

keman ve gitar imal edilmişti. Kampta yabancı dil öğrenimi, tiyatro çalışmaları yapılabilmekteydi. Bununla birlikte tarikatçılık faaliyetleri bile görülmekteydi.

Kamptakilerin dışarıyla bağlantılı en önemli faaliyeti ise gazete işiydi. “Güvercin” adlı bir gazete çıkarılmaktaydı. El yazması halinde çıkan bu gazete, el yazması okunaklı olan biri olmadığı için uzun süre faaliyet gösteremedi. İngilizce gazete ve dergilerden çevirmeler yapılır. Şiirler, öyküler, nesirler, tenkitli yazılar özel bir yere asılırdı. Buradaki esirler, Yavuz ve Midilli’nin boğazdan çıkışını, Midilli’nin batışını, Yunanlıların İzmir’e asker çıkardığını, Mondros Mütarekesini, Anadolu’nun işgalini, Atatürk’ün Samsun’a çıkışını ve İstanbul hükümetine karşı koyuşunu hep bu çevirmelerden öğrenmişlerdi (Çöl, 1977: 137–142).

Esirlerin çoğu yanlarında para getirmişlerdi ki bazıları da Hilal-i Ahmer veya Kızılhaç vasıtasıyla ailelerinden para getirtti. Her esirin, kamp hesabında kendine has ayrı bir hesabı vardı. Her ay, haftalık 30’ar kuruş (6 şilin) taksitle bu parayı almaktaydılar.

Gönderilen mektupların esirlere ulaşması için üç hafta ile üç ay gerekmekteydi. Mektupların bazıları Kahire’deki Amerikan konsolosluğu aracılığıyla gönderiliyordu. Çok az miktarda esir okuma-yazma biliyordu ama bilenler, istedikleri sıklıkla ve istedikleri zaman mektup yazabiliyorlardı. Teslimattan sonra ya da dağıtımdan önce haberleşmeyi geciktirecek bir sistem yoktu.

Kampta esirlere yardım komitesi yoktu; bu nedenle esirler, toplu parasal bir yardım da almamıştı. İstanbul doğumlu başçavuş Hasan Hüseyin’in Kızılhaç heyetine belirttiğine göre *“kampta birçok fakir esir bulunmasına rağmen, bunların yardıma ihtiyaçları yoktu çünkü tüm esirler iyi besleniyor, iyi giydiriliyor ve sigara temin ediliyordu.”*

Kampa girildiğinde her şeyden önce en çok göze çarpan şey, düzen ve temizlikti. Bir başçavuş tüm barakalardan ve bir çavuş da tüm koğuşlardan sorumluydu. Esirler, askeri özelliklerini muhafaza etmekteydi. Esirler, komutanları kampa girdiğinde astsubayların emriyle asker selamı verir ve esas duruşa geçerlerdi.

Ankara'dan Başçavuş Hasan Muhammed ve Konya'dan Hamid Abdullah, Kızılhaç Heyetine esir arkadaşlarının adına, hiçbir şikâyetlerinin olmadığını ve kendilerine gösterilen davranıştan memnun olduklarını belirttiler.

Öte yandan, İngiliz subay ve astsubayları da esirlerin disiplinli ve iyi niyetli olduklarını ifade etmişlerdi. Kamp yönetimi esirlerin disiplinli duruşundan son derece memnundu (KHFKM, 1917: 45–47).

Heliopolis şehrinde bu kamp haricinde bir de hapisane vardı. Bu hapishanede firara teşebbüs eden Türk esirleri ile birlikte Arap, Kürt, Arnavut, Çerkez ve siviller bulunmaktaydı. Ayrıca burada İngiliz tutuklular da vardı. Bunlar, ambardan battaniye ve çamaşır çalıp bunları satarken yakalanmışlardı. Türk esirlerinden kimisi kalacakları kamplara gitmeden önce burada tutulmuşlardı. Bu hapishaneye gelenlere önce kireçli suya sokularak banyo yaptırılır, üzerlerindeki alınarak başka kıyafetler verilirdi. Burada kalanlara birer de kayıt numarası verilmişti. Bu numarayı üzerlerinde taşımak zorundaydılar (Sefercioğlu, 1978: 62–66).

2.4.2.2. 2 No.lu Abbassiah Hastanesi

Modern tıp ihtiyaçlarına göre pavyon sistemiyle düzenlenmiş bu hastane, 2 Ocak 1917 tarihinde Kızılhaç heyetince ziyaret edilmişti. Kamp, bilhassa Alman, Avusturyalı, Bulgar ve Türk esirleri için tahsis edilmişti. Hastane, başhekim Wickermann ve ona yardım eden 4 İngiliz doktor tarafından idare ediliyordu. Bazı İngiliz Kızılhaç hemşireleri ve 18 Türk hastabakıcıları hasta ve yaralı esirlerle ilgileniyordu. Bu hemşireler ve hastabakıcılar sadece tedavi ile ilgileniyordu.

Koşuş işleri ve temizliği yerli (Mısırlı) işçilerce yapılıyordu. Pavyonlar taştan yapılmıştı ve aralarında 10 m aralık vardı. Hastanenin çatısı çimentodandı. Açık hava tedavisi önerilen hastalar için koltuk ve yatakların bulunduğu etrafı çevrelenmiş özel bir alan vardı. Pavyonların zemini çimento ve talaş karışımı bir muşamba ve hasırla kaplıydı. Hastanenin pencereleri büyüktü. Yataklar iki sıra halinde düzenlenmişti, yaylıydı ve doldurulmuş şilte

vardı. Odalar titizlikle temizlenirdi; hastane'nin sterilizeden sorumlu oda servisi giysileri, yıkandıktan ve etiketlendikten sonra dezenfekte ediyordu. Hastanede esirlerin kullanabileceği bir çamaşırhane vardı.

Hastalar, İngiliz askerleri gibi pijama giyiyordu ve iyileşme dönemine girenler önyüzü beyaz, açık mavi bir takım elbise giyiyorlardı ve kırmızı kravat takıyorlardı. Oturabilecek durumda olan hastalar, katlanabilir sandalyeleri kullanabiliyorlardı.

Hastane'nin ilaç bölümünün sağlık malzemesi sorunu yoktu. Yaralılara cerrahi malzeme temin edilmişti ve protez de yapılıyordu.

Kızılhaç heyetinin ziyaretinden bir gün önce hastaneye El Arish bölgesinden çok zayıflamış ve bitkin bir halde bulunan 80 yaralı esir gelmişti. Esirlerin her biri iyi tedavi ediliyordu. Esirin vücudundaki kırık bölge, metal bir aparat ile bir taraftan diğer tarafa sarılıyordu. Kırık uzuv, aparat içine alındığı zaman tavandan aşağıya makarayla asılıyordu. Her yatağın başında sıcaklık grafiği, diyet grafiği ve hastanın sağlık durumuna ilişkin klinik açıklamaların bulunduğu bir tablo vardı.

Hastanede iyi düzenlenmiş bir ameliyathane vardı. Sterilize odası petrole ısıtılıyordu. Sıtma hastası olan esirler için düzenlenen koşullardaki yataklar, anofel sivrisineğine karşı tülle kaplanmıştı.

İki koğuş iyileşme dönemine girmiş hastaların gün içinde dinlenmesi için ayrılmıştı. Hasta bakıcılar, hastane bahçesindeki iki çadırda kalmaktaydı. Bu çadırlardan bir tanesi gündüz servisi hastabakıcıları bir tanesi de gece servisi hastabakıcıları için ayrılmıştı.

Kahire içme suyu sisteminden temin edilen su, kaliteliydi. Esirler, isteğe göre sıcak ve soğuk suyla donatılmış banyoları kullanabiliyordu. İyileşme sürecine giren esirler, kendileri için düzenlenmiş musluklu banyoları kullanabiliyordu; hasta olanların kendi başlarına

yıkanmasına izin verilmiyordu ya da küvetleri kullanmaları isteniyordu. Tuvaletler Türk usulüydü ve şehir kanalizasyonuna boşaltılıyordu.

Hastane yönetimi yemeğin hazırlanması için aracı bir kurum kullanıyordu. Yemek, 4 Mısırlı aşçı tarafından mutfakta pişiriliyordu. Türk askerlerinin yemekleri, Alman ve Avusturya esirlerine göre oldukça farklıydı. Örneğin, Türkler, ekme olarak somunu tercih ederken, Avrupalı esirler ise İngiliz ekmeği olarak belirtilen tostluk ekmeği tercih ediyorlardı. Rahatsızlığı çok olan esirler için yemek ikiye ayrılıyordu: tam diyet ve süt diyeti.

1. Tam Diyet:

- Kahvaltı: ekme, süt
- Öğle yemeği: kıyma, sebze, pirinç, ekme
- Akşam yemeği: ekme, çorba, pirinç, süt
- Ekstra (gerekli görülürse): tavuk, güvercin, tavşan, et, limon, yumurta, peynir, ekşimik

2. Süt Diyeti:

- Kahvaltı: ekme, süt
- Öğle yemeği: çorba, ekme, süt, pirinç
- Akşam yemeği: ekme, süt, şeker

Hasta esirler, kamplardan hastaneye özel hazırlanmış arabalarla taşınmaktaydı. İngiliz doktorlar, hiçbir ayırım yapmaksızın Türk esirlerinin acıya karşı gösterdikleri dayanma gücünü ve cesaretlerini methediyorlardı.

Tablo 2. 2 Ocak 1917 tarihli hastane kayıtlarına göre hastalık durumu ve milletlere göre dağılımı

	TÜRKLER	BULGARLAR	ALMANLAR
Verem	27	0	0
Dizanteri	37	3	2
Sıtma	3	0	0
Savaş yaralıları	74	2	4
Kansızlık ve zayıflık	30	12	5
Diğerleri	96	5	0
TOPLAM	267	22	11

Kaynak: KHFKM, 1917: 50

Hastanede salgın hastalık yoktu.

8 Ağustos 1916 ve 1 Ocak 1917 tarihleri arasında Abbassiah hastanesinde 66 Türk esiri öldü.

Tablo 3. Abbassiah hastanesinde ölen Türk esirleri

HASTALIK İSİMLERİ	HASTA MİKTARI
Dizanteri	45
Verem	9
Beri-beri	1
Sıtma	1
Savaş yaralıları	9
Tifo	1
TOPLAM	66

Kaynak: KHFKM, 1917: 51

Ayrıca, bir Alman esiri zatürreeden öldü. Dizanteriden ölen esirlerin birçoğu bu hastalığa Hicaz'da iken yakalanmışlardı; çok güçsüz ve bitkin bir haldeydiler.

Türk esirleri dinsel vecibelere göre defnedilmekteydi. Türk esirlerinden ölenlerin mezarları, Müslüman mezarlığında bulunmaktadır. Garnizondaki İngiliz askerleri ölen esirlerin cenaze törenlerine katılmaktaydı (KHFKM, 1917: 47-51).

Bu bölgede Mısır'daki çeşitli kamplarda vefat eden esirlerin bulunduğu toplu bir mezarlık vardır. Bu mezarlıkta 2.500 esirin mezarı bulunmaktadır. 1936 yılında bu mezarlık Türk şehitliği yapılmıştır (Yutdışı Şehitlikleri, 1990: 70).

2.4.2.3. Maadi Kampı

İngiltere'nin egemenliği altında bulunan Mısır'daki ana kamp Maadi idi. Kamp, Kızılhaç heyetince 3 Ocak 1917 tarihinde ziyaret edilmişti. Kamp, Kahire'nin yaklaşık 15 km güneyinde, Nil nehrinin sağ kıyısında idi. Ele geçirildikten sonra tüm esirler buraya getirilir ve daha sonra buradan Mısır'daki diğer kamplara dağıtılırdı.

Kampta 5.556 Türk astsubayı ve askeri bulunmakta olup 1.200'ü Sina yarımadasındaki El Arish yakınlarında esir edilmişti. Kampta hiç subay yoktu. Ayrıca, kampta bulunan üç imam asker gibi hizmet ettiği halde subay muamelesi görmemişti.

Esirler arasında Türklerden başka Araplar, Ermeniler, Yunanlılar, Filistin ve Mezopotamya'dan getirilen Yahudiler ve Sünusiler bulunmakta idi. Sadece küçük bir grup esir, savaşın başından beri kampta bulunmakta olup kamptaki esirlerin çoğunluğu Gelibolu'dan gelmekteydi. Esirler arasında adı Abdülmuhsin olan 8 yaşında babasıyla yaşayan bir çocuk vardı.

Kamp, 41 bölüm ve 4 mahalleye bölünmüştü. Bölümler birbirinden tel örgülerle ayrılmıştı. Maadi Kampındaki Türk esirleri bölümünde iki tip bina bulunmaktaydı: 1) konservatuar ve sonradan fabrika olarak kullanılmış binalar 2) savaş esirleri için inşa edilmiş barakalar. Birinci tür yapılar yaklaşık 80 m uzunluğunda ve 15 m genişliğindeki büyük bir salondan oluşmakta olup duvarlarda birçok büyük pencereler bulunmaktaydı. Çatı, tahtayla kaplı olup 10 m yüksekliğindeydi. Tüm salon boyunca çeşmeler vardı. Ayrıca ek olarak yapılan yeni binalar yönetim merkezi ve depo olarak kullanılıyordu.

Kampın diğer bölümündeki yeni binalar, genellikle 30x12 m boyutlarında olup bir inşaat firması tarafından yaptırılmıştı. Duvarlar ve çatı, ağaçtan ve sazlıktan imal edilmişti. Zemin

sertleştirilmiş toprakla kaplanmıştı. Kampın tüm bölümleri havadar olduğu için herhangi bir havalandırma problemi yoktu.

Tüm bölümlerin zemini, 2 m genişliğinde ve zeminden 22 cm yüksekliğinde sıkıştırılmış toprakla kaplıydı. Bunların üstü yatak hizmeti gören hasırlarla kaplanmıştı. Her esirin 3 battaniyesi vardı. Zaman içinde özellikle geceleri sıcaklık çok düşerse ekstra battaniye veriliyordu. Düzenlikli aralıklarla yatak takımları yıkıyor ve dezenfekte ediliyordu. Yatak sıralarının arasında sabitlenmiş esirlerin kişisel eşyalarına üzerine koyabileceği raflar vardı.

Kampta kalan her bölüm için mutfak sağlanmıştı ve esirler bu mutfakları kullanıyordu. Esirlere “baladi” denilen ve Kahire’deki fırınlarca temin edilen bir ekmek veriliyordu. Bu ekmek esirlerin alışagelmış ekmeklerini andırıyordu. Esirler, kampta kendilerine tedarik edilen yemekten memnundular. Ancak esirlerden bir tanesi Kızılhaç heyetine kendilerine çok sık pirinç verildiğini şikâyet etmişti. İsteyen esir, kantinden çeyrek peniye şekerli bir fincan kahve temin edilebiliyordu. Bu özel bir kantindi ve yetkililerin denetimi altındaydı. Tütün önceden belirlendiği miktarda her Perşembe dağıtılıyordu.

Esirler kampa gelmelerinden kısa bir süre sonra geniş bir avluya alındı ve bütün giysileriyle ayakkabıları çıkartıldı. Sağlık önlemi olarak tüm bu giysiler ayrıldı ve imha edildi. Dezenfekte işleminden sonra, esirlere yeni kıyafetler verildi: iki takım iç çamaşırı, iki takım gömlek, kemer, çorap, pantolon ve koyu mavi tonda düğmeli tek tip üniforma ve kırmızı fes. Kıyafeti tamamlamak için erlere deri terlik, çavuşlara ve onbaşılara ayakkabı verildi. Birçok esirin kalın paltosu vardı. Tüm esirler ceketlerine kayıt numaralarını gösteren küçük bir metal plaka takıyordu. Astsubaylar kollarındaki beyaz kolluklardan ayır ediliyordu. Onbaşılar mavi bant ve çavuşlar kırmızı bant takıyordu. Başçavuşlar kırmızı kolluk kullanıyordu.

Kampta kullanılan içme suyu, Nil nehri yakınında kazılmış derin bir kuyudan iki adet buharla çalışan pompa aracılığıyla sağlanıyordu. Nil nehrinin suyu, çeşitli doğal filtrelerden

geçtikten sonra bu şekilde kamptaki depoya çıkartılıyor ve yerçekimi sayesinde tüm bölümlere dağıtılıyordu. Suyun istenen saflığını elde etmek için bakteriyolojik analizi her hafta yapılıyordu.

Yıkanmak amaçlı su boldu. Sıcak ve soğuk duşlar, kampın her yerinde kurulmuştu. Esirler, duşları haftada bir kez kullanmak zorundaydı ama isterlerse günde dört kez de kullanabiliyorlardı. Duşlar, özellikle yaz ayında hiç boş kalmıyordu. Esirlere yeterli miktarda sabun veriliyordu ve çamaşırlarını muslukların altında düzenlenmiş tahta küvetlerde kendileri yıkıyorlardı.

Kampta, yüksek basınçlı buharla dezenfekte yapan iki adet oda vardı. Haftada bir kez battaniyeler, burada dezenfekte ediliyordu. Kampta pire, bit ve böcek yoktu.

Tuvaletler, oturulan bölümlerin yaklaşık 100 m uzağında idi. Tuvaletler, Türk usulü olup her 10 esire bir tane düşecek şekilde ayarlanmıştı. Tuvaletler, her gün Kahireli yetkililerce temizleniyordu. Bazı tuvaletler, barakalara çok yakındı ve bunlar geceleri kullanmak içindi, gündüzleri ise kilitleniyordu.

Kampın sağlık hizmetlerinden barış zamanında Nasıra'da görev yapan Yüzbaşı Scrimgeour sorumlu idi. Ona bir İngiliz doktor ve Suriye kökenli 4 Arap doktor yardım ediyordu. Tüm doktorlar Türkçe ve Arapça konuşurdu. 9 İngiliz hastabakıcı ve 12 Türk hastabakıcı hastaların bakımıyla görevliydi. Diş doktoru ihtiyaç duyulduğunda kampa geliyordu.

Revir, taştan yapılmış olup iyi teçhiz atlandırılmış üç bölümden oluşuyordu ve 40 hasta kapasitesi vardı. Revir'deki yataklar, yaylı metal somyalar ve doldurulmuş şiltelerden oluşmaktaydı. Battaniyeler sıcak ve sınırsızdı.

Her sabah 300–400 esir revire geliyordu. Bu rakam kamp toplamının %8'ine tekabül ediyordu. Esirler çok sık olarak önemsiz hastalıklar için dahi tedaviye gelmelerine rağmen,

önemsiz kabızlık gibi, ya da hatta küçük yanıklar, doktorlar hiç kimseyi tedavi etmeden göndermiyordu.

Kızılhaç heyetinin ziyaretinin gerçekleştiği dönemde revirde 7 esir yatıyordu: 1 kaşıntı, 1 ishal, 1 sinirsel, 1 boyunda çıban, 1 eklemesel romatizma ve 1 gastrit. Bir esir, esir edilmeden önce kafatasına aldığı önemli bir darbeden dolayı burada doktorlar tarafından ameliyat edilmiş olup yavaş yavaş hareket kabiliyetini ve hafızasını geri kazanmaya başlıyordu.

Kamp açıldığından beri 35 adet sıtma hastalığı görüldü. Bunlar Hicaz, Mekke, Taif ve Cidde'den gelen esirlerdi ama bunlar çok ağırlaşmadan önlenmişti. Verem hastası olan 11 esir Mısır Kızılhaç hastanesine ve Abbassiah hastanesine gönderilmişti. 6 trahom hastasına protargol tedavisi uygulanmıştı. Kampta dizanteri, tifo, tifüs ne de salgın hastalık bulunmamaktaydı. Bütün esirler, tifo ve koleraya karşı aşılanırdı. Yaz aylarında sıradan ishal olayları görülürdü.

Kampın özel bir bölümünde savaşta uzuvlarını kaybeden 55 esir bulunmaktaydı. Bu esirlere protez ve yapay uzuvlar sağlanmıştı. Bu esirlerin 2 tanesi hiç göremiyordu. Diğer 60 yaralıda, hafif bir eklem serliği, ankiloz ve gıdasızlıktan zayıflık bulunmaktaydı. Bunlara baston ve koltuk değneği tedarik edilmişti.

Kampta iki yaşlı esir felçten öldü. Bu esirler, kampa en yakın Müslüman mezarlığına askeri törenle defnedildi.

Esirlerin barakaların etrafındaki açık alanda gezinti yapmaları için herhangi bir kısıtlama yoktu. Esirler çalışmak zorunda değildi. Esirlere ayakkabı yapımını öğretmek birçok kez denenmişse de sonradan bundan vazgeçildi. Birçok çiftçi esir bulunmasına rağmen yerli halkla birlikte tarlada çalışmalarına, kolaylıkla kaçabileceklerinden ve onları korumak için birçok askere ihtiyaç bulunduğundan dolayı izin verilmemişti. Yine de birkaç hafta sonra

kamp komutanı, bazı esirleri kampın hemen dışında Nil nehri yanında bulunan bir alanda sebze yetiştirilmesi işinde çalıştırdı.

Kampta disiplin altında tutulan esirlerden hiçbir şikâyet yoktu ve nadiren ceza veriliyordu. Kaçmaya çalışan bir esir üç ay hapisle cezalandırıldı ancak yemeklerde bir değişiklik yapılmazdı sadece tütün verilmiyordu. Yaşlı bir esir, askeri mahkeme tarafından 6 ay hapisle cezalandırıldı. Hapishane hücreleri tamamen betondan yapılmıştı ve üstte parmaklıkla kaplı yeterince büyük iki pencere ile aydınlatılıyordu.

Kamp komutanı her gün teftiş yapıyordu. Teftiş sırasında her esir, bir adım öne çıkarak şikâyetini belirtiyordu. Komutan, Arapça ve Türkçe bilen İngiliz askeri aracılığıyla esirlerle konuşuyordu. Ayrıca, esirlerin başkomutana ve kampları sık sık teftiş eden General Casson'a şikâyetlerini belirtme hakkı vardı.

Esirlerin ibadetlerini yapmalarına bir engel yoktu. Müslümanlar için, içine halı serilmiş küçük bir cami inşa edilmişti. Bazıları düzenli olarak Kuran okurken kimileri ilgisizdi. Irk, köken ve hatta din farklılıklarına rağmen, esirler arasında iyi hava hâkimdi ve çok az miktarda kavga oluyordu.

Oyunlar ve eğlencelerle ilgili olarak esirler, sadece güreş, kart ve dominoyla ilgileniyorlardı.

Futbol oynamaları önerildiyse de bu Türk esirleri arasında bir ilgi uyandırmadı. Bazıları mandolin, gitar ve tambur imal etmişti. Tüm malzemeler İngiliz hükümeti tarafından ücretsiz olarak sağlanmıştı. Kamp komutanı esirlere birkaç gramofon da satın aldı. Birçok esir renkli boncuklardan el çantası, cüzdan, kolye, bilezik vs. eşyalar yapıyordu. Bunlar oldukça beğeni topluyordu. Kızılhaç heyeti bu boncuklardan bir tanesini hatıra olarak almıştı. Bu eşyalar Kahire'deki bu işle ilgilenen dükkânlara kolaylıkla satılıyordu. 1200 esirin bulunduğu bir bölüm, satışlardan iki hafta içinde toplam 2.500 frank gelir elde etti.

Esirlerin çok büyük bölümüne ya çok az mektup geliyordu ya da hiç gelmiyordu. Esirlere, kendi dillerinde iki haftada bir mektup yazmalarına izin verilmişti ancak bundan yararlanan esir sayısı çok az miktardaydı.

Esirlerin, Türkiye'deki ailelerine gönderdiği mektupların birçoğu alıcının belirtilen adreste bulunamamasından dolayı geri geliyordu. Bağdat yakınlarında esir edilip Burma'ya gönderilen bazı Türk esirleri, evlerinden para alabiliyordu ancak Maadi kampına nakledilmelerinden sonra hiç para ve mektup alamadılar.

Birçok esir tutsaklığını arkadaşlarının yardımıyla okuma yazma öğrenerek geçiriyordu. Yakalandıklarında birçok esirin üzerinde parası vardı. Bu para, emanete teslim edildi ve istekleri doğrultusunda kendilerine aylık olarak ödendi. Esirlerin birçoğu, Kızılhaç teşkilatı kanalıyla ailelerinden para havalesi almıştı. Kampa nadiren gelen koli ve paketler, alıcısının gözü önünde açılıyordu. Sadece bıçaklara el konuyordu. Genel olarak değerlendirildiğinde tütün ve daha fazla kahve almak için paraya ihtiyacı olanlar haricinde, esirlerin maddi durumu gayet iyidir.

Kızılhaç heyetinin kişisel olarak sorduğu sorular karşısında esirlerin hallerinden memnun oldukları ve kendilerine gösterilen muameleden hoşnut oldukları görülmüştü. Esirlerin en büyük kaygısı, ailelerinden hiç haber alamamalarıydı (KHFKM, 1917: 51-58).

2.4.2.4. Mısır Hilal-i Ahmer Hastanesi

Mısır Hilal-i Ahmer Hastanesi, Prens Fuat Paşa başkanlığında, savaşta yaralanan ve hastalanan dindaşları için 1915 Martında kuruldu. Bu hastane Hilal-i Ahmer yönetimindeki tek hastaneydi. Hastane, Kahire'deki Tıp Fakültesinde Profesör olan İngiliz Dr. Keatinge ile doğrudan bağlantı halindeydi. Hastane, Kızılhaç heyeti tarafından 4 Ocak 1917'de ziyaret edildi.

Hastanenin tüm doktorları Mısırlıydı. Başhekim Dr. Abbas Bey, iki doktor, üç cerrah ve bir eczacı hastanede kalıyordu.

Kulak-burun-boğaz ve göz doktoru ihtiyaç duyulduğunda şehirden geliyordu. Bir Kahireli uzman, hastanede röntgen makinesini kullanmaktaydı. Başhemşire Amerikalıydı ve emrinde üç tane de İngiliz hemşire vardı. 32 hastabakıcı koğuş işlerini yapardı.

Mısır Hilal-i Ahmer Hastanesi, bol gölgeği olan ve iyi korunmuş büyük bir bahçeye sahip, eski bir saray olan Ömer Lütfi Paşa sarayında kurulmuştu. Koğuşların boyutları, hava sirkülasyonu ve havalandırma açısından son derece iyiydi.

Bina mevcut amaca hizmet için inşa edilmediğinden bazı servisler oldukça dağınıktı ancak bazı pratik önlemlerle bu zorluğun üstesinden gelindi. Büyük koridor, 7 m² büyüklüğündeki diğer koğuşlarla bağlantıyı sağlıyordu. Büyük koğuşlar bu ölçüyü oldukça geçmekteydi ve güzel dekorasyonu odalara karakteristik bir hava vermekteydi.

Birinci kattaki 5x5 m genişliğinde 4 m yüksekliğindeki odalar, kare şeklinde dört yatağın sığabileceği boyutlarda olup verem olmuş hastalar içindi. Zemin, büyük kaldırım taşlarından kaplıydı. Odaların çoğu bahçeye açılıyordu ve bahçede birçok ağaç vardı. Hastaneye dönüştürülmüş bu bina oldukça büyük bir alan kaplıyordu. Hastanenin her yerinde elektrik kullanılıyordu.

Beyaza boyanmış demir karyolalar, biri diğerinden masalarla ayrılıyordu. Yaylı yataklar, doldurulmuş şilteler, çarşaf ve yastıklar gayet iyi durumdaydı. Battaniye kullanımında herhangi bir kısıtlama yoktu. Mavi ve beyaz renkli olan yorganların ortasında Hilal-i Ahmer amblemi vardı.

Levazım sınıfı baş aşçının yönetimindeydi. Diyet durumuna göre menü, doktorlarca belirleniyordu. Yemekler gayet iyiydi. Yemek işleri baş aşçının belirlediği kişilerce yapılıyordu.

Her esire kalaylanmış iki tabak ve bir bardak temin edilmişti. Tüm hastalara günde iki kez şekerli çay veriliyordu. Subaylar, çay veya kahve tercih edebilirdi. Hastane diyeti aşağıdaki gibiydi:

Subaylar için:

Kahvaltı: Avrupai ekmek, taze süt, üç yumurta, çay, kahve

Öğle yemeği: Koyun eti, iki tabak sebze yada makarna, pilav, sütlaç, kahve, meyve

Akşam yemeği: Öğle yemeğiyle aynı fakat meyve yok

Olağan diyet:

Kahvaltı: Arap ekmeği, şekerli taze süt

Öğle yemeği: Arap ekmeği, sığır eti, pilav, sebzeler

Akşam yemeği: Arap ekmeği, pirinç çorbası, sütlaç

Süt Diyeti:

Kahvaltı: 350 gr ekmek, şekerli süt

Öğle yemeği: Arap ekmeği, çorba, sütlaç

Akşam yemeği: 350 gr ekmek, şekerli süt

Ateşli hastalar için diyet:

Kahvaltı: 400 gr şekersiz süt

Öğle yemeği: 400 gr şekersiz süt

Akşam yemeği: 400 gr şekersiz süt

Pazar ve Perşembe günleri koyun eti tavuk etiyle yer değiştiriyordu. Bu aynı iki gün için, sütlaç ve makarna yerine de meyve konulmuştu. Olağan diyet için Arap ekmeğinin oranı 780 gr iken Avrupai ekmeğin oranı 450 gr dı. Diğer belirtilenlerin oranında herhangi bir değişiklik yoktu.

Hasta esirlerin kıyafetleri hastane deposunca veriliyordu ve yenileniyordu: iki adet gecelik, başlığıyla birlikte hastane pijaması ve terlik.

Şehirden gelen içme suyu, kullanımdan önce filtre ediliyordu. Hastanede musluklu lavabolar, sıcak ve soğuk duşlar ve Türk hamamı vardı. Türk usulü tuvaletler sarayın yanında inşa edilmişti. Çamaşırların yıkanmasını ve ütülenmesini Mısırlılar yapmaktaydı.

Hilal-i Ahmer Hastanesi'nde tüm gerekli malzemelerin bulunduğu geniş ve iyi aydınlatılmış bir ameliyathane bulunmaktaydı. Yan tarafında Mısırlılarca inşa edilmiş Fransız modelinde bir sterilizasyon odası vardı ve burada giysiler tamamen sterilize edilirdi. Bu sterilize metodu kullanılmaya başlandığından beri enfeksiyonlar hastaneden tamamen yok edilmişti ve ameliyat sonrası ölüm oranı hemen hemen yüzde on beş düşürülmüştü.

Bazı temel analizlerin yapılabilmesi için bir laboratuvar açılmıştı. Daha önemli kimyasal ve bakteriyolojik analizler, şehirdeki enstitüce tatbik ediliyordu. Tüm modern ilaçları içeren dispanser iyi tedarik edilmişti.

Koğuşların 6 tanesi verem hastaları için ayrılmış olup özel hemşireleri vardı. Yataklık durumda olmayan verem hastaları, sarayın kendilerine ayrılan bahçesinde, günlerinin büyük bölümünü geçirebilmekteydiler.

Koğuşlardan bir tanesi yaralı subaylara, bir tanesi de astsubaylara ayrılmıştı. İki koğuş da dizanteri hastaları için ayrılmıştı. Operasyon gerektiren hastalar, ameliyathanenin bitişiğindeki odada toplanırdı. Bahçede inşa edilen üç adet İngiliz hastane çadırı, iyileşme dönemine giren hastalara hizmet etmekteydi. Bu hastalar, umulandan daha çok hasta veya yaralı gelmesi durumunda saraydaki yataklarını tahliye etmek zorundaydılar. Tüm koğuşlar temiz ve düzenliydi. Her yatağın başında hastalığın ve vücut sıcaklığının seyrini belirten sağlık çizelgeleri vardı.

Hastanenin kurulduğu tarih olan 17 Mart 1915'ten Kızılhaç heyetinin ziyaretinin gerçekleştiği 4 Ocak 1917'ye kadar Mısır Hilal-i Ahmer Hastanesi'nde 2.245 hasta ve yaralı esir tedavi edilmişti. Kızılhaç heyetinin ziyareti sırasında hastanede, 8 Türk subayı ve 141 asker olmak üzere 149 esir ise tedavi görmekteydi.

Cerrahi hastalıklar (yaralılar): 66, bunların arasında 13 tanesi hasta ve 6 tanesinin de bir uzvu kesilmiş ve uzun zaman hastanede alıkonulmuştu.

İç hastalıklar: 38, bunlar arasında Bağdat'tan gelen 4 karaciğer hastası, 6 dizanteri, 1 anemi ve halsiz, 4 kronik böbrek iltihabı vakası bulunmaktaydı.

Göz hastalıkları: 25

Veremli: 20

Toplam 149 hasta

Tedavi altındaki subaylardan ise: 1 sağ dizi yaralı, 1 kafatasından yaralı, 1 kalça kemiği kırık, 1 boynundan yaralı, 1 göğsünden kurşun yarası almış, 1 yüzünden kurşun yarası almış olan olup bunların tamamı El Arish'den gelmekteydi.

Tablo 4. 1915 ve 1916 döneminde Mısır Hilal-i Ahmer hastanesinde meydana gelen ölüm olayları

ÖLÜM NEDENİ	1915'TEKİ ÖLÜM MİKTARI	1916'DAKİ ÖLÜM MİKTARI
Cerrahi hastalıklar	30	17
Zatulcemp	2	5
Dizanteri	8	19
Tifo	1	1
Perikardit	1	2
Zaturre	3	11
Akciğer veremi	--	26
Bağırsak veremi	--	21
Böbrek iltihabı	--	5
Kangren	--	1
Karaciğer iltihabı	--	1
Anemi	--	1
TOPLAM	45	110

Kaynak: KHFKM, 1917: 62

Ölen esirler arkadaşının eşliğinde askeri törenle Müslüman mezarlığına gömülmüşlerdi (KHFKM, 1917: 58–62).

2.4.2.5. Kahire Kalesi Kampı

Kızılhaç heyeti tarafından 3 Ocak 1917 tarihinde ziyaret edilen kamp, muazzam kalelerden biri olan Mücevher sarayında bulunmaktaydı. Kampta sadece Hicaz bölgesindeki Mekke yakınlarından ele geçirilen kadınlar ve çocuklar bulunmaktaydı.

Tablo 5. Esirlerin Kahire Kalesi kampına geliş tarihleri

Kadınlar ve Çocuklar				
1.	Kafile	123	11 Eylül	1916
2.	Kafile	66	16 Ekim	1916
3.	Kafile	26	28 Ekim	1916
4.	Kafile	82	7 Kasım	1916
5.	Kafile	132	29 Kasım	1916

Kaynak: KHFKM, 1917: 63

Kampta toplam olarak 229 kadın ve 7 tanesi de kampta doğmuş olmak üzere 207 çocuk bulunmaktaydı. 200 kadından oluşan başka bir kafilenin de kısa zamanda gelmesi beklenmekteydi.

Kampın tüm yönetim ve kontrol işleri Bayan Lewis tarafından yapılmaktaydı. Aynı zamanda bu bayan kampın başhemsiresi de durumundaydı. Kampta çeşitli milletlerden, sınıflardan ve dinlerden bulunan bu insanları yönetmek, büyük bir sabır, iyi niyet ve anlayış istiyordu.

Kampta bulunanlar üç gruba ayrılmıştı: Birinci grupta subayların eşleri ve çocukları, ikinci grupta astsubayların eşleri ve çocukları ve üçüncü grupta erlerin eşleri ve hizmetçiler bulunmaktaydı. Bu sınıflama, koşullarda kalan insanların mümkün olduğunca benzer sosyal sınıflardan olması için benimsenmişti.

Selahaddin adını taşıyan binaların önemli bir bölümü; boyutları ve son derece süslü duvarlarıyla çok miktarda odadan oluşmakta olup sivil esirler için toplama kampı olarak kullanılırdı. Bu binaların pencerelerinden camileri ve minareleriyle güzel bir Kahire manzarası ve sisli çöl gözükmekteydi.

İçinde oturulan 40 oda burada meskûn bulunan kadınların sosyal yapılarıyla ilgili olarak üç bölümden oluşacak şekilde kurayla belirlendi. Odalar ve koridorlar baştanbaşa mermerle kaplıydı. Hasırların genel dağılımı ve hatta güzel halılar odalarda bir konfor izlenimi vermekteydi.

Büyük boyutlarda bulunan odalar, daha küçük odalarda kalanlarla kıyaslandığında, eksersiz ve çalışma için çok uygundu. Koridorlar ve girişler, farklı binalara bağlantı sağlardı. Büyük bahçe, esirler tarafından istedikleri zaman kullanılmaktaydı. Binalar, gazla aydınlatılmaktaydı.

Kalede kalan esirler için demir somyalar; yaylı ve doldurulmuş şilteler, çarşaf, battaniyeler ve yastıklar temin edilmişti. Bu temin edilen eşyalardan ayrı olarak kişisel beğenilere uygun olarak yapılan düzenlemelere de izin verilmişti. Bazı odalarda işlemeli yatak örtüleri, duvar halıları ve döşemeler bulunmaktaydı. Kamp yönetimi, tüm mobilyaları ve yatak takımı düzenini temin eder ancak yine de burada kalanlar, masrafları kendileri tarafından karşılanmak yoluyla istediklerini odalarına koyabilirlerdi. Kamp yönetimi aynı zamanda kadınların ve çocukların iç çamaşırlarını ve diğer kıyafetlerini temin etmekteydi.

Yemek tedariki, yapılan anlaşma gereğince özel bir şirketçe sağlanıyordu. Yemekler tüm gruplar için aynıydı ve sınırlama yoktu. Kadınlara her yemekten istedikleri kadar veriliyordu. Yemek konusunda esirlerden Kızılhaç heyetine herhangi bir şikâyette bulunmamıştı. Yemekler, iyi düzenlenmiş üç ayrı yemekhane de yenmekteydi. Kahvaltı, 7.30'dan 8.30'a, öğle yemeği 12.30'dan 1.30'a ve akşam yemeği 5.30'dan 6.30'a kadar geçen sürede yenmekteydi.

İçme suyu şehir şebekesinden temin edilmekteydi. Lavabolar, koğuşların yanındaki koridorda bulunmaktaydı. Esirler her gün sıcak ve soğuk duş alabilmekteydi. Çamaşır yıkama işine gelince, birinci grupta bulunanların hepsi, bu işi kendi hizmetçilerine ya da üçüncü grupta bulunan kadınlara para karşılığı yıkatırdı.

Tuvaletler, Türk usulüydü. Tuvaletler, günlük olarak anlaşmalı olan şirketçe temizlenip Kahire'nin ana kanalizasyonuna gönderilirdi.

Başhekim Yüzbaşı Scrimgeour, her gün kampa gelirdi. Buna ilaveten bir Rum doktor da haftada 4 kez sabah saat 9'da kampa gelirdi. Bu doktorlar, akıcı bir şekilde Türkçe ve Arapça konuşurlardı. Üç eğitilmiş hemşire ve bir İngiliz ebe revirin sorumluluğunu üstlenmişlerdi. Kampta bulunanların dış sağlığı yerinde olduğundan dışarıya pek ihtiyaç duyulmuyordu. Kampın reviri gayet ferahtı. Revir, muayeneler için içinde yatak bulunan bir vizite odası, muayene odası ve bir hasta odasından meydana gelmekteydi.

Revirde hastaların ismi, hastalık, tedavi ve hastalık için izlenen yöntem usule uygun şekilde kaydedilirdi.

Kamp açıldığında, tedavi olmak için günlük yüz esir müracaat ediyordu. Şu anda sadece 5 ya da 10 hasta doktordan istifade etmekteydi. Rahatsızlık, kadınlar ve çocuklar arasında bulunan hafif rahatsızlıklar, başlıca bronşitler, kabızlık, ishal ve göz enfeksiyonlarıydı. Yaşlı esirler arasında ise bazı kalp rahatsızlıkları ve kronik bronşit vakaları görülmekteydi.

Kampta ne sıtma ne dizanteri ne de tifüs vardı ve salgın hastalık da yoktu. Bir defa verem vakası görülmüş ve tedavi edilmişti.

Kızılhaç heyetinin ziyaretinin gerçekleştiği gün revirde 5 hasta vardı: 1 yaşlılıktan kaynaklanan felç, 2 bronşit, 1 kulak iltihabı ve 1 tane halsizlik vakası.

Hapislikte çok genel bir durum olmamakla birlikte, bir doğumhanenin kurulmasına gerek görüldü. 1915 yılının son üç ayında 5 doğum vakası görüldü. Kampın Kızıllaç heyetince incelendiği günlerde iki tane daha doğum gerçekleşti. Annelerin ve bebeklerin durumu gayet iyiydi.

Kampta bu güne kadar sadece bir ölüm vakası gerçekleşti. Erken doğum sonucu bir bebek, doğumdan 18 gün sonra zayıflıktan öldü.

Kampta bir tane okul açılmıştı ve 12 yaşına kadar olan tüm erkek ve kız çocukları okula gitmek zorundaydı. Bir tane bayan öğretmen, günlük olarak çocuklara Türkçe ve Arapça öğretiyordu ve hatta yarım saat de İngilizce dersi vermekteydi.

Kampa bir imam gelmişti ancak esir kadınlar imamın tekrar kampa gelmesini istemediler. Aralarından seçtikleri yaşlı bir kadın, bayram günlerinde yüksek sesle Kuran okuyordu.

Kampta kalan kadınlar, eğlenceye dönük faaliyette bulunmuyorlardı, günlerini daha ziyade konuşarak ve sigara içerek geçiriyordu. Kampa bir gramofon da getirtilmişti.

Çalışmak tamamen isteğe bağlıydı. Başhemşire, bir terzi sınıfı organize etmiş ve gerekli malzemelerin alınmasını için gerekli parayı da ayarlamıştı ancak kadınların birçoğunun maddi durumu iyi olduğu için bu faaliyete ilgilenen fazla olmadı.

Esir kadınların birçoğunun üzerinde, hatta kimisinde oldukça yüklü miktarda, esir edildiklerinde para vardı, bu paraların tamamı kendilerinde bırakıldı. Bazıları, sık sık İngiliz subaylar aracılığıyla Maadi kampında ya da İskenderiye yakınlarındaki Seydibeşir kampında kalan eşlerine para gönderiyordu. Diğerleri, bilakis kocalarından para alıyordu. Kızıllaç örgütü kanalıyla kampa para gönderildiği oluyordu.

Her esir haftada bir kez mektup yazma hakkına sahipti; okuma yazma bilmeyenler, arkadaşlarından yardım alıyordu. Kampta bir tane tercüman bulunmaktaydı. Mektupların

birçoğu Kızılhaç teşkilatı kanalıyla kampa geliyordu ama mektup geliş gidiş i çok fazla değildi.

Kadınların birçoğu kocalarını daha sık görmek istediklerini ifade etmekteydi, en az ayda bir kez, diğerlerinin istekleri ise Maadi ve Seydibeşir kamplarında esir olan oğullarını ve kardeşlerini görmektir. Bu isteğe İngiliz hükümeti, daha önce birçok kez kadınların eşlerine, kendi kamplarından eşlerinin bulunduğu kampa gitmelerine (trenle 4 saat) ve burada eşleriyle birlikte 3 ya da 4 gün kalmalarına izin vermişti. 12 odalı bir bina bu tür ziyaretler için ayrılmıştı. Ancak bu izin olayı oldukça masraf istediğinden ve çok fazla organizasyon ve gözetim gerektirdiğinden çok uzun süre uygulanamadı.

Bazı kadınlar Türkiye'ye geri gönderilmelerini İngiliz hükümetinden rica etti. Diğer taraftan birçoğu Kahire'de kalmayı tercih etti. Amerika'nın Mısır büyükelçisi M. Knabenschuh, bu sorunları dikkate alıyordu. Knabenschuh, kampı birçok kez ziyaret etmişti ve İngiliz hükümetinin farklı tekliflerini Osmanlı Devletine iletmişti. Birinci teklif, geri gönderilecek tutsak kadınlar ve çocukların bir Amerikan gemisi vasıtasıyla Mersin limanında karaya çıkartılması. İkinci teklif, bu esirlerin bir İngiliz hastane gemisiyle Türkiye'ye geri gönderilmesi, aynı zamanda bu gemi, İngiliz esirlerine sağlık maddesi, yiyecek ve giysi nakledecek ve Mezopotamya'da tutsak bulunan 25 İngiliz kadını da geri götürecekti. Son olarak İngiliz hükümeti, hiçbir karşılık aramadan tutsak Türk kadınlarını göndermeyi önerdi.

Kızılhaç heyetinin Maadi Kampını ziyareti sırasında Hicaz bölgesindeki Taif şehrinden gelen başhekim Dr. Süleyman Bey, kamp yönetimine ilişkin olarak kişisel hiçbir şikâyetinin olmadığını ama Kahire kalesi kampında bulunan eşinin ve çocuğunun durumlarına ilişkin çok büyük bir üzüntü duyduğunu heyete söylemişti. Süleyman Bey'in özellikle eleştirdiği şey, yemek durumu ve tıbbi bakımdır.

Çok ayrıntılı olan bu şikâyetler üzerine Kızılhaç heyeti özel bir araştırmanın yapılması için Kale kampına tekrar gitti. Heyet, Özel olarak Dr. Süleyman Bey'in eşine ve bazı kadınlara

sorular sormuştu. Bu kadınların cevapları, resmi kayıtlar, heyetin kişisel incelemeleri ve diğer kadınların şahitliklerini kıyasladıktan sonra Kızılhaç heyeti tarafından bu iddiaların asılsız olduğuna karar verildi.

Dr. Süleyman Bey'in Kale kampında anneleriyle birlikte tutulan çocuklarının hasta olduğuna dair şikâyetini de değerlendiren heyet, bu konuda da Dr. Süleyman Bey'i haksız buldu (KHFKM, 1917: 62–68).

2.4.2.6. Ras-el-tin Kampı

Kızılhaç heyetince 5 Ocak 1917 tarihinde ziyaret edilen kampta esir olarak tutulan siviller, İskenderiye şehrine 5 km uzaklıkta denizin hemen yanında küçük bir tepede yerleştirilmişlerdi. Kampta askerlik çağında bulunan 45, yaşlı ya da hasta olduğu için askerlikten muaf tutulan 24 ve 1 imam olmak üzere toplam 70 sivil esir bulunmaktaydı. Türk esirlerine ilaveten kampta 400 Avusturya-Alman esiri de vardı. Bunların birçoğu savaş başladığında Mısır'da yaşayanlardı ve evlerine dönememişlerdi.

Kızılhaç heyetinin görevi Türk esirlerini ziyaret olduğu halde, Avusturyalılar ve Almanlar içinde eşit şekilde davranmışlar ve onların da kamp hakkındaki düşüncelerini dinlemişlerdi.

Kampta bulunan birkaç Türk esiri, Şerif Hüseyin'in kuvvetlerince yakalanıp, kendilerini burada esir eden İngiliz yetkililerine teslim edildiklerinde haç görevi için Mekke bulunuyorlardı. Ras-el Tin kampı, heyetin ziyaretinden birkaç gün önce boşaltılmış ve tüm esirler Seydibeşir kampına nakledilmişti. Kamp, şimdi 5000 kişinin kalabileceği şekilde yeniden hazırlanmaktaydı. Yeni düzenleme sonrasında kampta siviller için özel bir bölüm olacaktı.

Ras-el Tin kampının komutanı Binbaşı F.G Owens, esirlerle son derece ilgilenmekteydi. Her gün her bir esiri şikâyetini ya da isteğini arz etmesi için kabul ederdi.

Kamp, 1916 yılında Amerika'nın İskenderiye konsolosu ve Amerika'nın Atina maslahatgüzarı tarafından ziyaret edilmişti.

Ras-el Tin kampındaki sivil esirler, çadırlara yerleştirilmişti. Kumun üstüne ya da çimentolanmış zemin üzerine dairesel şekilde inşa edilmiş olan bu çadırların her birinde üç kişi kalmaktaydı. Bir yerde toplanan Türk esirleri 24 çadırda kalmaktaydı. Her çadırın ortasında, kişisel eşyaların konulduğu metal bir dolap vardı. Çadırın içindeki alan üç yatak için oldukça genişti. Avluyu çevreleyen taş binalarda, verandaya karşı açılan belirli sayıda odalar ayrılmıştı. Bunların her birinde üç yatak bulunmaktaydı. Bu konforlu şekilde hazırlanmış odalar, yaşlı ya da hasta esirler için tahsis edilmişti. Geri kalan binalar; idari binalar, mutfaklar, yemekhane, kantin vs. olarak ayrılmıştı. İngiliz nöbetçiler, özel bir bölümdeki çadırlarda kalmaktaydı. Kamp, elektrikle aydınlatılıyordu.

Esirlere, yaylı metal karyolalarla birlikte minder ve yeterli miktarda battaniye temin edilmişti. Tüm yatak takımları titizlikle temizlenmekteydi.

Kampın yemek işi, sözleşmeli bir firmaya verilmişti. Kamp komutanı ve esirler arasından belirlenmiş bir delegeden oluşan grup başkanlığında her hafta için yemek menüsü düzenlenirdi. Mutfak çok temiz olup esirler burada çalıştırılmazdı.

Kızılhaç heyetinin ziyaretinin gerçekleştiği gün olan 5 Ocak 1917 Cuma gününe ait menü:
Kahvaltı; çorba, süt, çikolata, tereyağı, ekmek; Öğle yemeği; kuru fasulye, sığır eti ve patates; Akşam yemeği; pirinç çorbası, musakka, sebze, yumurta, çay

Esirlerin Perşembe ve Pazar günlerindeki menüleri, ekstra yemek ve çeşitli keklerle genişletilirdi. Domuz eti çıktığında bu yemek, Türk esirlerinin durumundan dolayı bir tabak yumurta ve sebzeyle değiştiriliyordu.

Ayrı bir odaya yerleştirilmiş olan ikinci mutfağın personeli, esirlerin ücret ödeyerek alabilecekleri özel bir menü hazırlardı. Bu mutfağı, esirlerin daha geniş bir menü sağlamak

için kamp komutanının kendisi düzenletmişti. Kahvaltı: 7.30, Öğle yemeği: 13.00, Akşam yemeği: 17.30 saatlerinde veriliyordu.

Kampta üç tane kantin bulunmakta olup esirler için birçok eşyayla donatılmıştı: jambon, sosis, reçel, kek, çikolata, meyve, şarap, bira vs. Fiyatlar, İngiliz askeri kantiniyle tamamen aynıydı. Bulgar tüccarları tarafından açılan bir dükkânda, tütün, puro ve sigara satılmasına izin verilmişti. Ayrıca, kampta bulunan bir Viyanalı, sigara yapmaktaydı.

Esirler, kampa kendi kıyafetleriyle gelmişlerdi. Bu kıyafetler eskimeye başladığında yönetim, yeni kıyafetler temin etti. İki gömlek, iki iç çamaşırı, mavi kumaştan bir yelek ve pantolon, palto, polis şapkası ya da Türkler için fes, çorap ve terlik. Tüm esirlere kırmızı kravat ve iki mendil verildi. İyi tesis edilmiş bir dükkânda, orta fiyatla iç çamaşırı ve giyim malzemeleri, kolonya, posta kartı ve saat satılmaktaydı.

Bol ve sağlıklı olan içme suyu, İskenderiye kanallarından gelmekteydi. Ayrıca, tuvalet lavabolarıyla, 4 banyoda sürekli mevcut olan sıcak ve soğuk su duşları temin edilmişti. Esirler, İngiliz askerlerinin nezaretinde gruplar halinde kampın yanında bulunan denize gidebilmekteydi

Çamaşırların yıkanması için oluşturulan çamaşırhanelerde esirler, kıyafetlerini kendileri yıkamaktaydı.

İngiliz ve Türk usulüne göre oluşturan tuvaletler, her 10 kişi için bir tane olup temiz tutulurdu. Tuvaletler, günlük olarak dezenfekte ediliyordu. Odaların zemini krezol ile kaplanmış olup duvarlar kireçlenmişti. Kanalizasyon, denize boşaltılmaktaydı. Çöpler, özel bir soba aracılığıyla imha ediliyordu.

Kampın sağlık şartları, İskenderiye'nin 21 numaralı hastanesinin başhekimi olan Albay tarafından düzenli aralıklarla inceleniyordu. Kampta kalan Yüzbaşı Dr. Dunne, her gün

sabah saat 9'da esirleri muayene ediyordu. Dr. Dunne günlük olarak kamp mevcudundan bir ya da ikisinin de Türk esiri olduğu 8-10 kişiyi muayene ediyordu.

İstanbul'da iken bir fabrikada çalıştığı belirtilen sivil Türk esirlerinden İbrahim Hasan, İngilizceyi ve Fransızca'yı mükemmel konuştuğundan kampta hasta bakıcı ve tercüman olarak hizmet etmekteydi.

İngiliz Kızılhaç teşkilatından bir hastabakıcı, doktora yardımcı oluyordu. Eskiden Kahire'de görev yapan Avusturyalı bir dişçi, esirlerin dişleriyle ilgilenmekteydi.

Taş binada bulunan revirde; vizite odası, lavabo, içinde 6 demir yatağın bulunduğu hasta odası, bir izolasyon odası ve bir dispanser vardı. Revirde sadece hafif rahatsızlıklar tedavi edilirdi. Ciddi rahatsızlıkları olanlar, kampa 10 dakika uzaklıkta bulunan İskenderiye'deki 21 numaralı denize hâkim büyük ve modern hastaneye gönderilirdi.

Kızılhaç heyetinin denetlemesini yaptığı gün, revirde bronşit olan bir esir bulunmaktaydı. Hastanede bir verem ve bir de dirseğinden yaralanmış iki esir vardı.

Kamptaki sağlık hizmetleri yeterince iyiydi. Kampta, 1916 yılında görülen iki dizanteri vakası haricinde, ne trahom, tifo, tifüs, sıtma ne de bir diğer bulaşıcı hastalık vardı. Kampta ya da hastanede herhangi bir ölüm vakası yaşanmamıştı.

Esirler, ibadetlerini günlük olarak yapmaktaydı. Kampta Müslümanların ibadet edebilecekleri bir cami yoktu. İçlerinden Katolik olan esirlerle Yukarı Mısır'daki Katolik okulunun da idarecisi olan birkaç Avusturyalı rahip ilgilenmekteydi.

Almanlar ve Avusturyalılar için, içinde İngilizce, Fransızca ve Almanca kitapların bulunduğu bir kütüphane vardı.

Esirler, bir orkestra kurmuşlar ve hoş bir sahne oluşturarak tiyatro sahnelemekteydiler. Her gece sinema gösterileri olmaktadır. Kampta küçük bir org ve piyano da vardı. Savaştan önce Kahire’de dükkânı olan bir fotoğrafçı, kampta sanatına devam etmekteydi.

Ara sıra meydana gelen kural ihlalleri, polis hücrelerinde bir ya da birkaç günlük hapisle cezalandırılmaktaydı. Bu kişiler için özel bir yemek hazırlanıyordu.

Çadırlar ve barakalar arasında esirlerin kendi tasarruflarına bırakılmış bir alan vardı. Bu geniş alanda esirler, tüm gün boyunca futbol ya da diğer oyunlarla kendilerini eğlendirebilmekteydi.

Kampta tenis kortu da bulunmakta olup bunu Türk esirlerine nazaran Avusturyalılar ve Almanlar daha çok kullanmaktaydı. Esirler komitesi, tenis oynayacakların her biri için belli bir saat belirlemişti. Kukla oynatmak kampta çok popülerdi. Eskrimi öğrenen esirler de vardı. Diğer spor dallarında olduğu gibi jimnastik dersleri de isteğe bağlıydı.

Belirli zamanlarda, atletizm yarışmalarıyla birlikte eşek yarışları, jimnastik yarışmaları düzenlenir ve kazananlara ödül dağıtılırdı. Esirler arasından çalışmaya dönük herhangi bir talep olmamıştı.

Kampta bulunan esirler, çok az miktarda para havalesi almıştı. Türk esirlerinin çoğu okuma yazma bilmiyordu. Esirlere, Kahire kalesinde esir olan eşlerini ara sıra ziyaret etmelerine izin verilmişti. Bu görüşme izninden dolayı esirler fazla mektup yazma gereği duymuyordu. Kampa paket nadiren gelirdi.

Yoksul durumda bulunan bir miktar esirin tek ricası Fransızca ve İngilizceyi son derece iyi konuşan tercüman aracılığıyla adreslerini Kızılhaç heyetine yazdırmaktı. İstedikleri şey, satın alma imkânları olmadığından dolayı, İngiliz hükümetinin temin ettiği kıyafetlere ek olarak birkaç yeni kıyafetti. Birçoğu kullanmaya alışık olduklarının aksine kendilerine

verilen ayakkabıları giymekte zorlandıklarını Kızılhaç heyetine belirtti ve evlerinde giydikleri gibi bağcıklı ayakkabı istemişti.

Kızılhaç heyeti tercümana, ihtiyaç sahiplerinin isteklerini içeren bir liste yazmasını istedi ve bu teslim edilen listeyi kamp komutanınca doğrulattıktan sonra Osmanlı Hilal-i Ahmer'ine gönderip, bu esirlere 2000 Frank tutarındaki parayı, esirlerin ihtiyaç duyduğu ekstra kıyafetlerle birlikte ayakkabı ve tütün temin edilmesi için göndermelerini belirteceklerini raporlarına yazmışlardı (KHFKM, 1917: 69–75).

2.4.2.7. Seydibeşir Kampı

Kızılhaç heyeti tarafından 6 Ocak 1917'de ziyaret edilen Seydibeşir kampı, İskenderiye şehrinin 15 km kuzey doğusunda, deniz kenarıyla kumul tepeliklerinin kesiştiği sağlıklı küçük bir vadide kurulmuştu. Kampın tam adı “ Seydibeşir Kuveysna Dört Numaralı Osmanlı Üserayı Harbiye Kampı” dır (Sorguç, 1996: 49). Kampın içinde palmiye ağaçları vardı ve açık havaya nazır bir konumdaydı. Kampta bulunan en yüksek noktadan kampın büyük bölümünü görmek mümkündü. Kampın içinde doğru trafik akışını sağlamak için yeni bir yol yapılmıştı. Palmiye ağaçlarıyla çevrelenmiş düz bir alan; oyunlar, tenis ve futbol için ayrılmıştı.

Seydibeşir kampında 60'ı 1915 Şubatından beri tutsak bulunan 430 subay, subaylarıyla birlikte esir edilmiş olan 410 emir eri, 10 imam ve Mekke'de Şerif Hüseyin tarafından yakalanıp İngilizlere teslim edilmiş 20 sivil bulunmaktaydı. Kamp komutanlığını Yarbay Coates yapmaktaydı.

Seydibeşir kampı, Kızılhaç heyetinin ziyaretinin gerçekleştiği dönemde hala tam anlamıyla tamamlanmamış ve inşaat faaliyetleri devam etmekteydi.

Mısırlı işçiler tarafından 25 m uzunluğunda ve 8 m genişliğinde inşa edilmiş olan barakaların çatısı ahşaptan, duvarları ise keresteden ya da çimentodan oluşmaktaydı. Yaklaşık 1.75 m genişliğindeki binanın ön kısmına açılan koridor, odalara ulaşımı sağlardı.

Tabandan tavana ahşap olan odalar, 3,5x4 m boyutlarında ve 4 m yüksekliğindeydi. Tüm iç duvarlar kireçlenmişti. Her odada camlı ve böceklerin içeri girişini engellemek için demir saçtan sineklik bulunan iki pencere ve mandallı kapı bulunmaktaydı. Ahşap olan çatının katranla kaplanmış olan bölümünden yukarı doğru baca uzanmaktaydı.

Kurallara göre, her bir odada kalanların miktarı, esirlerin rütbesine bağlıydı. Yüzbaşı rütbesine kadar olan subaylar, odalara 4'er kişi olarak dağıtılmıştı. Yüzbaşılar 3'er kişi ve albaylar 2'er kişi kalmaktaydı. Daha üst rütbeli bazı subaylar için ise ayrı birer oda tahsis edilmişti. Emir erleri başka bir yerde yerleştirilmişti. Tüm binalar yerel sistemle üretilmiş elektrikle aydınlatılırdı (KHFKM, 1917: 75–76).

Sabahları yoklama yapılırdı. Yoklama alanı, o bölümdeki esirleri alacak büyüklükte, kireç çizgili ve iki yandan bakıldığında eksik görülecek biçimdeydi. Her kişi kare çizgilerin üzerinde dururdu, bu yüzden yoklama bir iki dakikada biterdi. Yoklama her gün sabah saat 8.00'de yapılırdı. Esirler, düdük çalmadan önce yoklama yerine varmış olurlardı (Çöl, 1977: 130).

Odalarda, yaylı somyalar, içi elyafla doldurulmuş yatak, yastık ve yeter miktarda battaniye bulunmaktaydı. Bazı subaylar, perde ve yatak örtüsü de ilave etmişlerdi.

Subay yemekhanesinin yemekleri bir şirket tarafından temin edilmekteydi. Arkadaşları tarafından seçilen bir subay, yemek menüsünü düzenler ve düzenli bir şekilde işleyişini kontrol ederdi. Yemek seçiminde ve miktarında her hangi bir sınırlama yoktu. Günlük 2,50 Frank olarak belirlenen yemek ücretinin aşılması gerekiyordu. Çay, kahve, şeker, reçel vs. bu ücrete dâhildi. Subaylar, kamp içinde içilmesi yasaklanmış olan alkollü içecekler haricinde, istediklerini kantinden ya da şehirden temin edebilirdi. Subaylara Avrupai ekmek, emir erlerine yerli ekmek verilirdi.

Kızılhaç heyeti yemekle alakalı herhangi bir şikâyet almamıştı. Türk subayları, her biri 150 kişilik olan iki yemekhaneyi kullanıyorlardı. Masalarda örtüyle kaplanmıştı, porselen ve

tabaklar yeterli miktardaydı. Aynı şekilde emir erlerinin yemekleri de sağlıklı ve yeterli miktardaydı (KHFKM, 1917: 76–77). Kampta, bir de kantin bulunmaktaydı. Kamp içinde fiyatlar çok hesaplıydı. Ancak kamp içinde para yerine marka kullanılmaktaydı. Her subay aylığı karşılığı marka alır ve esaret sonu bunu kendi parasıyla değiştirdi (Çöl, 1977: 129).

Türk subayları, sıhhi ve uygun bir şekilde giyiniyorlardı. Subaylar, kendileri için giyim malzemesi tedarik edebiliyordu. Subayların pek çoğu fesle birlikte sivil kıyafet de giymekteydi. İskenderiye'den bir tüccar, subayların isteklerini almak kampa gelirdi.

Emir erlerin çoğu iç çamaşırı yokluğundan şikâyetçiydi. Bu şikâyetin temelinde yatan faktör, emir erlerinin kamp yönetimince kendilerine tedarik edilen iç çamaşırlarını subaylarına satmasıydı.

Bol ve sağlıklı olan içme suyu, şehir şebekesinden temin edilmekteydi. Tuvaletler betondan olup, içinde birçok musluk bulunmaktaydı. Lavaboların ve mutfakların atık suları, kampın biraz uzağındaki bir göle boşaltılırdı. Subaylar sabahları, barakalara yakın bir yere yerleştirilmiş olan banyoları ya da duşları kullanabilirlerdi. Banyolar birbirinden aralarına yerleştirilmiş hasırlarla ayrılırdı.

Subayların çamaşırları, emir erleri tarafından ağaçtan ve betondan inşa edilmiş olan çamaşırhanelerde yıkanırđı.

Barakaların biraz uzağında betondan yapılmış 44 adet Türk usulü tuvalet vardı. Bu tuvaletler için yaklaşık 6 m derinliğinde lağım çukuru kazılmıştı. Tuvaletler, her gün kireçle ve krezolle dezenfekte edilirdi dolayısıyla kampta hiç koku yoktu.

Seydibeşir kampındaki esirlerin sağlığıyla, İngiliz Doktor Yüzbaşı Gillespie ilgilenirdi. Bu doktora, savaştan önce Halep'te görev yapan bir Ermeni doktor yardım ederdi. Doktorların ikiside Türkçe ve Arapça konuşurdu. Bir İngiliz onbaşı ve 5 İngiliz hastabakıcı da hasta esirlerle ilgilenirdi.

21 Mısırlı hastabakıcı, kampın sağlık işleriyle ilgilenirdi. Rahatsızlığı ciddi olanlar, İskenderiye'deki İngiliz hastanesine gönderilmekteydi. Kampta esir olarak bulunan Türk Binbaşısı Dr. İbrahim, hastanede Türk esirlerine gerçekleştirilen operasyonlara katılırdı.

Kampın revirinde, yün yataklar ve battaniyelerle birlikte 12 demir yatak vardı. Vizite odası iyi donatılmış olup, dolapta bol miktarda ilaç bulunmaktaydı. İzolasyon odası, bulaşıcı enfeksiyonu olan hastalar için ayrılmıştı. Hastaların kullanacağı banyolar, revirin hemen yanındaydı ve özel diyetin hazırlanması için bir mutfak servisi vardı.

Dişlerinden rahatsızlığı olan subaylar, İskenderiye'deki diş doktoruna gönderilirdi. Esirlerin elbiseleri ve yatak takımları özel cihazlarla dezenfekte edilirdi.

Kampa yeni gelenlerin hepsi, kampın içinde bulunan bölümlerden birinin içindeki özel bir binada 14 gün karantinada kalırdı. Bu kişilerin bulaşıcı bir hastalık taşımadıkları kesinleşirse, diğer arkadaşlarının yanına katılmalarına izin verilirdi. Kızılhaç heyetinin gerçekleştiği günlerde 36 subay ve 34 emir eri karantina da bulunmaktaydı.

Seydibeşir kampında tutulan subayların hepsi çiçek hastalığı, tifo ve koleraya karşı aşılanmıştı. Kampta salgın bir hastalık yoktu. Her sabah üç beş subay doktora bakım için giderdi. Haftalık belki 6 hafif sıtma vakası, aylık 3 ya da 5 dizanteri vakası serumla tedavi edilirdi. Çok ciddi bir şekilde dizanteriye yakalanmış bir esir, İskenderiye'de bulunan İngiliz hastanesine gönderilmişti. Yaz aylarında birkaç hafif ishal vakası görülmekteydi. Emir erlerinden 3 tanesinde trahom görülmüştü.

Hicaz'dan gelen 4 esirde verem görülmüş ve kampta kalmalarına izin verilmeksizin hastaneye gönderilmişti. Bunlardan iki tanesi sırasıyla 20 ve 30 günlük tedaviden sonra ölmüştü. Seydibeşir'deki revirde Kızılhaç heyetinin ziyareti sırasında ayağından yaralı 1 subay, 1 franjit ve %50 oranında iyileşmiş 1 albumin hastası bulunmaktaydı.

Bazı Türk subayları savaşta ayağından yaralanmıştı. Uyluk kemiği kesilmiş bir esire protez sağlanmıştı. Her iki kolunun da alt kısmı çatlamış olan bir esire dört kez operasyon yapılmıştı. Kafatası çatladığından dolayı kısmi felç geçiren bir esir, koltuk değneğiyle yürüyebilmekteydi. Ayağındaki ana sinir koptuğundan dolayı başka bir subay da topal durumdaydı. Mekke kadısı Salih Sıtkı, hastane de mide ameliyatı olmuştu.

Bazı subaylar, alışveriş yapmak için İskenderiye'ye gitmek istese de bu kamp yönetimince yasaklanmıştı. Diğer taraftan, bazı subaylar Kahire Kalesi kampında kalan eşlerini birkaç günlüğüne ziyaret etme iznini elde etmişlerdi. Ancak bu izin sadece istisnai durumlarda verilmiş ve genel bir uygulama halini almamıştı. Bazı esirlerde oğullarıyla, kardeşleriyle veya diğer akrabalarıyla görüşmek istemişse de bu kabul görmemişti.

Subaylara kaçmayacaklarına dair söz vermeleri koşuluyla, silahsız bir asker gözetiminde kamp dışında her sabah 26'şar kişilik gruplar halinde dolaşmalarına izin verilmişti. Bu, subaylarca reddedilerek şartlı teklifin bir ayrıcalık olmadığını belirtmişti.

Bazı barakalardan içeri yağmur suyu sızılmaktaydı ancak bu çok önemli boyutlarda değildi ve çok fazla yağmur yağmadığı içinde bu durum çok fazla önem arz etmiyordu.

Subayların maaşı İngiliz Savaş Ofisince belirlenmişti. Teğmenler günde 5 Frank, Yüzbaşılar 5,75 Frank ve üst düzey subaylar ise rütbeleriyle orantılı olarak maaş alırdı.

Emir erleri, para almıyordu. Bazıları, bağlı oldukları subayları tarafından para alırken kimisi hiçbir şey almıyordu.

Esirler, istedikleri sıklıkla mektup yazabiliyordu ancak bunu nadiren kullanıyorlardı ve genellikle ellerine 40–45 günde ulaşan birkaç mektup geliyordu. Kampa para havalesi ise sınırlı derecede gelmekteydi (KHF KM, 1917: 77–80). İlerleyen zaman içinde mektup sayısına ve uzunluğuna kısıtlama getirildi ve sansür uygulandı. Esirler, gerek kamp içindeki hayatlarını içeren şikâyet mektupları gerekse aileleri ve dostları hakkındaki

endişeleri içeren mektuplar yazarak yetkililerden yardım istemişlerdi (Cepheden Mektuplar, 1990: 121–126).

Esirler, inançlarına uygun olarak ibadet etmek için gerekli olanaklara sahipti. Kampın içerisinde elektrikle aydınlatılan bir cami bulunmaktaydı.

Kampta 40 adet müzik aleti bulunmaktaydı ve subaylar için bir piyano da kiralanmıştı. Esirler; futbol, tenis, kâğıt ve satranç oynarken kimisi de kendisini kitapla eğlendirirdi (KHFKM, 1917: 80).

Seydibeşir esir kampında ölen toplam 500 esir için ki bunların 13 tanesi subaydır, ilk baş İngilizler tarafından bir kabir inşa edilmişti. 1941 yılında burada bir şehitlik inşa edilmiş ve 1968 yılında da büyük bir onarım yapılmıştır (Yurtdışı Şehitlikleri, 1990: 71).

2.4.2.8. Bilbeis Kampı

Kızılhaç heyeti tarafından 16 Ocak 1917’de ziyaret edilen Bilbeis Kampı, Kahire’nin 65 km kuzey doğusunda, Nil deltasının işlenen toprakları üzerinde kurulmuştu. 1916 yılının Ağustos ayında kurulan kampta 540 esir bulunmaktaydı. Gruplar aşağıdaki gibiydi:

Birinci bölüm: Sina yarımadasından gelen 135 Bedevi ve El-Ariş’ten gelen siviller; Osmanlı ordusunda asker olan 9 Arap; Suriye’den gelen 5 Türk askeri; 30 Mısırlı. İkinci bölüm: Libya’dan gelen 175 asker ve Sünusi; Batı’dan gelen Bedeviler ve çeşitli milletlere ait sivil esirler.

Kampta tutsak durumda bulunan esirler arasında, esirlerin akrabası olan birkaç genç çocuk da vardı. Kampın en karakteristik özelliği, çeşitli milletlere mensup esirlerin burada bulunmasıydı. Kamp komutanlığını Albay Collins yapmaktaydı.

Dikenli tellerle çevrelenen kamptaki esirler, 8’er kişi olarak çadırlarda kalmaktaydı. Kampın ziyaret edildiği günlerde çatısı ahşap ve kamışla kaplanarak inşaatı devam eden iki büyük barakanın her biri, 250 esiri barındırabilecek büyüklükteydi. Kumlu toprakta rutubet

izine rastlanmıyordu. Çadırların arasına küçük bahçeler yapılmıştı. Esirler, çiçek ve sebze yetiştirebilmekteydi. Kamp, gazlı lambalarla aydınlatılıyordu.

Esirler sazdan örülmüş hasırlar üzerinde yatmaktaydı ve her bir esire iki battaniye verilmişti. Kampın boyutları, esirlere keyfilerine gezinebilecekleri büyük bir alan bırakmaktaydı.

Kampta yemek, yönetimce tedarik edilen erzaklarla esirler tarafından yapılmaktaydı. Yemek miktarları diğer kamplardakine benzemekteydi. Menüde; et, ekmek, tereyağı, peynir, mercimek, taze sebzeler, soğan, pirinç vs. bulunmaktaydı. Esirlerin yemek konusunda herhangi bir şikâyeti yoktu. Ayrı bir çadırda oluşturulan küçük bir kantinden orta dereceli fiyatlarla çay, şeker vs. alınabiliyordu. Esirlere düzenli olarak tütün veriliyordu. Her esirin bir tabağı, bir emaye bardağı ve bir kaşığı vardı.

Her esire eksiksiz bir takım kıyafet verilmişti. Esirlerin kıyafetleri temizdi. Çamaşırların ve dış kıyafetlerin tamiri terzi tarafından, bu amaç için inşa edilmiş ayrı bir çadırda yapılmaktaydı. Esirler, fes ya da kırmızı takke giyerdi.

İçme suyu, kampın başından sonuna her yere üzerine musluklar yerleştirilmiş borular aracılığıyla dağıtılmaktaydı. Esirlerin çamaşırlarını yıkamaları için ayrı bir yer ayrılmıştı. Lavabolara, duşlara ve banyolara bol miktarda dağıtılmaktaydı. Taşınabilir ocak, esirlerin eşyalarının haftalık olarak yapılan dezenfekte işini kolaylaştırmaktaydı.

İçinde taşınabilir kovaların bulunduğu Türk usulü tuvaletler, her gün temizlenerek krezo ve kireçle dezenfekte edilirdi. Kampta herhangi bir koku yoktu.

Kampın sağlık işlerinden Suriyeli bir mülteci olan Dr. İbrahim Zabaji sorumluydu. Doktorun çalışmaları, haftada iki kez Yarbay Garner ve Albay Scrimgeour tarafından denetlenmekteydi. Kampta 3 Türk ve 1 Kıpti hastabakıcı vardı.

Revir, temiz ve iyi düzenlenmişti. Revir, dört bölümden oluşmaktaydı: vizite odası, eczane, hasta odası ve izolasyon odası. Revirde yaylı demir soymalar, ot yataklar ve sınırsız battaniye vardı.

Bütün esirler, çiçek hastalığına ve koleraya karşı aşılanmıştı. Revir kayıtlarına göre her gün 30–40 esir doktora tedavi olmaya gitmekteydi. Yaşlı esirlerin pek çoğu kronik enfeksiyon hastasıydı. Kızılhaç heyetinin gerçekleştiği gün revirde 8 hasta vardı: 3 sıtma, 3 bronşit ve 2 dizanteri.

Kampa gelen esirlerin 25 tanesinde sıtma olduğu anlaşılmıştı, bunların 15 tanesi tedavi edilmiş, 10 tanesi hala tedavi görmekteydi. Dizanteriye yakalanmış olan 7 kişiden 5 tanesi iyileşmişti. Trahom hastası olan 10 esirin tedavi de hala devam etmekteydi. Kampta ne tifo ne tifüs ne de diğer bulaşıcı hastalıklar vardı.

Ciddi hastalığı olanlar, Mısır'daki Zagazig hastanesinde Mısırlı doktorlar tarafından tedavi edilmekteydi. Ocak 1917'de hastanede 4 esir bulunmaktaydı: 1 göz hastalığı, 1 verem, 1 bronşit ve 2 yüksek ateşli hasta

Kampın kurulduğu tarihten bu yana 6 esir hastanede ölmüştü. Bir tanesinin beyinde tümör vardı, 2 tane bağırsak iltihabı, 1 verem ve 1 bağırsak problemi. Ölenler, dini inançlarına göre ve askeri törenle gömülmüşlerdi.

Kampın yanındaki bahçede hafif bahçe işleri haricinde, esirlerin çalışmasını gerektirecek yorucu görevler verilmemekteydi. Bazı esirler, kendileri için sattıkları ufak tefek şeyler yapmaktaydı.

Okuma yazma bilmeyenler çok yüksek oranda olduğu için (%98), mektuplaşma çok azdı. Esirlere, haftada üç kez mektup yazmalarına izin verilmişti ve bir kısmı daha iyi eğitim almış olan arkadaşlarına mektup yazdırıyordu.

Bir Kıpti haricinde kampta bulunan tüm esirler Müslüman'dı. Aralarında birçok imam vardı. Dini ibadetler serbestti ve düzenli olarak yapılıyordu.

Disipline ilişkin olarak kamp yönetimince hiçbir şikâyet yoktu ve hiçbir kaçma girişimi olmamıştı. Irksal farklılıklara rağmen, esirler arasında çok az tartışma olmaktadır ve yönetim nadiren müdahaleye ihtiyaç duymaktaydı (KHFKM, 1917: 80–83).

2.4.2.9. Kasrı Nil Kışlası

Kasrı Nil Kışlası, Kahire'nin yaklaşık 5 km güneyinde olup üç katlıydı. Nil Nehri, bu kışlanın önünden geçirdi. Nehre karşı olan cephesi açık bırakıldığından Kışla üç cepheden ibaretti. Buraya Kiçner¹ teşkilatından bir alay yerleşmişti.

Aslında burası bir hapishane olarak kullanılmaktaydı. Mısır içindeki kamplarda suç işleyenler ve kaçma teşebbüsünde bulunanlar buraya getirilmekteydi. Ayrıca Mısır'daki esir kamplarına yerleştirilmek üzere gelenlerden bazı kişiler de burada tutulmuştu. Hicaz bölgesinden Osmanlı Devleti'ne tabi memurlar, Yugoslav vs. değişik milletlerden insanlar bulunmaktaydı.

Kışlanın Nil Nehrine bitişik sol kenarında ve üst katta bazı mevkular için koridor üstünde yan yana altı oda ayrılmıştı. Bu koridorun batıya ve avluya bakan camsız ve geniş pencereleriyle güneye nehre bakan pencereleri dikenli tellerle örülmüştü. Aynı koridorun aksi tarafında da beş altı oda vardı ancak bir koridordan diğerine geçmek yasaktı (Apak, 1988: 171–177).

Odalarda kalan kişi sayısı odanın büyüklüğüne göre değişmekteydi. Odalarda karyola ve bunun üstüne yığılmış ot minder, yastık ve battaniyeden başka bir şey yoktu. Bazı odalarda masa, lavmana, dolap, ayna ve sandalye de bulunmaktaydı. Zemin betonu ve üzerinde herhangi bir şey yoktu. Tuvaletler, alafanga idi.

---

¹ Kiçner teşkilatı, yirmi yaşından daha genç ve gönüllü askerlerden ibaretti.

Kışlada çıkan yemeklerden şikâyetçi olan çoktu. Bu durum Kışla kumandanı Kolonel Nikolaya’da bildirilmişti. Esirler, 600–740 kuruş para karşılığında askerlerin yemekhanesinden de yemek yiyebilmekteydi, ancak bunu çok az kişi yiyebilmekteydi. Kışlada kalan kıdemli kişilere gazete ve mecmua da verilmekteydi (Kuşçubaşı, 1977: 153–196).

Mısır’daki esir kamplarında sorun çıkaranların ve kaçma girişiminde bulunanların tutulduğu diğer bir hapisane de İskenderiye yakınlarındaki Gabbari Cezaevi idi. Burada Türk esirleri de dâhil birçok milletten insan bulunmaktaydı. Hapishane şartları oldukça ağırdı (Apak, 1988: 165–171).

2.4.2.10. Mısır’daki Esir Kamplarında Bulunan Türk esirlerinin İngiliz Doktorlarınca Malul Bırakılması Mevzuu

Mısır’daki esir kamplarında Türk esirleri arasında yoğun olarak göz hastalığı bulunmaktaydı. Bu hastalılığın nedeni İngiliz doktorlarınca uzun süre araştırılmış ve adına “*Pellagra*” denilmişti. Bu hastalık vitamin eksikliğinden meydana geliyordu. Esir hatıralarında bu hastalığa ilişkin aşağıdaki bilgi verilmekteydi:

“ 1 Ağustos 335 (1919) tarihinden itibaren İngilizler bütün Osmanlı esirlerine beygir ve katır eti vermeye başlamışlardı. Askerler bunu birkaç kez iade ettiyse de daha sonra yemek zorunda kaldı. İşte Ağustos’un o müthiş sıcaklarında Mısır gibi son derece sıcak bir muhitte kokmuş beygir ve katır etlerini yemek mecburiyetinde kalmış olan zavallı askerlerimizin birçokları bu yüzden dizanteriye ve birtakımları da bir çeşit uyuza benzeyen ve İngiliz doktorları tarafından Pellagra diye adlandırılmış olan müthiş bir illete yakalanarak telef olup gitmişlerdir...” (Sefercioğlu, 1978: 69).

Bu hastalık nedeniyle birçok Türk esiri buldukları kampın revirine veya hastanesine muayene olmuştu. Burada yapılan ilk müdahaleden sonra hastalar Abbassiah hastanesine sevk edilmişti. Heliopolis Kampı’nda kalmış olan Eyüp Sabri (Akgöl), bu konuyla ilgili olarak hatıratında şunları belirtmekteydi:

“... Abbassiah Hastanesinde Mısır’da Osmanlı esirlerine yapılan cinayet ve hıyanetlere misal olunamaz. Zannedirim bu alçakça işleri yapanlar gerçi sırf Ermeni doktorları olmuştur. Esaret altında bulunan bu günahsız askerlerimizin gözlerini bağırta bağırta oymuşlardır. Failleri olmamakla beraber, sebebiyet vereni olmak itibariyle, tabiatıyla bütün İngiliz hükümetine ait olacağını vicdan sahipleri takdir edecektir.

Abbassiah Hastanesinde Ermeni doktorlarının ellerinde miller ve kolları dirseklerine kadar sıvalı olduğu halde sabahtan akşama kadar işleri güçleri Türk askerlerine ameliyat yapmak ve onların gözlerini oyup çıkarmak olmuştur. Birçok Mısırlı dindaşlarımızın ve bütün esirleri ifadelerine nazaran bu göz ameliyatı evvelce de vuku bulur ise de mütarekenden biraz evvel ve bilhassa sonra pek ziyade ilerlemiş. Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Anadolu’daki faaliyetlerinin Mısır gazeteleri vasıtası ile oralarda duyulmaya başladığı ve Mısırlıların tam o zaman da asil başkaldırmalarının şiddetle ilerlediği zamana kadar devam etmiş, ondan sonra biraz hafiflemiş ve bir gün birdenbire Abbassiah hastanesinde göz ameliyatının icrası hastanın arzusuna terk edilmiş ve artık hiçbir askerin gözü çıkarılmamıştır.

... esirlerimiz sabahtan akşama kadar güneş altında angaryada çalıştıklarından dolayı kızgın kumun tesirinden göz ağrısına tutulurlar ve mecburen nöbetçi doktoruna müracaat ederlerdi. Doktor bunların gözüne ilaç koymaksızın ele bir av geçmiş gibi sevinerek hemen hastaneye kaydeder, gözü ağrımakta olan asker hastaneye gitmek istemez ve gönderilmemesi için yalvarır, rica ederse de cebir ve tazyikle gönderilir, on gün sonra gözsüz olarak dönerlerdi.

... hastane avlularında otuz, kırk asker birbirinin ceketlerinden tutarak dizi halinde abdesthaneye giderler, o suretle def-i hacet edebilirler ve kendilerine mutfaktan yemek almak için dahi zavallılar birbirlerini yederek aynı şekilde dizi ile gider

gelirler ve sabahtan akşama kadar kumların üzerinde sürünürler, yarı aç yarı tok hayatlarını sürdürürlerdi” (Sefercioğlu, 1978: 70–71).

Bu hatıra haricinde, bu iddiayı destekler bir başka belgede 28 Haziran 1921 tarihli TBMM’ye verilen soru önergesiydi (CA, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No: 3.26..11). Bu belgede, Mısır’da 15.000 esiri kasten sakat bırakan İngiliz doktor ve subaylarının takibatının başlatılmasına karar verilmişti.

Bu konuya ilişkin diğer bir bilgi de TBMM Zabıt Ceridesine göre 28.5.1337 (1921) Cumartesi günü yapılan Otuz yedinci İçtima’da Edirne Mebusu Şeref ve Faik Beyler sundukları takrirden bu konuyu ele almışlardı. Takririn okunmasından sonra söz alan Şeref Bey şöyle konuşmuştu:

“Resmi vesaik ile isbat ederim ki; İstanbul’a mütarekeden sonra gelmiş olan ve Anadolu’nun ve Rumeli’nin bu vatanın namusunu müdafaa eden ve bu vatan için çarpışan İngiliz eline düştükten sonra doğrudan doğruya Mısır’a sevk etmişlerdi. Bunları mahsus ihzar edilmiş bir formüle, muzadı taaffün maddeler içlerine, boyunlarına kadar sokuyorlardı... Fakat Türk çocuğu oraya girince bir İngiliz neferi başına dikiliyor ve süngüsünü uzatınca zavallı yavrucak başını içeri çekiyor ve iki gözü kör oluyordu. İngilizler böylece on beş bin Türk’ün gözünü çıkarmışlardır.” (Eren, 1998: 28–29).

5 Ekim 1915 tarihli bir belgede İngilizler ve Fransızlar tarafından esir edilerek Mısır’daki kamplarda tutulan esirlere kötü muamele yapıldığı ve bunun engellenmesi için birçok tebliğ ve ikazda bulunduğu belirtilmekteydi ayrıca eğer bu uygulamaların devamı halinde İngiliz esirlerine de aynı şekilde muamele yapılacağı belirtilmekteydi (BOA, DH. EUM. 5.ŞB., dosya no: 17, gömlek no: 46).

Kızılhaç heyetinin Heliopolis kampına ilişkin verdiği raporda, “...esirlerin %20’si göz hastalığı olan conjonctivite olduğu ve kampta iki Ermeni doktorunun bulunduğu” da belirtilmekteydi.

Ayrıca, Mısır’daki kamplardan dönen esirler arasında kör (âmâ) olanların bulunması düşündürücüdür. Bu bilgiler ve belgeler, böyle bir hadisenin gerçekleştiğini destekler mahiyette ise de bunu kesin bir şekilde ispatlayacak durumda da değildir.

2.4.3. Kıbrıs Adası’ndaki Esir Kampları

İngiltere, Dünya’nın çeşitli yerlerinde Türk esirlerini barındıracak kamplar oluşturmuştu. Kıbrıs adası da bu esir kamplarının bulunduğu merkezlerden biriydi. Kıbrıs adası, coğrafi olarak bakıldığında Osmanlı topraklarına yakın görünmektedir ancak Osmanlı Devleti, ne Kıbrıs’ı elde edebilecek ne de oraya ulaşabilecek durumdaydı. Gerek Akdeniz’de gerekse Kıbrıs adasında İngiltere’nin hâkimiyeti bulunmaktaydı. Savaş başladığında Osmanlı Devleti Almanya yanında yer alınca İngiltere, Kıbrıs adasını 5 Kasım 1914’te ilhak ettiğini açıkladı (Keser, 2000: 21–22).

İngiltere’nin elinde bulunan Türk esirlerinin sayısı arttıkça Mısır’daki kamplar yetersiz duruma geldi. Buradaki esirler farklı bölgelerdeki kamplara nakledilmiş, bunlardan birisi de Kıbrıs adasındaki esir kamplarıydı.

Kıbrıs adasının kuzeyinde veya batısında kampın açılması kararlaştırılır ve özellikle İngiliz Hükümeti Yüksek Komiseri (Genel Valisi)’nin görüşleri ve adanın doğal kaynaklarını iyi bilen bir yetkilinin de tavsiyesine uyularak Mağusa’nın 24 km kuzeyinde denize kıyısı bulunan, devlete ait ve yerleşimin bulunmadığı, yeni su kuyuları açmanın mümkün olduğu yer kamp yeri olarak belirlendi (Keser, 2000: 67). Kamp komutanlığını Yüzbaşı E.A.Howe üstlenmişti.

Kıbrıs’taki kamplara esir nakli Eylül 1916’da başlamıştı. Buraya gelen esirler daha ziyade Çanakkale Cephesi’nde çarpışan, Süveyş Kanalı’na yapılan harekâta katılan ve

Hicaz bölgesindeki savaşlarda bulunan askerlerdi (http://www.trncpresidency.com/about_trnc/ww1.htm, 18.4.2006). Bu kafilelerde daha ziyade er, onbaşı ve çavuşlar bulunmaktaydı, aralarında birkaç tane başçavuş haricinde İngilizler tarafından özellik arz edecek esir yoktu.

Sayıları 2000 civarında tahmin edilen Türk esirleri on gün arayla iki vapur kafilesi halinde İngiliz harp gemilerinin refakatinde Eylül 1916'da Mağusa limanına erken saatlerde vasıl olmuştu. Bu esir kafilesinin içinde bir de Dr. Şevket isimde askeri doktor bulunmaktaydı. Karaya çıkarılan Türk esirleri sıra halinde süngülü İngiliz askerlerinin kontrolleri altında yaya olarak Liman-Tren İstasyonu-Mağusa Kapısı-Karpaz Yolu ile Karakol bölgesine götürülmüşlerdi. Esirler, limana vardıklarında ve daha sonrasında yerli halkla temasa geçirilmemişti. 1923 yılına kadar faaliyette bulunan bu kamptaki Türk savaş esirlerinin sayısı 2000–4000 arasında değişmişti.

Esirlerin yemekleri usulen kırmızı kabaktı ve ekmekleri de kılçıklı arpa ekmeği idi. Esirlerin kıyafetleri gayet perişan olduğu halde bütün ceketleri ve pantolonları üzerinde esirlik numaraları vardı.

Esir kampının şartları çok kötü idi. Kıbrıs'tan askeri amaçla taşınan kerestelerin ormandan kesilmesi, işlenmesi ve gemilere yükletilmesi; Mağusa surlarının tamir edilmesi ve maden ocaklarında esirlerin çalıştırılması kampın şartlarını daha da ağırlaştırıyordu.

Esirlerin aileleriyle haberleşmesinde de güçlükler yaşanıyordu. Diğer esir kamplarında gerek kamp yönetimi gerekse Kızılhaç, mektupların esirlerin ailelerine ulaştırılmasında yardımcı olmuştu. Kıbrıs'taki kamplarda ise mektuplar Kıbrıslı Türk kayıkçılarca kaçırılarak Mersin'e ulaştırılırdı. Bu mektupların çok azına gelen karşılık da yine bu kayıkçılar vasıtasıyla esirlere ulaştırılıyordu.

Esirler, ihtiyaçlarının büyük bölümünü, kamp yönetiminden saklı olarak yaptıkları tahtadan sigaralık, ağızlık ve zeytin çekirdeklerinden yapılan tespihlerin satışından elde ettikleri parayla karşılıyorlardı.

Kampta esir olan askerler arasında ölüm oranı çok yüksekti. Esirlerin bir kısmı aceleyle öldüğü gibi bir kısmı da firar ederken vurularak öldürüldü. Kaçmayı başaran bazı esirler Aynakofo ile Topçuköy mıntıklarına kadar gidebilmişlerse de yakalanarak kampa geri götürülmüşlerdi. Kamp komutanlığı, kamp doktorunun raporuna bağlı olarak bu kadar çok ölüm olmasının sebebini “menenjit hastalığı” olarak açıklamıştı. Bu durum haricinde Kamp komutanı, ölümlerin bilinçli olarak fazla gösterildiğini ileri sürerek şu açıklamayı yapmıştı:

“Bazı ahvallerde, Harp esirleri gömüldüklerinde mezar başlarına işaret olarak ufacık tahta parçaları konursa da daimi mezar taşları (tahtadan veya taştan) dikilmezden evvel bu ufacık tahta işaret parçaları kaldırılmakta idiler. Bazı keyfiyetlerde ise mezar taşlarının üzerindeki tahtalar sicil ile uyuşmamaktadır, çünkü mezar taşlarının bir çoğu definden bir müddet sonra harp esirleri tarafından sicile hiçbir referans yapılmaksızın, hakedilmişlerdi. İsimlerinin bazılarında da farklar vardır; çünkü bunlar da harp esirleri tarafından sicile hiçbir referans yapılmaksızın hakedilmiştir.”

Cenaze merasimine esirlerden 30–40 kişilik gruplar iştirak ederdi. Bunlara aynı sayıda İngiliz askeri de eşlik ederdi. Cenaze merasimlerini yapan, Cuma ve bayram gibi dini günlerde kampa girmesine izin verilen Magosalı İmam Mustafa Nuri Efendi, ölümlerin sefalet ve işkenceden olduğunu belirtmişti. Bu beyanatlardan rahatsız olan İngiliz yönetimi, Mustafa Nuri Efendi’yi yerli halktan esirler için yiyecek ve yatacak eşya topladığı gerekçesiyle hapse atmıştı.

İngilizler, esirleri adaya ilk getirdiklerinde kısıtlı da olsa yerli halka görüşmelerine izin vermektedirdi ancak bu hoşgörü ve müsamaha uzun sürmemişti. Esirler, Cuma

namazını kılmak için İngiliz askerlerinin eşliğinde Lala Mustafa Paşa camisine gitmekteydiler (Sayıl, 2002: 31). Ancak camiye gitmek için bu dışarı çıkışlarda, esirlerden kaçmaya çalışanlar olduğu için bu izin de ellerinden alındı. Esirler de bu sefer dini vecibelerini yerine getirmek için kampa bir mescit inşa ettiler. Güzel sesli müezzinler vasıtasıyla kampta 5 vakit ezan okunurdu.

Kavanin Meclisi Magosa üyesi Mahmut Celalettin Efendi, kampın sefaletini Vali'ye iletip ve tedbir alınmasını istemişti. Mahmut Celalettin Efendi'nin bu girişiminden sonra kampa doktor ve imam kadroları verilerek bazı iyileştirici tedbirler alındı. Mahmut Celalettin Efendi, İngilizlerce esirlere yardım suçundan Divan-ı Harbe verilmiş. Beraat etmesine rağmen mahkeme salonu dışında tutuklanarak Girne Kalesine sürülmüş ve I. Dünya Savaşı'nın bitmesinden sonra kurtulmuştu (Aytekin, 2000: 72-76).

Kamp yönetiminde yerli Türk halkının, esirlerin yanına yaklaştırılması da engellenmeye çalışılıyordu zira halktan cesaret alan esirler daha fazla firar girişiminde bulunuyordu. Halkla esirlerin bağlantısı kesmek için kamp komutanı E. A. Hove, Magosa Komiserliği'ne bir yazı yazarak, esir kampının bulunduğu alanın askeri bölge olduğunu ve yaklaşılmaması gerektiğini aksini yapanların da cezalandırılacağını halka beyan edilmesini istiyordu.

Kampın Osmanlı toplumu üzerindeki olumsuz etkilerini azaltmak ve muhtemel olayları önlemek için Yüksek Komiserlik, The Cyprus Gazette'de kampa ilişkin olarak bir bildiri yayınladı (Taşkiran, 2001: 155-158). Kampın, Kıbrıs Genel Valisi Sir John Eugene Clauson tarafından denetlenmesinden sonra uygulamalarda oldukça iyileştirmeler yapılmıştı.

Magosa'da bulunan genel mezarlık içinde Kıbrıs adasında ölen esirler için 1968 yılında "Çanakkale Şehitliği" oluşturulmuştur. Bu şehitlikte yatan esir sayısı 287'dir (Yutdışı Şehitlikleri, 1990: 51). Ancak bu şehitlikte 33 erin mezar taşı vardır (Ertuğrul,

1992: 22). Mezar taşlarının üzerinde Osmanlıca harflerle yazılmış şehitlere ait bilgiler bulunmaktadır:

- *Orduyu Osmani efradından olup, Çanakkale’de düşmanı esaret olan, Fırka 5, Alay 14, Bölük 11 ve Çatalca sancağının Istranca karyesinden Mustafa oğlu Yusuf Usta’nın ruhuna Fatiha. 7 Mayıs 332.*
- *Orduyu Osmani efradından olup, Mekke’de esir olan... Fırka 22, Alay 128, Bölük 3. Ahmet oğlu Yusuf’un ruhuna Fatiha. 21 Haziran 333.*
- *Orduyu Osmani efradından olup, Süveyş kanalı hareketinde düşmanı esaret olan, F 22 alay, 130, Tabur 2... Sancağının İdili (?) karyesinden Mehmet oğlu Cafer’in ruhu için Fatiha. 2 Temmuz 333... (Aytekin, 2000: 81–85).*

Kıbrıs’taki kamplarda Eylül 1916’da başlayan esaret hayatı, 1920 yılından itibaren esirlerin serbest bırakılması ve kaçmalar neticesinde son bulmasına rağmen, kimileri için esaret hayatı 1923 yılına kadar devam etti. Yunanistan’ın Türk esirlerinin bırakılmaması yönünde İngilizlere yaptıkları tüm taleplere karşın, Türk esirleri iki ayrı vapur ile Kıbrıs adasından İstanbul’a gönderilmişti. Yunanistan, Türk esirlerinin bırakılmamasını şiddetle İngiltere’den talep etmekteydi zira esirlerin serbest bırakılmaya başlandığı dönemde Türk-Yunan savaşı en şiddetli dönemlerini yaşamaktaydı ve Yunanistan, bu serbest bırakılan askerlerin Mustafa Kemal Paşa saflarına katılacak olmasından büyük endişe duymaktaydı (Keser, 2000: 9–10).

2.4.4. Malta Adası’ndaki Esir Kampları

Malta adası, İngiltere’nin en çok önem verdiği esir kamplarının başında geliyordu. Buradaki esir kamplarında kalanlar, ordudaki üst rütbeli subaylar, devletin ileri gelen yöneticileri ve halkı direnişe karşı örgütleyebilecek ve onlara manevi güç verebilecek kimselerdi.

Malta adasında Türk esirleri için kamp açılması fikri Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasından sonra gündeme gelmişti. Buradaki amaç, mütarekeye direnebilecek

asker ya da komutanların Malta’da esir olarak tutulmasıydı. Bunu müteakip Malta’ya gönderilen diğer bir grup da İttihat ve Terakki’nin ileri gelen yöneticileri ve parti mensupları olmuştu. İngilizler, bu şekilde davranarak Türk halkının direniş gücünü kırmak istiyordu.

Malta adasının Türk esirleri için esir kampı olarak hazırlanması, o sıralar İstanbul’da bulunan İngiliz Yüksek komiseri de Robeck ve Malta Genel Valisi Lord Plumer arasında önceden yapılan yazışmalarla kararlaştırılmıştı. Malta adasında esir kampının açılmasının sebebini Churchill şöyle açıklıyordu:

“...Bizim için harbin mukadderatı Akdeniz’de alınacaktı. Bu sebeple, kendileriyle siyaset ve harp sahasında mücadele ettiğimiz insanlardan elimize geçen ve şahıslarına değer verdiklerimizin, donanmamızın daimî kontrolü altında olan bir yerde toplanması şarttı. Müstahkem hususiyeti, İngiliz donanması için daimî üs olması itibarıyla, iki yer üzerinde karar verilmek icap ederdi: Cebelitarık ve Malta. Ben şahsen Malta fikrindeydim. Başbakan Mr. Lloyd George da benim görüşümü tasvip edince, Malta kararlaştırıldı...”
(Kutay, 1963: 8).

Malta adasındaki esir kamplarına ilk yerleştirilenler Alman esirleri olmuştu. Bunların sayısı 3.500 dolaylarındaydı. Ünlü Alman korsan harp gemisi Emden’in birinci kaptanı Von Müller’de burada bulunmaktaydı ve Alman esirleri üzerinde büyük bir nüfuzu vardı. Bir dönem Osmanlı ordusunda da görev yapan Liman Von Sanders ile Breslav Kruvazörü’nün mürettebatı da Malta adasındaki esir kamplarında bulunmaktaydı. Ayrıca kampta sayısı 38 olan Mısırlı Profesör, gazeteci, devlet adamı ve asker bulunmaktaydı. Kamp komutanlığı Kırım harbinde Ruslara karşı savaşmış yaşlı bir İngiliz Albayı yürütürken kampın esirlerin şahsiyetlerinden dolayı önemi artınca yerine başka bir İngiliz Albayı Sitiron atandı (Kutay, 1963: 17).

Kamp, 29 Mart 1919 tarihinde Osmanlı 6. Ordu Komutanı Ali İhsan (Sabis) Paşa’nın Malta adasına gönderilmesiyle resmen açılmıştı. Ali İhsan Paşa, Haydarpaşa İstasyonu’nda İngiliz

Yüzbaşı Lafonten tarafından Şubat ayının son günü tutuklanmıştı. Paşa, önce bir hapisaneye ardından da siyasi mahkûmların bulunduğu Gariban Han'da tutulmuştu. Mart ayının sonuna doğru da bir İngiliz yolcu gemisiyle Malta'ya gönderilmişti. Paşa, Malta'ya gelince ilk olarak Salvatora, ardından da Pulverista kışlasına yerleştirilmişti (Sabis, cilt 4, 1991: 338–343).

Malta adasına gönderilen ilk kıdemli şahıs Ali İhsan Paşa olmuştu, ancak o gitmezden önce de Malta adasında Türk esirleri bulunmaktaydı. Burada bulunan Türkler, Mısır'daki kamplardan buraya nakledilenlerdi. İngilizler, Mısır'daki kamplarda bulunan saygın ve esirleri örgütleyebilecek tarzdaki insanları buraya aktarmıştı. Bu doğrultuda Malta'ya ilk gelen Arabistan yarımadasındaki mücadelelere katılmış olan ve bir dönem Teşkilat-ı Mahsusa Başkanlığı yapan Eşref Sencer (Kuşçubaşı) Bey'di. Eşref Sencer Bey, Hayber'deki çarpışmalarda Şerif Hüseyin'in kuvvetlerine birkaç arkadaşı ile esir düşmüştü. Mekke'deki Jırwal Kışlasında bir müddet tutulduktan sonra Şerif Hüseyin tarafından İngilizlere teslim edilen Eşref Sencer Bey, üç ay Mısır'daki Kasrı Nil Kışlası'nda tutulmuş oradan da 1917 senesinde İngiliz harp gemilerinin nezaretinde İsmailiye vapuru ile Malta'ya gönderilmişti (Kuşçubaşı, 1997: 75–207).

Mondros Mütarekesi'ni müteakiben 13 Kasım 1918'de İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunan gemilerinden oluşan İtilaf filosu Dolmabahçe Sarayı'nın önüne demirledi. 5 Şubat 1919'da İngiltere Hükümeti'nin, İstanbul İngiliz Yüksek Komiserliği'ne gönderdiği talimatta aşağıdaki işlerden sorumlu olanların Osmanlı hükümetinden teslim alınmasını istedi:

1. *Mütareke şartlarına uymakta kusuru olanlar,*
2. *Mütareke şartlarının uygulanmasına mani olanlar,*
3. *İngiliz komutanlarına ve subaylarına hakaret edenler,*
4. *Esirlere kötü davrananlar,*
5. *Anadolu ve Kafkasya'da Ermeni ve diğer ırklara mensup olanlara zorbalık edenler,*
6. *Mal ve mülkleri yağmalamaya ve yok edilmelerine katılanlar,*
7. *Harp kanun ve usullerini çiğneyenler (Bostancı, 1992: 82).*

10 Mart 1919'da Damat Ferit Paşa'nın başında bulunduğu hükümetçe, harp sorumlusu ve tehcir olayına karışanlardan oluşmak üzere eski nazır, subay ve İttihat ve Terakki'nin önde gelenlerinden 66 kişi tutuklanarak Bekirağa Bölüğü¹'ne getirildi. Tutuklananlar arasında Sadrazam Said Halim Paşa, Musa Kâzım Efendi, İbrahim Bey, Halil Bey (Menteşe), Ahmed Nesimi Bey, Ali Müfit Bey, Fethi Bey (Okyar), Şükrü Bey, eski Ayan reisi Rıfat Bey, Abbas Halim Paşa, Ahmed Emin Bey (Yalman), Celâl Nuri Bey (İleri) gibi önemli isimler vardı. 1919 Mayıs'ının ortalarına gelindiğinde Bekirağa Bölüğü'nde 250 tutuklu vardı.

Mütareke hükümlerine engel olmak ve esirlere kötü davranmakla suçlanan Yakup Şevki Paşa ve diğer subayların yer aldığı on dört kişilik ilk kafile 22 Haziran'da Malta'ya getirilmişti. 28 Mayıs 1919 günü Bekirağa Bölüğü'nden 67 tutuklu ile 11 kişilik Kars Şûrası üyesi Prencess Ena gemisi ile Malta'ya doğru yola çıkarılırdı.

Malta'ya gönderilen bu 78 kişilik kafileden İngilizlerce çok önemli addedilen 12 kişi 29 Mayıs akşamı Limni adasının Mondros limanına bırakıldı. Mondros'ta bırakılanlar şunlardı: Said Halim Paşa, Abbas Halim Paşa, Halil Bey (Menteşe), Hacı Adil Bey, Ali Münif Bey, Ziya Gökalp, Kemal Bey, Şükrü Bey, Hüseyin Tosun Bey (Milli Ajans Müdürü), Ağaoğlu Ahmet (Bleda) Bey, Mithat Şükrü Bey ve Mahmut Kâmil Paşa (eski Harbiye Müsteşarı). Mondros'ta kalanlar dışındaki 66 kişi, 2 Haziran 1919'da Malta adasına götürüldü. Mondros'ta kalan 12 kişi de 22 Eylül 1919'da Malta'ya gönderildi.

Malta adasına gönderilen bu insanların ne suç işlediği aslında tam olarak da bilinmiyordu. Genel olarak belirtilen esirlere kötü davranmak, ateşkes koşullarına uymamak ve Anadolu'da ve Güney Kafkasya'da Ermenilere yapmak olarak belirtilmişti. Eylül 1919'de İstanbul yüksek komiseri Amiral de Robeck, Lord Curzon'a aşağıda belirtilen raporu gönderir ki bu Malta'ya sürülenlerin ne kadar suçlu olduklarını göstermesi açısından dikkate değerdir:

¹ Bekiğa Bölüğü bugün İstanbul Üniversitesi merkez binası avlusunda bulunan ve vaktiyle askeri hapisane olarak kullanılan binadır.

“sürgünler, tehlikeli görülenler listesinden seçildi... bu seçimin çok hızlı yapılması gerekti ve suçlarının ne olduğunu kesin olarak bilmek imkansızdır...”
(<http://www.ataa.org/ataa/ref/armenian/malta.html>, 25.2.2006).

İstanbul’un İngilizler tarafından işgal edilmesini müteakip Meclis-i Mebusan’ın kapatılmasından sonra Hüseyin Rauf, Kara Vasıf, Çürüksulu Mahmut Paşa, Cemal Paşa (Mersinli), Cevat Paşa (Çobanlı), Dr. Esat Paşa (Işık)’nın da dâhil bulunduğu 11 kişilik kabile İngilizler tarafından Malta’ya sürüldü. Bu kabile 22 Mart’ta Malta’ya vardı. Kasım 1920’ye kadar Ebüzziyade Velit Bey, Süleyman Nazif Bey, Celal Nuri Bey (İleri), Ahmed Emin Bey (Yalman), Enis Avni Bey (Aka Gündüz), Ali (Çetinkaya) Bey, Ubeydullah Efendi (ikinci kez), Yakup Şevki Paşa (Subaşı) ve dört kişinin de Malta’ya gönderilmesiyle Malta’daki esir sayısı 144’e ulaşmıştı (Bostancı, 1992: 87–91).

Malta adasına İstanbul ve muhtelif yerlerden İngilizler için önem arz eden kişiler gönderilirken Mısır’daki esir kamplarından da gönderilenler olmuştu. Medine kahramanı Fahrettin Paşa (Türkan), Ocak 1919’da teslim alındıktan sonra Hicaz’dan Mısır’a sürülür. Kasrı Nil Kışlası’nda bir müddet kalan Fahrettin Paşa’ya halkın sempatisi ve onu destekler tavırları artınca, Fahrettin Paşa’yla birlikte dört kişi 5 Ağustos 1919’da Mısır’dan Malta’ya gönderilirdi. Malta’ya gönderilen bu kişiler San Salvator, Vardela Baraks ve Polverista kamplarında kalmıştı.

Vardela Baraks, 60 m uzunluğunda ve 25 m genişliğinde tarihi bir şato ydu. Bir kaleyi andıran bu kışla A ve B Blok olarak iki ayrılp Türk esirlerine tahsis edilmişti. Diğer kamplarda bulunan Türk esirleri de buraya nakledilmişti. Kışlanın A ve B bloklarında birer gazino, büyük bir banyo ve yemek salonları vardı. Subay, er, bürokrat, sivil bütün esirlerin birer askeri tayın hakkı vardı. Her subaya rütbe farkı gözetmeksizin 5 İngiliz lirası aylık ücret ödeniyordu ancak sivil esirler maaş almazdı. Hilal-i Ahmer’in yardımları da kampa ulaşmaktaydı. Ayrıca esirlere ailelerinden de yardım gelmekteydi. Esirler, kamp idaresinin verdiği “eczasız” kâğıtlara yazdıkları mektupları, kapatmadan kamp yönetimine teslim eder ve burada kontrol edildikten sonra gönderilirdi.

Siyasi ve askeri esirlerden daha önemli görülenler A bloğa yerleştirilmişti ve müstakil odalarda kalmaktaydılar ancak yine de devamlı olarak göz hapsinde idiler. Burada kalanlara diğer esirlere oranla daha hoşgörülü davranılmaktaydı.

Kampta içki de dâhil birçok gerekli malzemenin bulunduğu bir kantin bulunmaktaydı. İlk başlarda yiyecekler esirlere çiğ olarak veriliyor ve esirlerce pişiriliyordu. Ancak bu verilen yiyeceklerin kimi esirlerce satılması üzerine yiyecekler pişirilerek verilmeye başlandı. Yemekler, “Mes” adı verilen yemekhanelerde yenilirdi.

Kampta bulunan gazino ve sinemaya, esirlerin kamp yönetimince belirlenen ücreti vermeleri karşılığında gitmeleri serbestti. Bu sinema ve gazino kampta bulunan esirlerce çalıştırılmaktaydı. Ancak esirlerin haftada harcayacakları para, kamp yönetimince belirlediği için bu harcamanın üstene çıkma imkânı yoktu. Bir esirin ihtiyacından fazla parası bile olsa haftada emanet ofisinden ancak iki İngiliz lirası alabilirdi. Fakat kamp komutanlığının çok geniş takdir hakkı vardı zira paranın nereye harcanacağını belirtmesi koşuluyla o kişiye istediği kadar masraf yapma hakkı tanınmıştı.

Kampta sabah 9 ve akşam 17’de olmak üzere iki kez yoklama alınırdı. Bu yoklamalarda üst seviyedeki esirler avluya inip sıraya geçmezlerdi. Bunlar, kamp yönetimince görevlendirilen askerler tarafından bizzat odalarında denetlenirlerdi ve ihtiyaçlarının olup olmadığı da sorulurdu.

Esirler, zamanlarının büyük bölümünü birlikte sohbet ederek geçirirlerdi. Zaman ilerledikçe tenis, futbol, eskirim ve hokey gibi sportif faaliyetlerle uğraşanlar artmaya başladı. Kimileri zamanını kuş, köpek beslemekle geçirirken kimileri de resim yapmıştı. Müzik ve tiyatro faaliyetine girenler olmuş, dil kursları açılmış, kunduracılık ve terzilik atölyeleri kurulmuştu (Taşkırıan, 2001: 164–165).

Sent-Klemens kampı hakkında çok fazla bilgi bulunmamakla birlikte burada Eşref Kuşçubaşı’nın köşkü aratmayacak lükste bir evde kaldığı bilinmektedir. Bu ev aynı

zamanda diğerkamplarda bulunanların buluşma yeri olarak da kullanılmaktaydı. Kamptaki tek gramofon bu evdeydi (Kutay, 1963: 56). Almanların sahne aldığı bir tiyatro bulunmakta olup Mısırlı ve diğerk Müslüman memleketlerden gelenler de burada sahnelenen piyesleri izlemeye gelebiliyordu.

Polverista'da şartlar Vardela Baraks'a göre farklıydı. Burada fazla esneklik yoktu. Kışlanın etrafı tel örgü ile kapatılmıştı. Said Halim Paşa da ilk başta burada kalmış bir müddet sonra Vardela Baraks'a nakledilmişti. Kampta ilk başlarda esirlere ihtiyaçlarının karşılanması konusunda zorluklar çıkarılmıştı. Ancak yapılan şikâyetler ve talepler neticesinde esirlerin durumunda iyileşmeler oldu.

Kampa, Times ve Corriere della Sera (İtalyan) gazeteleri gelmekteydi. Kale'nin bir duvarında da Reuters Ajansı'nın telgraf haberleri asılmaktaydı. 29 Temmuz 1921'de gelen ajans haberine göre Yunan taarruzunun "Seyit Gazi" önünde durdurulduğu ve Yunanlıların, 5000 ölü ve 2500 esir verdiğinin duyurulması kampta büyük sevinç gösterilerinin yaşanmasına neden olmuştu (Rauf Orbay, cilt 2, 1993: 42).

Haftada iki gün mektup yazılmasına müsaade edilmişti. Mektuplar da satırlar arasına herhangi bir şey eklenmesi yasaktı. Açık olarak teslim edilen mektuplar, sansür kurulu tarafından incelendikten sonra gönderilmekteydi.

Esirlerin herhangi bir eğlence ve meşguliyet vasıtasına izin verilmemişti. Kampa fotoğraf makinesi alınmak istenmişse de bu kamp yönetimince onaylanmamış, yalnız kamp yönetimince bir fotoğrafçı gönderilip esirlerin resim çektirmesi sağlanmıştı.

Kampta hastaların ücretle bakınabildikleri bir hastane bulunmaktaydı. Kampta bulunan revir ve hastanelerde Rus kadınları gönüllü hemşirelik yapmaktaydı. Malta esareti süresince 23 Türk esiri vefat etmişti (Kutay, 1963, 13).

Zaman ilerledikçe yabancı dil öğrenmeye yönelik faaliyetler artmıştı. Hokey ve Tenis gibi sportif alanlarla uğraşanlar da bir hayli bulunmaktaydı. Çeşitli sportif müsabakaların yapılması kamp hayatının sıkıcı havasını değiştirmede etkili oluyordu.

Kampta zaman ilerledikçe baskı da azalmış, Malta'ya çıkış izni verilmeye başlanmıştı. Haftada iki gün vardiya usulü çıkılıp erken saatte dönülmesi şartı vardı. Sokakta birileriyle konuşmak ve saatte üç İngiliz mili süratten hızlı gitmek yasaktı... (Hiçyılmaz, 2001: 136–141).

Türk esirlerinin Malta'daki kamplara gelişleri nasıl parça parça ise buradan ayrılışları da öyle olmuştu. Kimileri firar etmiş, kimileri kamp yönetimince bırakılmış kimileri de mübadele antlaşması sonucu bırakılmıştı. Aka Gündüz, Malta'dan kaçışları ile ilgili olarak hatıratında şöyle demektedir:

“... hazırlanan firarilere ilişkin listeler de Milli Mücadele'ye katkısı olabilecek kişilerin yer almasına özen gösteriliyordu. Yirmi kişilik bir liste hazırlanmıştı ancak bu kadar kişinin bir anda kamptan çıkması dikkat çekeceğinden kendilerini götürecek olan Selima Vapurunun Kaptanı Karadenizli Süleyman (şu anki ismi Coze Peterrers) bu sayının on ikiye düşürülmesini istemiştir.

... iki kişinin hakkından vazgeçmesiyle sayı ancak on sekize düşmüştür. Gidecek olan kişiler: Kara Kemal, Fevzi Bey, Ali İhsan ve Mehmet Kamil Paşalar, Muhacirin müdür umumisi Şükrü Kaya, muavini Veli Necdet, Dr. F. Fazıl Berki, Sivas Katibi Mesulü Şişman Gani, Divanı Muhasebat mümeyyizlerinden Macit Bey, Musul Merkez Kumandanı Nevzat Bey ve bazı valiler.

... 6 Eylül günü Maltalıların San Glea Bayramı sırasında Süleyman Kaptan bu on sekiz kişi ile Napoli'ye dümen tutmuştu (6 Eylül 1921).” (Hiçyılmaz, 2001: 144–145).

Rahmi Apak ise Malta'dan ayrılışlarına ilişkin şunları belirtmekteydi:

"... İngiliz kumandanı beni odasına çağırdı. Yanında iki adam da var. Bu adamlar, bir beyaz Rus vapurunun acenteleri imiş. Vapur, Sicilya'dan doğrudan İstanbul'a gidecekti. Eğer kendilerine bin Osmanlı Lirası verecek olursak vapuru, üç yüz Türk esiri almak üzere Malta'ya uğratabileceklerini beyan ettiler.

... üç gün sonra parayı toplayıp kamp kumandanına teslim ettim. Gönül ferahlığıyla Rus vapurunun Malta'ya geliş gününü beklemeye başladık.

Üç gün sonra kamp kumandanı beni odasına çağırdı: ' Bana getirdiğin bin lirayı sana geri veriyorum' diyerek parayı elime uzatınca birden bire hayal sükutuna uğradım. Fakat bu acı haberin arkasını tatlı bir haberle bağladı: ' Bu parayı kimlerden topladıysanız onlara iade ediniz. Harp esirlerini kendi memleketlerine iade etmek İngiltere Devleti'nin vazifesidir. Yarın büyük ve güzel bir İngiliz vapuru buraya gelecek. Hepinizi alıp İstanbul'a götürecektir. Arkadaşlarınıza söyleyiniz hazırlansınlar.'

Bu müjdeyi soluk soluğa arkadaşlarıma söyledim. O gece sabahlara kadar gözümüze uyku girmedi. Ertesi günü gayet büyük bir İngiliz vapuruna bindirildik. Aynı günün akşamı vapur Malta'yı terk etti." (Apak, 1988: 187).

Malta sürgünlerinin Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan İngiliz esirleri kaşılığında serbest bırakılması meselesi İngiliz Savunma Bakanı Winston Churchill tarafından 29 Mayıs 1920'de gündeme getirildi ancak bu öneri İngiliz diplomatlarınca kabul görmedi. Churchill, 17 Haziran'da esirlerin bir kısmının bırakılmasına ilişkin olarak ikinci bir başvuru da bulundu çünkü bu esirlerin çoğu askerdi ve özellikle Yarbay Rawlinson büyük önem taşıyordu. Churchill'in bu iki başvurusu da İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından kabul edilmedi. Diplomatlar, bir kısım Türk esirinin

bırakılmasının İngiltere'ye itibar kaybettireceği düşüncesindeydiler (Doğanay, 1992: 30).

21 Şubat 1921 tarihinde başlayan Londra Konferansı'nda İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon, TBMM temsilcisi Bekir Sami Bey'e Mustafa Kemal'in elinde bulunan İngiliz tutsakları ile Malta'da bulunan Osmanlı Sürgünleri'nden bazılarının değiş tokuş edilebileceğini açıkladı. Bunu üzerine 7 Mart 1921'de Malta Sürgünleri meselesi ilk defa Osmanlı ve İngiliz delegeleri arasında görüşülmeye başlandı.

İngilizler hazırladıkları antlaşma tasarısında TBMM'nin elinde bulunan 21 İngiliz tutukluya karşılık Malta Sürgünleri'nden bir kısmını serbest bırakmayı öngörüyordu. İngilizler, Malta Sürgünleri'ni iki gruba ayırmışlar, bunlardan bir kısmını serbest bırakmayı bir kısmını da harp suçlusu olarak yargılamayı planlıyordu. Bu, ilk İngiliz-Osmanlı görüşmelerinden bir sonuç çıkmadı.

11 Martta görüşmeler yeniden başladı. 16 Mart 1921'de imzalanan antlaşmaya göre İngiliz esirlerine karşılık 64 Osmanlı sürgününün bırakılmasına karar verildi. Ancak bu antlaşmadan TBMM haberdar edildiğinde Mustafa Kemal Paşa, bunun kabul edilemeyeceğini bildirdi zira bu antlaşma, Bekir Sami Bey'in kendi insiyatifi doğrultusunda imzalanmıştı ve Malta esirlerinin bir kısmına karşılık İngiliz esirlerinin tamamını içeriyordu. Mustafa Kemal Paşa, bu antlaşmanın neden kabul edilemeyeceğini Nutuk'ta şöyle dile getirir:

“Bekir Sami Bey'in İngiltere ile imzaladığı bir antlaşma gereğince, elimizde bulunan bütün İngiliz tutsaklarını geri verecektik. Buna karşılık, İngilizler de bize, tutsaklarımızı geri vereceklerdi. Yalnız, Türk tutsakları arasında Ermenilere ve İngiliz esirlerine zulüm yapmış ya da kötü davranmış olduğu iddia edilenleri geri vermeyeceklerdi.

Hükümetimiz, elbette böyle bir sözleşmeyi uygun bulup onaylayamazdı. Çünkü böyle bir antlaşmayı uygun bulmak, Türk uyruklularının, Türkiye içindeki davranışları üzerinde, yabancı hükümetin bir türden yargı hakkını kabullenmek olurdu.” (Yazıcı, 1995: 571).

Ancak Yunanlıların 23 Mart'ta Bursa ve Uşak cephesinden yeniden saldırıya geçmeleri ve 25 Mart'ta Adapazarı'nı işgal etmeleri üzerine İngilizler, eşitlik esasına dayanmamış bile olsa bu antlaşmaya uymayarak Osmanlı tutsaklarını bırakmaya yanaşmadılar. 30 Mart'ta İkinci İnönü Muharebesi'nin kazanılması üzerine ise İngilizler, 64 kişiden 41'ini bırakma kararı aldı ancak bu 41 kişiden zaten 4'ü daha önce çeşitli yollardan kendileri kurtulduğu için bu grupta 37 kişi vardı. Bu kişilik katile, 30 Nisan 1921 günü “Hibiscus” ve “Chrysanthemum” adlı İngiliz gemilerine bindirilerek İtalya'nın Taranto limanına yollandılar. Bu grup 19 Mayıs günü sağlıcakla İstanbul'a ulaştı (Şimşir, 1985: 369–371). Bu serbest bırakmaya ilişkin olarak da TBMM, Bekir Sami Bey'in imzaladığı antlaşmayla ilişkili olmayarak, İngilizlerin genel toplamdan serbest bıraktığı tutsak oranına karşılık 1 Temmuz'da 10 İngiliz tutsağı Antalya limanında İngilizlere teslim etti (Şimşir, 1985: 382).

Yukarıda belirtildiği gibi İngilizlerin harp suçlusu ilan ettiği grubun bir kısmı 6 Eylül 1921'de Malta'dan kaçmıştır. Nihayet İngiliz hükümeti ile Ankara Hükümeti arasında Sakarya Meydan Muharebesi'nin kazanılması üzerine 23 Ekim 1921 tarihinde “tüme tüm” esasına göre esir değişimi antlaşması imzalandı. Bu çerçevede Malta'da kalan son Türk esirleri de, 1 Kasım 1921 günü İnebolu limanında Ankara Hükümeti yetkililerine teslim edildi (Bostancı, 1992: 100–103).

2.4.5. Man Adası'ndaki Türk Esirleri

Man adası, Kuzey İrlanda ile İngiltere arasında İngiltere'ye bağlı küçük bir adadır. İngilizler, I. Dünya Savaşı sırasında birçok bölgeye Türk esirlerini göndermişti. İngilizlerce bu adaya da Türk esirleri getirilmiş ancak bu esirlerin buraya tam olarak ne zaman gittikleri belli değildir. Man adasında 100 tane Türk esiri bulunmaktaydı ve

Knockaloe bölgesinde esaret hayatı yaşamışlardı (<http://mysite.wanadoo-members.co.uk/beadworksnake/page5.html>, 15.7.2005).

Man adasına gönderilen bu esirlerin burada ne amaçla tutulduğu tam olarak bilinmesede, adada çalıştırılan Türk esirlerinden yedisinin vefat ettiği ve bu adada bulunan Patrick Kilisesi'nin bahçesine gömüldüğü bilinmektedir (Yutdışı Şehitlikleri, 1990: 44). Bu yedi kişinin mezarlarında bulunan mezar taşlarından 1916 senesi içinde bu adada buldukları ve bazılarının isminin Ramazan Mehmet, Hüseyin Halit İbrahim... olduğu anlaşılmaktadır.

2.4.6. Yunanistan'daki Esir Kampı

İngilizler, Yunanistan'a gönderdikleri Türk esirlerini Selanik'teki esir kampında tutmuştu. Bu kampa ilişkin fazla bir bilgi bulunmamakla birlikte kampın açıldığı tarihte kesin olarak bilinmemektedir.

Kıbrıs adası Türk esir kampı komutanı İngiliz yarbayın Magosa Polis Müdürlüğü'ne gönderdiği Mart 1919 tarihli bir yazıda, soruşturulan bir Türk esirinin "Selanik esir kampına gönderildiği" bildiriliyordu. Bu yazı için kayıtlara geçen bu kampla ilgili tek resmi belge de denebilir.

İngilizlerin kamplar arasında esir değişimi yaptığı göz önüne alınacak olursa, bu kampın bu tarihten daha önce açılmış olduğu muhtemeldir. Ayrıca Yunanistan'ın 26 Ekim 1917'de savaşa girdiğini düşündüğümüzde bu tarihten itibaren burada bir esir kampının oluşturulması muhtemeldir.

Birkaç esir hatıratında bu kampla ilgili kısa bilgiler bulunmaktadır. Çanakkale-Bayramiç, Yiğitler köyünden Muharrem Arlı ile Çanakkale-Biga, Adile köyünden Osman Ertaş, Selanik'teki esir kampında kaldıklarını belirtmektedirler. Bu kişiler anılarında, Selanik esir kampında kalan esirlerin kamyonlara bindirilerek Serez'e götürüldüklerini ve orada çalıştırıldıklarını belirtmektedir (Taşkiran, 2001: 172–175).

Avustralya askeri hemşirelik servisinde görev almış olan Vida Mitylene Greentree'nin hatıratında bu hastaneden bahsedilir. Selanik'in üst tarafında bulunan tepelik bölgede Hortiach isimli bir bölgenin olduğu ve burada "60th General Hospital" isimli bir İngiliz hastanesinin varlığından söz edilir. Hastanede ağır rahatsızlıklardan ziyade özellikle fitik rahatsızlıklarıyla ilgilenilirdi. Koşullar, tıbbi bakım açısından iyi düzenlenmemiş olup araç gereçlerin dezenfekte edilmesinde güçlüklerle karşılaşılıyordu. Daha sonra bu hastane, Selanik'ten üç kilometre uzaklıktaki Lembert'e taşınmıştı.

Hastanede Alman, Bulgar ve Türk savaş esirleri tedavi edilmişti. Esirlerin kimisi ağır yaralıydı ve çok az esir, İngilizce konuşmaktaydı. Bu durum personel açısından esirlerin hastalıklarını tedavi etme konusunda zorluklar yaratmaktaydı. Daha sonra hastane, Nisan 1918'de Hortiach'a geri gönderilmişti. Hastane, 1919 yılında 1600 yataklı bir çadır hastane idi (<http://www.penrithcity.nsw.gov.au/index.asp?id=819>, 22.3.2005).

2.4.7. Irak'taki Esir Kampları

İngilizler, esir aldıkları Osmanlı askerleri için Irak'ta da bir kamp oluşturmuştu. Burada bulunan kampların bir kısmı geçici mahiyette iken kimisi de sürekli yerleşim amaçlı kullanılmıştı. Irak'taki kampların bir özelliği de savaş şartları içinde ele geçirilmiş bir bölge kurulmuş olmasıydı.

2.4.7.1. Basra Kampları

Basra'da İngilizler tarafından iki geçici kamp oluşturulmuştu. Bunlardan birisi "gözlem kampı" diğeri de "izolasyon kampı" idi.

Irak civarından esir alınan Osmanlı askerleri, kalacakları sürekli kamplara gitmeden önce bu gözlem kampında tutulmuştu. Türk esirleri burada on beş ila otuz gün arasında kalmaktaydı. Türk esirleri, buradan Hindistan veya Burma'daki esir kamplarına gönderiliyordu.

Esir alınan askerlerden herhangi bir hastalığı olanlar izolasyon kampına aktarılmaktaydı. Hasta olan esirler tamamen iyileşmeden buradan ayrılamazdı. Bu suretle salgın hastalıkların önüne geçilmek isteniyordu. İyileşen esirler Hindistan veya Burma'daki esir kamplarına gönderilmişti (Taşkıran, 2001: 175–176).

2.4.7.2. Bağdat Kampları

Bağdat'ın İngilizlerin eline geçmesinden sonra burada Türk askerleri için esir kampları oluşturulmuştu. Bir müddet burada kalan Türk esirleri önce Basra'ya oradan da Hindistan veya Burma'ya gönderilmişti.

İngilizler, burada kalan Türk esirlerinden bazılarını “amele taburları” şeklinde organize etmişti. Bu esirler, Bağdat ve civarındaki işlerde çalıştırılmıştı. 14 Ağustos 1920 tarihinde Muğla'dan buradaki kampta esir olan oğulları için yazdıkları mektupta “...*Hindistan esirlerinden Molla Durmuş geldi. Şu mektubu bile o yazdı...*” ibaresinin kullanılması Bağdat'ta bu tarihte hala amele taburlarının varlığını koruduğunu ve esirlerin memleketlerine dönemediğini göstermekteydi (Cepheden Mektuplar, 1990: 161).

2.5. Rusya'nın Elinde Bulunan Türk Esirleri

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda İngiltere ile birlikte en çok mücadele ettiği diğer bir devlet de Rusya olmuştu. Rusya, Osmanlı Devleti'nin gerek savaşa girmesinde gerekse savaşın başlamasında başrol oynamıştı.

Rusya, İngiltere'den sonra Osmanlı Devleti'nin en çok esir verdiği ikinci devlettir. 1 Kasım 1914'te başlayıp 15 Aralık 1917 tarihinde fiilen son bulan Kafkas Cephesi ve Galiçya Cephesi'ndeki mücadeleler sonucunda Rusya'nın 60.000–70.000 civarında Türk esiri aldığı tahmin edilmekteydi (Akçura, 1335: 3). Özellikle Sarıkamış taarruzu, Rusların Erzurum ve Trabzon'a saldırıları ve II. Türk ordusunun 1916 taarruzu sırasında Rusların elinde çok sayıda esir düşmüştür. Türk Bağımsızlık mücadelesine ilişkin olarak birçok araştırma yapan Rus tarihçi A. M. Şamsutdinov, Rusya'da 65.000'den fazla Türk esirinin bulunduğunu nakletmişti (Aslan, 2000: 149).

Ancak Rus hükümetinin elinde Türk askerî esirlerinden başka bir de Türk sivil esirleri bulunmakta idi. Karadeniz sahilleri ahalisinden binlerce kişi Novorossiysk, Odesa ve diğer Rus şehirlerinde çalışıyordu. Bunlar ticaretten hamallığa kadar çeşitli işlerde çalışmaktaydı. Bu kişiler Ruslar tarafından şüpheli görülen ve özellikle Ermenilerin kışkırtmaları ve beyanatları sonucunda tutuklanmış kişilerdi. Bu sivil esirler arasında çok yaşlı kişilerle birlikte kadın ve hatta çok küçük yaşta çocuklar da bulunmaktaydı. Bunlar haricinde Anadolu'dan kaçan ve İttihat ve Terakki rejimine karşı duran bir miktar siyasi mülteci de Rusya'nın çeşitli şehirlerinde bulunmakta olup bu kişiler özellikle Batum ve Odesa'da yerleşmişlerdi (Aslan, 2000: 149).

Harp çıkınca geriye dönemeyenler veya dönmek istemeyenler Ruslar tarafından yakalanıp, Türk askerlerinden ayrı kamplara yerleştirilmişti. Bunların büyük bölümü Moskova'nın güneyinde bulunan Kaluga şehrindeki kampa yerleştirilmişti. Ancak Almanların Rusya'nın içlerine doğru ilerlemesiyle sivil Türk esirlerinin çoğu Uralsk şehrindeki kampa nakledilmişti. Bu sivil esirler haricinde Kars, Ardahan ve Batum sancaklarındaki Osmanlı şehirlerinde bulunan Müslüman ahaliden Ruslarca şüpheli telakki edilen birçok kimse de İç Rusya'ya, Uralsk'a ve Sibirya'ya gönderilmişti (KUTLU, 1997: 14–15).

Siviller, sadece Ruslar tarafından esir alınmamıştı. Ruslarla işbirliği yapan Ermeniler de bu tür faaliyetlerde bulunmuştu. S. Abbas Sahbazoglu, bu konuyla ilgili olarak, kendisi ve ailesinin Ermenilerce esir alınıp, evlerinin yağmalandığı ve Ermenilerce esirlerin aşağılandığına dair Fevkalade Soruşturma Kurulu'na ifade vermişti (CA, Fon Kodu: 930..1.0.0, Yer No: 2.62..2). Ancak şunu belirtmek gerekir ki Türk esirleri, gerek Ermenilerin gerekse Rusların kötü muamelelerine büyük oranda Kafkasya'da maruz kalıyordu. Rusya içlerine doğru ilerledikçe zor durumda bulunan Türk esirlerine, hem Ermeniler hem de Rus halkı çeşitli yardımlarda bulunmuştu (Erdoğan, 1954: 67).

Kafkas Cephesi'ndeki çarpışmalarda esir düşen bir Türk subayı, Sarıkamış'tan Rusya'ya sevk edilirken Tiflis'te gördüklerini şöyle dile getiriyordu:

“İki gün sonra Tiflis istasyonuna geldik. Burada esirleri yazıyorlar, gidecekleri yerlere göre ayırıyorlar ve genel temizlik yapıyorlar. 4–5 tren dolusu Türk var. Ancak içlerinde asker elbiseli kimseler pek az. Üst tarafı halk... Ruslar harbin başlangıcında girdikleri topraklarımızdan çekilirken ihtiyarlara varıncaya kadar bütün erkekleri toplamış Rusya'ya göndermişlerdi. İleri harekâta geçtiğimiz zaman rastladığımız köylerde kadınlar başımıza üşüşüyorlar, erkeklerinin Ruslar tarafından götürüldüklerini ağlayarak anlatıyorlardı. Rus Gazetelerinin yüz binlerce çıkardığı Türk esirlerinin onda sekizi işte bu sivil ve silahsız halktan ibaretti. Rusların bunu niçin yaptıklarına şaşıyorum. Bu zavallılar, Sibiryaya sürülmüş ve pek çoğu da oralarda ölmüş kalmışlardır. Rusların, Türkiye ve İran'a karşı en büyük harekât ve ikmal merkezi olan Tiflis sivil esirleri de asker yapan bir pota gibiydi...” (Tuğaç, 1975: 21–22).

Rusya'da bulunan esir sayısına ilişkin net bir rakam verilememesinin sebebi, gerek Osmanlı kaynaklarından elde edilen verilerin sağlıklı olmaması gerekse Rusların esirlere yaklaşımı ve savaş şartlarının oluşturduğu olumsuzluklardı.

Rusya, Türk esirlerini hemen kamplara yerleştirmemişti, bazı koşullarda da yerleştirememişti. Bu cihetle Rusya'nın elinde bulunan Türk esirleri üç farklı şekilde iskân ettirilmişti: Geçici iskân, esir kamplarında iskân ve dom sistemiyle iskân.

Kuzey Rusya vilayetlerine gönderilen esirler, iskân edilecekleri birimlere ulaşmadan evvel Moskova'daki geçici kamplarda tutulmuştu. Buna mukabil geçici kampların bulunmadığı yerlerde de şehir hapisaneleri bu amaçla kullanılmıştı. Geçici iskân yöntemlerinden biri de otele yerleştirmektir.

Esir kampları, esirlerin esaret hayatlarını yaşadıkları temel birimler olmuştu. Esirlerin iskân edildiği bu kışlalara genel olarak *“Voyenini Goroduk”* yani askeri şehircik deniyordu. Sivil yerleşim birimlerinden uzakta olan bu şehircikler, 1000–15000 esir barındırabiliyordu.

Rusya, sayıları milyonlarla ifade edilen esirleri barındırma konusunda büyük sıkıntılar yaşamıştı. Askeri kışlalar, hapishaneler, fabrikalar vs. birçok birim Rus hükümeti tarafından esir kampı haline dönüştürülmüştü. Ancak bunlar da ihtiyacı karşılayamayınca diğer müttefik devletler esirleri gibi Türk esirlerinin de bir kısmı esir kampları dışında “dom” denilen ev sistemiyle iskân ettirilmişti. Sivil şahıslardan kiralama yoluyla alınan bu evlerin kirası, esir subaylara Rus hükümetince verilen maaştan kesilerek ödeniyordu. Bu evler, ev sahiplerinin isimleriyle adlandırılmıştı. Bu sistem Rusya’nın muhtelif bölgelerinde uygulanmıştı (KUTLU, 1997: 80–96).

2.5.1. Cepheden Toplama Kamplarına Kadar Geçen Süreçte Türk Esirleri’nin Durumu

Cephelerden esir alınan Türk askerleri, Ruslar tarafından belli bir süreçlerden geçirildikten sonra Rusya’nın muhtelif bölgelerindeki kamplara gönderilmişti. Bu sürecin ilk aşamasını cepheden toplama kamplarına kadar geçen olaylar oluşturmaktaydı.

Kafkas cephesinde çarpışırken esir alınan askerler, ilk olarak cephe karargâhına götürülüyordu. Burada esirlerin üsera kaydı ve sağlık kontrolleri yapılırdı. Esirler, Osmanlıca bilen Rus subayı tarafından teker teker sorgulanarak adları, lakapları, sınıfları, meslek ve ihtisasları üsera defterine kaydedilirdi. Sağlıklı olanlar ayrılarak Rus muhafızlar eşliğinde Anadolu topraklarındaki en büyük toplama merkezi olan Erzurum’a sevk edilirdi (Başkâtipzade Ragıp Bey, 1996: 81).

Ancak bu sevk işlemleri gerçekleşmeden esirler bazı zorluklarla ve hayati tehlikelerle de karşılaşabiliyordu. Bir grup Türk esiri, Ermeni asıllı Rus askerlerince öldürülme tehlikesi atlatmıştı. Gece uykudan kaldırılıp kurşuna dizilmeye götürülürken esirlerin bağırılarıyla uyandırılan Rus Alay Kumandanına, grup kıdemlisi Erzincan İhtiyat Zabiti Talimgâhi Kumandanı Binbaşı İbrahim Bey’in söyledikleri dikkate değerdir:

“Biz haşmetli Rus arının ve Rus ordusunun askerlik şerefine güvenerek teslim olmuş Türk esirleriyiz. Nitekim haşmetpenah Padişah efendimizin ve Türk ordusunun askerlik şerefine güvenerek teslim olmuş bulunan Rus askerleri de vardır. Ve onların hayatları memmelidir. Amma biraz önce üç beş Rus subayı bizi kurşuna dizmeye götürüyorlardı, ellerinden zor kurtulduk.” (Göze, 1989: 34–37).

Türk esirlerinin toplama kamplarına ulaşana kadar geçen sürede yaşadıkları diğer bir sorun da Rus ordusundaki Ermeni unsurlar olmuştu. Rus yüzbaşısı Cologriof’un raporuna göre Türk esirlerinin durumu, halkının çoğu ermeni olan ya da olmayan yere göre değişmekteydi. Ermenilerin Türk askerlerini işkenceyle öldürdükleri belirtilmekteydi. Kuzey ve Güney Kafkasya’da bulunan Türk esirlerini teftişle görevlendirilen Danimarka Kızılhaç yesi Castenskiold ile Dr. Lorsey’den oluşan heyetin tespitine göre Gümrü’de Karanof kışlasında bulunan 1800 esirin durumu çok kötüydü. Kars ve Gümrü’de Türk esirlerinin Ermeniler tarafından öldürüldüğünün duyulmasıyla burada bulunan esirlerin Ermenilere karşı korkuları daha da artmıştı (http://www.stradigma.com/turkce/ozel/makale_01.html, 30.3.2005).

Esirler, sadece hayati tehlikelere maruz kalmamıştı. Kimi zaman fiziksel kimi zaman da sözlü hakaretlerle ve tehditlerle de karşılaşıyorlardı. Sorgulamada da yaşanan durumları göz ardı etmemek gerekir. 1916 Temmuz’unda Erzincan civarında Bundola ovasındaki muharebelere esir düşen Faik Tonguç sorgusunu şöyle anlatmaktaydı:

“Yüzlerce çadırdan ibaret olan bu ağaçlık yerde Kolordunun ihtiya tümeni bulunuyormuş. İstanbul’un st Bulgarına benzeyen kır sakallı zayıf bir adam, haşin bir tavırla ve güzel bir Türkçe ile hitap ederek, hangi alaydan olduğumu öğrendikten sonra (Ha! demek eski dostlardansın) dedikten sonra, tam bir Türk şivesiyle (Evvelki gece Sipikr gediğinde muharebe eden siz miydiniz?) bilmiyorum. (İstanbul’dan hangi alaylar geldi) bilmiyorum. (Alayınızın mevcudu ne kadar kaldı) bilmiyorum, ben bir bölük subayıyım, sorduklarınızı büyük kumandanlar bilir, diyerek adamın karşısında

put gibi duruyordum. Biraz sonra zorlada şerle de söylersin diyerek huzurundan kovuldum.” (KUTLU, 1997: 30).

İran cephesinden esir alınanlar ilk olarak Urmiye Gölü’nün güney sahilindeki obalara yerleştiriliyordu. Zor şartlar altında keçe obalarda belli bir süre kaldıktan sonra esirler, Urmiye Gölü üzerinden mavnalarla Urmiye Gölünün kuzeydoğusunda bulunan Şaraphaneye’ye gönderiliyordu. Burası Rusların son tren istasyonuydu. Burada bir hastane mevcuttu. Ürgüplü Mustafa Fevzi adındaki bir subay, bu hastane ile ilgili olarak bazı bilgiler vermektedir:

“Burada Sırp ırkına mensup sertabip tarafından idare edilen bir hastane mevcuttu. Fakat yetişkin doktoru yok, ilaç ve bakım yok. Posta posta yaralı geliyor, posta posta da cenaze çıkıyor. Hastane bunlara bir istasyon vazifesi görüyor. Ağır yaralılar öldürülüyor. Bazılarının el ve ayaklarının kesilerek sakat kalmasına sebep olunuyor. Çok hafif yaralılar da iyileştikten sonra hayali bir ücret mukabilinde demiryollarında çalıştırılıyor. Bu açlık ve sefaletin sonunda da alacakları ücret bir Rus memurunun cebinde yerini buluyordu.” (Taşer, 2000: 40).

Esirler, bu hastanede bir müddet kaldıktan sonra Rus-İran sınırını teşkil eden Culfa’ya gönderiliyordu. Burada da bir müddet kalan esirler, trenlerle Tiflis’e naklediliyordu.

2.5.2. Türk Esirleri’nin Toplama Kamplarındaki Durumu

Cephelerden esir alınan Türk askerleri, en yakın cephe komutanlığında gerekli işlemleri yaptırdıktan sonra toplama merkezlerine nakledilmişti. Türk esirleri, Rusya’nın muhtelif yerlerindeki kamplara götürülmeden önce ilk esareti bu merkezlerde yaşamıştır. Rusya; Erzurum, Tiflis ve Nargin adasını cephelerden aldıkları esirler için toplama kampı olarak kullanmıştı.

2.5.2.1. Erzurum

Kafkas cephesinden esir alınan Türk askerlerinin cepheden sonra ilk toplandığı yer Erzurum'du. Esirler buraya arabalarla getiriliyordu. Taş bir binaya yerleştirilen Türk esirleri, gruplar halinde hapisane hücrelerini andıran odalarda tutulmuştu. Odaların önünde ve binanın etrafında süngülü Rus askerleri nöbet tutuyordu. Esirler, burada 3–5 gün tutuluyordu (Başkâtipzade Ragıp Bey, 1996: 82). Sağlık durumlarına göre esirler buradan Tiflis'e, Sarıkamış Hamamlı Karantina Merkezine veya Kars Satılmış Gedik Karantina Merkezine gönderiliyordu.

2.5.2.1.1. Sarıkamış Hamamlı Karantina Merkezi

Hamamlı Karantina Merkezi, Sarıkamış'a 7–8 km kadar uzaktaki sıcak su kaplıcalarının bulunduğu bir yerdi. Osmanlı Ordusu'nun Sarıkamış mağlubiyetinden sonra burası büyük bir Rus Karargâhı haline dönüştürülmüştü. 1916 Temmuzunda Karantina Merkezinde 100'ü aşkın Türk subayı bulunuyordu (Asaf, 1994: 8). Buranın idaresi Ermenilerin elindeydi.

Esirler, buraya gelince ilk olarak üçer beşer gruplar halinde etraftaki boş hanelere, binalara ve kaplıcanın hücrelerine yerleştirilmişti. Esirler, burada iyice temizlenip yıkandıktan sonra, Rusların verdiği iç çamaşırlarını ve temizlenen kıyafetlerini giyerlerdi.

Esirler, daha sonra açık arazide hazırlanmış olan koğuşvari büyük çadırlara yerleştiriliyordu. Çadırların bulunduğu alanın etrafı tel örgülerle çevrilmişti. Bu alan içinde yemekhane ve tuvaletler de bulunmaktaydı.

Karantina merkezinde, her sabah ve akşam sayım yapılırdı. Arada bir Osmanlıca bilen bir Rus askeri tarafından esirlerin isimlerinin okunması suretiyle de kontrol yapılıyordu.

Sağlık işlerini, Polonya asıllı bir doktor yürütüyordu. Ancak burası temizlikten ve her türlü sıhhi şarttan uzak durumdaydı. Çok fazla ölüm olayı oluyordu. Ölümler daha ziyade tifüsten kaynaklanıyordu. Hastane çadırlarında tedavi edilen hastaların nerdeyse %10'u ölüyordu. Hamamlıdan günde 35–40 ceset çıkıyor ve bu cesetler orman kenarında daha önce kazılmış çukurlara atılıyordu (KUTLU, 1997: 32–33).

Karantina merkezine gelen esirler, burada 15–21 arasında tutulmuştu, ancak hastalık durumuna göre sürenin uzatıldığı ve bazen bunun 4 ay kadar sürdüğü de olmuştu.

2.5.2.1.2. Kars Satılmış Gedik Karantina Merkezi

Karantina Merkezi, Kars'a 40 km uzaklıkta idi. Kars-Gümrü hattındaki bu Ermeni Köyü, karantina işleri için kullanılmıştı. Ruslar tarafından askeri garnizon olarak da kullanılan bu yerde, yeni lojman ve barakalar yapılmış ve bir hastane oluşturulmuştu. Yirmi kadar barakadan oluşan merkezin bir kısmı subaylara, bir kısmı da erlere tahsis edilmişti. Ancak bu garnizon içindeki barakalar haricinde köyde bulunan evlerde de geçici süreyle konaklama yapılmıştı.

Sıhhi şartlardan uzak olan barakalarda kalan esirler, kuru tahta üzerinde yataksız ve örtüsüz olarak yatıyorlardı. Barakalar, “pıçka” denilen sobalarla ısıtılıyordu (Ölçen, 1994: 61). Koşullar, ayda bir kez ilaçlanmaktaydı ancak bu haşaratın yok edilmesine yetmemekteydi ve geceleri haşaratın verdiği rahatsızlıktan dolayı uyuyamayan esirler, ancak gündüzleri birkaç saat uyuyabiliyordu.

Kampta gece dışarı çıkışlar yasak olmakla birlikte kapıda sürekli bir nöbetçi beklemekteydi ancak parası olanlar nöbetçi ere birkaç “kapık” vererek köye gidip “larka” denilen dükkânlardan alışveriş yapabiliyordu. Subaylar, vakit geçirmek için öykü anlatıyor ve şiir okuyordu hatta kumar oynamaya başlayan subaylar da görülmekteydi (Ölçen, 1994: 62).

Karantina merkezinin sağlık işlerini 1916 şubat'ında Alman asıllı bir Rus doktor yürütüyordu. Ancak Baştabip tifüs'e yakalanınca yerine bir Ermeni doktor geldi. Bu dönemden sonra iyice ihmal edilen hastalar arasında ölüm olaylarında artışlar görüldü. İyice etkisini gösteren tifüs ve dizanteri gibi salgın hastalıklar günde 25–30 kadar Türk erinin ölümüne sebep oluyordu (<http://www.geocities.com/mankurt2001/sayfa11.html>, 17 Mart 2006). Erlere göre biraz daha iyi şartlarda kalan subaylardan da 5 tanesi vefat etmişti.

Karantina merkezinde Türk askerlerinin yanı sıra sivil esirler de vardı. Ancak bu insanların içinde bulunduğu şartlar daha ağırdı. Bu zor hayata dayanamayarak ölenler önceden hazırlanmış olan çukurlara atılıyordu. Karantina merkezinde kalma süresi dolduran Türk esirlerinden subay olanlar esaret hayatlarını geçirecekleri merkezlere, erler de çalıştırılmak üzere başka yerlere sevk ediliyordu (KUTLU, 1997: 34–36).

2.5.2.2. Tiflis

Tiflis, Kafkasya'nın en büyük ve en önemli şehirlerinin başında gelir. Coğrafi konumu itibariyle de büyük önem arz etmektedir. Birinci Dünya Savaşı süresince Tiflis, Rusya için kilit bir nokta teşkil etmişti. Gerek Kafkas Cephesine gerekse İran'a asker ve mühimmat sevk etme konusunda kavşak konumunda bulunmuştu.

Tiflis, Türk esirleri için de büyük bir öneme sahipti. Kafkas cephesinden ve İran cephesinden gelen Türk esirlerinin ilk toplandığı yer burasıydı. İlk taksimat da buradan yapılırdı. Tiflis'te esirler için toplama kampının yanında hasta olanlar için de bir hastane bulunmaktaydı.

Tiflis'te bulunan esirler dom sistemine göre iskân ettirilmişti. Bunlardan biri Varansofsky Caddesi'nde bulunmaktaydı. Bina avlusuna demirden yapılmış iki kanatlı koca bir zincirle bağlanmış kapıdan giriliyordu. Bina, birbirine bitişik iki daireden teşekkül ediyordu. Dairelerden birisinde esirler kumandanı olan subay ikamet

ediyordu. Caddeye bakan daireye de Türk esirleri yerleştirilmişti. İki katlı olan dairenin içinde girintili çıkıntılı birçok odalar ve hücreler bulunmaktaydı.

Evin küçük bir bahçesi olup daire sakinlerinin dinlenmesine mahsustu. Bahçede elma, armut, vişne ve nar fidanları bulunuyordu. Bahçenin bir köşesinde ay şeklinde oturmaya mahsus bir küçük salon ve bunun yanında da bir havuz bulunuyordu.

Esirler, kuru tahtalar üzerinde kaputlarına sarılarak yatıyorlardı. Yatak ya da battaniye mevcut değildi. Odalar, gaz lambasıyla aydınlatılıyordu. Kamptaki Türk esirlere Rus Hükümetince 50 ruble maaş veriliyordu. Esirlerin bütün ihtiyaçları, kumandanın karısı ve baldızı tarafından idare olunan bir bakkaliyeden temin ediliyordu (Taşer, 2000: 44–45).

Kamp içinde esirlerin en büyük eğlencesi tavla idi. Haftada üç gün gruplar halinde Rus askerlerinin eşliğinde şehirde dolaşmalarına müsaade edilmişti. Ayrıca ibadet konusunda da herhangi bir kısıtlama getirilmemişti. Kampta bir müddet kalmış olan Mehmet Asaf, ibadet mevzuuna ilişkin olarak şöyle demektedir:

“25 Eylül 1332/1916. Bugün Kurban Bayramı. Akşamdan ettiğim niyetle sabahleyin kalktım. Bütün kalbim ve ruhum; niyetimin ilahi saflığıyla titreyen bir dindarlık tevazusu içinde idi. Abdest aldım... Camî-i şerife gittik. Müezzin, ‘Dokuz tekbir ile iki rekat bayram namazı’ diye hazırды. Namaza davet ediyordu. Bir sevinç ve gönül rahatlığı içinde bayram namazını kıldık.” (Asaf, 1994: 16).

Tiflis’teki hastane bir nevi karantina merkezi olarak kullanılıyordu. Hastane, birkaç binadan teşekkül ediyordu. Gelen esirler ilk olarak hastanenin avlusunda bulunan büyük barakaya alınıyordu. Burada esirlerin elbiseleri temizlenmek için alınıyordu. Bunların yerine birer gecelik tarzı kıyafet veriliyordu. Esirler, banyo yaptıktan sonra hastane elbisesini giyip hastaneye giriyordu. Barakalarda bulunan, esirlerin ihtiyaçlarıyla ilgilenen kızlar, isteyenlerin saçını kesiyordu.

Hastane, uzun ve dikdörtgen şeklinde iki salondan ibaretti. Bir salondan diğerine duvar üzerinde bulunan kapıdan geçiliyordu. Hastane elektrikle aydınlatılıyordu ve hizmet edenlerin hepsi kadınlardı. Bu kadınlara, şefkat hemşiresi manasına gelen “şiştere” diyorlardı.

Hastanede bulunan esirlerin büyük bölümüne tifüs teşhisi konulmuştu. Esirler, burada 5-20 gün civarında karantinada kalıyordu (Asaf, 1994: 10-11). Esirler, buradan hareketle ya Rusya içlerine ya da Nargin adasına gönderilmişti.

Burada bulunan esirlere yardım cemiyetlerinden ya da uluslar arası teşkilatlardan herhangi bir yardım gelmemişti ancak Tiflis’te esaret yaşayan Bitlis polis teşkilatına mensup kişilere para gönderilmesi dâhiliye nezareti tarafından kararlaştırılmış (BOA, DH.EUM.MH., dosya no: 133, gömlek no: 72) ve bu para posta yoluyla gönderilmiştir (BOA, DH.EUM.MH., dosya no: 258, gömlek no: 80).

2.5.2.3. Nargin Adası (Bakû)

Nargin adası, Kafkasya’da bulunan en büyük toplama kampıydı. Cephelerden ve diğer toplama kamplarından gelen esirlerin, Rusya içlerine sevk edilmezden önceki son kaldıkları yer burasıydı. Nargin adası, toplama kampıydı ancak uzun süre burada tutulan esirler de olmuştu. Burada özellikle erler ve küçük rütbeli askerler tutulurdu, subaylar ise kaçmalarını önlemek amacıyla daha ziyade Sibiry’a’nın çeşitli bölgelerindeki kamplara gönderilirdi.

Nargin adası, Azerbaycan’ın Hazar denizine uzanan Zih burnunun hemen karşısında 900 dekarlık bir alana sahiptir. Ada, I. Dünya Savaşı’na kadar Rusya tarafından ağır suçlular için hapisane olarak kullanılıyordu. Su kaynağı ve bitki örtüsü olmayan adada, bol miktarda yılan vardı ve adaya bu yönünden dolayı “Yılan Adası” da deniyordu. Yaşam şartlarının zorluğundan dolayı adaya Türk esirlerince “Cehennem Adası” denilmişti.

1915 yılı baharında Prens Olderbug tarafından ada, harp esirleri için kampa dönüştürülmüştü. Bu amaçla iki katlı olmak üzere 40 baraka inşa edilmişti. Her koğuşa 125 esir yerleştirmek suretiyle toplam da 10.000 esirin iskân edilmesi tasarlanıyordu. Nargin adasına ek olarak Bakû'de Hazar denizi yakınlarında tüm masrafları Hacı Zeynelabidin Tagiyev tarafından karşılanan bir hapishane, sivil esirler için kullanılmıştı ve buranın yaşam şartları ada yaşantısına göre çok daha iyi durumdaydı (Aslan, 2000: 157).

Barakalar özensiz yapılmış, dış etkilere karşı dayanıksızdı. Yağmur ve şiddetli fırtınalar açık yerlerden içeri girerek koğuşların her tarafına nüfuz ediyordu.

Adaya ilk gelen esirlere verilen saman şilteler haricinde yeni gelenlere çok fazla malzeme dağıtılmamıştı. Yastık ve battaniye de verilmemişti. Eldeki malzemenin de eskimesiyle yeni gelenler de dâhil esirlerin büyük bölümü kuru tahtalar üzerinde yatmak mecburiyetinde kalmıştı. Adaya esir sevkîyatının yoğun olduğu zamanlarda, barakalarda yer bulamayan esirler, barakalar arasında kurulan çadırlarda kalıyorlardı. Kampın yemekhanesi ve çamaşırhanesi yoktu. Bu sebeple esirler, yemeklerini yaktıkları yerlerde yemek zorunda kalıyorlardı. Barakaların içi yeterli şekilde dezenfekte edilmediğinden kamp sıhhi şartlardan uzak bir durum ihtiva ederdi. Esirler, ekstra iç çamaşırı olmadığı için bitlerin istilasına uğramıştı. Nadiren de olsa çamaşır elde edenler bunu tütün almak için satmıştı. Esirler, bu bitlerden kurtulmak için çamaşırıklarını ve eşyalarını her gün havalandırıyorlardı ancak bu çok büyük bir fayda sağlamıyordu çünkü bir kez bitlerini istilasına uğramışlardı (<http://links.jstor.org/sici?sici=00220094%28199901%2934%3A1%3C69%3AOPOWIR%3E2.0.CO%3B2-U>, 26.11.2005).

Kızılhaç Heyeti, savaş şartları içerisinde savaşılan devletlerin ellerinde bulunan harp esirlerinin durumunu gözlemek için birçok esir kampına gitmişti. Nargin adası da bu kamplardan biriydi. Heyetin, esirlerle görüşmesi sırasında Türk esirlerinden Mülazım Ahmet Efendi, yapılan kötü muamele ve kamptaki eksikliklerden dolayı

Rusları, Kızılhaç Heyeti'ne şikâyet etti. Mülazım Ahmet Efendi, bu şikâyet hadisesinden sonra kırk gün katıksız hücre hapsi almıştı (Göze, 1989: 68–70). Ancak yine de Kızılhaç'ın bu ziyareti bir etki yapmış ve Kızılhaç-Rusya arasında yapılan yazışmalar neticesinde kamptaki yaşamda az da olsa bir iyileşme olmuştur.

Tuvaletler, deniz kenarına yapılmış olup duvarsız ve gayet pis bir durumdaydı. Şiddetli rüzgârda veya geceleri bu tuvaletleri kullanmak isteyen esirler denize düşme tehlikesi geçirebiliyordu. Bu sebeple esirler tuvalet ihtiyaçlarını, barakaların kenarlarında, hasta olanlar ise barakaların içindeki fiçilerde gideriyordu.

Ada'da su kaynağı olmadığı için su, Bakû'den getiriliyordu. Ancak suyun esirlere dağıtılmasında da güçlükler çıkıyordu, bazı esirlerin günlerce su içmediği oluyordu. Kampta 400 kişilik bir hastane olmasına rağmen, sağlık hizmeti esir doktorlarca sağlanmaya çalışılıyordu. Bulaşıcı hastalıklar yüzünden ölüm olaylarının anormal artışı karşısında zor durumda kalan kamp yönetimi, kamp şartlarını düzeltmek yerine esirleri başka mahallere göndermeyi tercih etmişti.

7 Mayıs 1915 tarihinde Nargin adasından Türk esiri içinde buldukları durumu yazmış olduğu mektupla İstanbul'daki yetkililere bildirmeye çalışmıştı. Esir, mektubunda; havaların çok sıcak olduğundan, barakalarda 240 kişi yattıklarından ve içtikleri suyun çok kötü olduğundan bahsettikten sonra kendilerine yardım yapılması istemişti (Cepheden Mektuplar, 1999: 119).

Nargin adasında en büyük yoğunluğu Türk esirleri oluşturmakla birlikte Alman, Avusturya-Macaristan ve Bulgar esirleri de bulunmaktaydı. Gerek Türk esirleri arasında gerek diğer milletlerin esirleri arasında siviller de bulunmaktaydı. Çeşitli dönemlerde adada 3.000–6.000 Türk esiri bulunmuştu.

Azerbaycan ve Kazan Türkleri, esirlerin kötü şartlar altında yaşadıklarını bildikleri için onlara bir nebze olsun yardımcı olmak için esirlerin buldukları şehirlerde

yardım komiteleri kurmuşlar veya gazeteler vasıtasıyla yardım kampanyaları yapmışlardı. Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, gerek Bakü'deki gerekse Nargin adasındaki esirlere yardım etmek amacıyla hükümet nezdinde resmi girişimde bulunarak buralarda bulunan esirlerin resmi hamiliğini üzerine almak istemiş ve bunda da başarılı olmuştu (Aslan, 2000: 151). Bu resmi izinden sonrada esirlerin içinde buldukları durumu iyileştirmek ve esirlik acılarını unutturmak için çaylar, toplantılar ve tiyatro günleri tertip edilmişti.

Bu cemiyet, esirlere yapmış olduğu bu maddi ve manevi yardımlar haricinde vefat eden esirlerin de İslami şartlar göre defnedilmesi görevini de üstlenmişti (Aslan, 2000: 153). Bu cemiyet ayrıca esirlerin kamptan kaçmasına da yardımda bulunmuştu. Kaçan esirlerin önce İran'a geçmeleri sağlanıyor oradan da Tebriz yoluyla Anadolu'ya gönderiliyordu.

Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi gibi Azerbaycan'da bulunan esir Türklere Gence Gençlik Örgütü de yardım etmekteydi. Esirler, Nargin adasındaki toplama kampına götürülmezden evvel Gence istasyonunda mola verirlerdi, işte bu örgütün faaliyetleri de bu noktada başlardı. Bu örgüt, eğer vagonlarda taşıma sırasında ölen esirler varsa bunları İslami şartlara göre defnederdi. Hasta ve yarılı esirlere Gence Belediye Başkanı Halil Bey de yardımda bulunmuş ve Gence valisiyle görüşerek istasyon yakınındaki bir binanın hastane olarak tahsis edilmesini sağlamıştır. Hastanenin etrafı tel örgüyle çevrelenmiş ve askeriye devredilmiştir. Bu hastanede ortalama 200 esir bulunmaktaydı ve esirlerin sorumluluğunu kendisi de esir olan Türk subayı Murat Bey yapmaktaydı. Naki Keykurun, herhangi bir ücret talep etmeden esirlerin gönüllü tercümanlığını yapmıştı.

Hastane'de kalan esirlere, Azerbaycan'da basılmış Türkçe kitap ve yayınlar da dağıtılmaktaydı. Mehmet Emin Resulzade tarafından Bakü'de yayınlanan Açık Söz gazetesi düzenli olarak her gün hastanede dağıtılmaktaydı. Esirler arasında en çok sevilen şair, Amhed Javad'dı. Genceli zengin ve ünlü simalar da esirlere moral

vermek amacıyla hastane ziyaretleri yaparlar ve esirlere yardım organizasyonları düzenlerlerdi (<http://www.zerbaijan.com/azeri/tomrisbook1.htm>, 14.7.2005).

Burada esirler, gerekli tıbbi muayeneden geçtikten sonra Nargin adasına ya da Sibirya'ya gönderiliyordu. Esirler, hastanede kaldıkları süre boyunca yine bu örgütün çeşitli hediyelerini ve maddi yardımlarını da aldılar.

Nargin adasındaki esirlere yardıma ilişkin olarak Ayşe Hanım adlı zengin bir Azeri hanımefendisinin de adı geçmektedir. Kendisi belli aralıklarla kampa gelir ve esirlere gerek para gerekse kıyafet yardımında bulunurdu (Göze, 1989: 71).

1911 yılında Azerbaycan'da kurulan “Musavat Partisi” (<http://www.kitabxana.org/library/view.php?id=346&page=2>, 28.3.2006), esirlere yardım eden diğer bir gruptur. Bu parti, Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi ile yakın ilişki içinde bulunmuştu. “Muhtaçlara Kömek Cemiyeti” Nargin adasında bulunan esirlere yardım eli uzatan başka bir cemiyetti. Bu cemiyet, çeşitli mahallerde ve camilerde temsilcilikler açarak, esirlere ellerinden geldiğince yardımda bulunmaya çalışmıştı. Yiyecek, giyecek ve yakacak yardımıyla esirlerin içinde buldukları zor koşulları hafifletmeye çalışmışlardı. Bu saydığımız cemiyetlerden başka Azerbaycan'da bulunan esirlere yardım eden diğer cemiyetler ve kuruluşlar: Bakü Müslüman İnâs (kadınlar) Cemiyet-i Hayriyesi, Kafkas Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Gence Milli Müslüman Komitesi ve Gence Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Necat Cemiyeti, Neşr-i Maarif Cemiyeti, Safa Cemiyeti, Erivan Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi (Aslan, 2000: 170–184).

Nargin adasındaki kampta bulunan Türk esirleri, Osmanlı Ordusu'nun 15 Eylül 1920'de Bakü'ye girmesiyle buradan tahliye edilmişti (KUTLU, 1997: 89–92).

2.5.3. Rusya'daki Türk Esir Kampları

Türk esirleri toplama kamplarında bir müddet kaldıktan sonra, esaret hayatlarını yaşayacakları kamplara sevk edilmişti. Bu kamplar sadece bir merkezde olmayıp,

Rusya'nın muhtelif yerlerinde bulunmaktaydı. Kafkasya, Ukrayna, Rusya, Sibirya, Mançurya ve Dış Moğolistan Türk esirlerinin yerleştirildiği bölgelerdi. Türk esirleri, bu merkezlerde gerek şehirlerde gerekse köylerde esaret hayatı yaşamıştı.

Kafkasya'da bulunan Türk esirlerinin yerleştirildiği yerler; Kars, Gümrü, Tiflis, Erivan, Nargin (Bakü), Petrovsk, Stavrapol, Armavir, Batum, Gori, Vladikafkas / Ordjonikidze, Maykop, Bielaritzenkaya, Tuays.

Ukrayna'da bulunan Türk esirlerinin yerleştirildiği yerler; Kiev, Harkov, Dnepra-Petrovsk, Ekaterinodar / Krasnodar / Kaleşkur, Yuzovka / Donetsk.

Rusya'da bulunan Türk esirlerinin yerleştirildiği yerler; Moskova, Petrograd, Tambov, Varonej, Nijni Novgorod / Gorki, Penza, Tula, Kalagula, Arkhangelsk, Ufa, Orenburg, Kazan, Samara Kufbişev, Saratov, Ulyanovsk / Simbirsk, Uralsk, Kostroma, Vetluga (Kostroma), Varnavin (Kostroma), Makaryev (Kostroma), Çuhloma (Kostroma), Nerehta (Kostroma), Yaroslav, Danilova (Yaroslav), Vologda, Nikolsk (Vologda), Sokol (Vologda), Tütma (Vologda), Astrahan, Çurniyar (Astrahan), Ryazan, Rostov, Perm, Vyatka.

Sibirya'da bulunan Türk esirlerinin yerleştirildiği yerler; Krasnoyarsk, İrkutsk, Çita, Omsk, Tomsk, Nijni Udinsk, Ekaterinburg, Sretensk, Vladivostok, Nikolskussurisyk, Haborovsk, İrbit, Verhneyudinsk / Ulan Ude, Açinsk, Marinsk, Barnaul, Novosibirsk / Novonikolayevsk, Petropavlovsk, Biysk, Berezovka, Kansk, Ekaterinburg, Çelyabinsk, Topolsk, Sepaskoy, Park, Skotof.

Mançurya ve Dış Moğolistan'da bulunan Türk esirlerinin yerleştirildiği yerler; Daurya, Haylar, Mançurya (Kasaba), Kahta / Trozkosavsk, (KUTLU, 1997: 70–79) Eskoto (BOA, DH. EUM. 5.ŞB., dosya no: 41, gömlek no: 42)¹.

¹ Vladivostok yakınlarında bir kasaba olan Eskoto'da bir Türk esirinin öldüğünden bahsedilmektedir, bunun haricinde bu bölgeye dair bir bilgi yoktur.

2.5.3.1. Kozohova Karantina Kampı

Kozohova Kampı, Moskova da bulunmaktaydı. Burası bir karantina merkeziydi. Bu karantina merkezi, esirlerin kamplara dağıtılmadan önce tutuldukları son noktaydı. Kampta esirler, çıplak ve renksiz çamlar arasında bulunan uzun barakalarda kalıyordu. Kamp içinde geniş bir bahçe bulunmaktaydı. Kampta, postalara ayrılmış esirler arasında erler dahil binbaşı, yarbay ve albay rütbesinde bulunan subaylar vardı (Başkâtipzade Ragıp Bey, 1996, 85).

Esirler burada geniş çaplı bir aramadan geçirilirdi. Erler ile subaylar farklı barakalarda kalırdı. Erlerin kaldığı barakalar dardı. Subaylar uzun şekilde yapılmış olan çifte barakalarda kalırdı. Kampta, Avrupa cephesinde esir edilmiş Alman, Avusturya, Türk ve Bulgar subayları bulunmaktaydı.

Esirler, burada zor şartlar altında yaşamaktaydı. Esirlerin camiye gitmelerine izin verilmiyordu. Esirlerin, Moskova'da bulunan Müslüman halkla irtibat kurmaları da engellenmişti. Esirler çoğu zaman peynir ve ekmekle karınlarını doyurmak zorunda kalıyordu. Barakalardan ayrı bir de yemekhane bulunmaktaydı. Yemekhane, diğer barakalara benzemekle birlikte burada yataklar yerine tahta sıralar bulunmaktaydı. Yemek ücreti olarak, 22 kapık karşılığında bir bilet verilirdi (Asaf, 1994: 24).

Bu kampta bulunan esirlere kimi kurum kuruluşlarca da yardım ulaştırılmıştı. Bunlar arasında İsveç konsolosluğu, İsveç Kızılhaç'ı ve İspanya temsilciliği vardı. Tatar milletinden olan Ayaz İshaki ve Raşit Ahundov, Moskova Askeri Dairesine müracaat ederek "esirlere yardım kampanyası" yapmak için izin almışlardı. Ayaz İshaki'nin muharrirliğindeki "İl" gazetesi Türk esirlerine yardım etmeyi örgütlemeye bütün Rusya kapsamında bir merkeze dönüşmüştü (Subayev, 1996: 10–11).

1918 yılında Rusya'nın çeşitli bölgelerinde esirlere yardım komiteleri kurulmuştu, bunlar buldukları bölgelerdeki esirlere, gerek maddi gerekse manevi yardımda bulunmaktaydı. Bu cemiyetlerin adları şöyledir:

1) Moskova Milli Şurası Huzurunda Türk Esirlerine Yardım Komitesi, 2) Simbir Vilayeti Müslümanları Şurası Türk Esirlerine Muavenet Komisyonu, 3) Simbir Vilayeti Türk Esirlerine Yardım Kadınlar Cemiyeti, 4) Tombof Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, 5) Ufa'da Türk Esirlerine Yardım Komitesi, 6) Kazan'da Türk Esirlerine Muavenet Cemiyeti, 7) Saritin'de Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi Nezaretinde Yardım Komisyonu, 8) Kostroma'da Türk Esirlerine Yardım Komitesi, 9) Orenburg Müslüman Komiserliği Huzurunda Esir Türklere Yardım Komitesi, 10) Tümen'de Müslüman Esirlere Yardım Şubesi, 11) Tobolsk'da Müslüman Esirlere Yardım Cemiyeti, 12) Penza Vilayeti Müslümanları Milli Şurası Huzurunda Türk Esirlere Muavenet Komisyonu, 13) Ekaterinburg'da Türk Esirlerine Yardım Komisyonu, 14) Çelyabinsk'te Türk Esirlerine Yardım Komisyonu, 15) Nijninovgorod'da Türk Esirlerine Yardım Cemiyeti, 16) Astarhan'da Türk Esirlerine Muavenet Komitesi (Akçura, 1335: 28–29).

Esirlere para yardımından ziyade giyim konusunda yardımda bulunuluyordu. Ancak para yardımı yapıldığı da oluyordu. Esirlerin en büyük sıkıntısı kıyafet konusunda idi. Soğuktan korunmada Sibirya gibi bir bölgede kürkün çok büyük önemi vardı.

Kampta bulunan Türk subayları arasında particiliğe dayanan tartışmalar da görülüyordu. Milliyetçilik tartışmaları da bulunmaktaydı. Bu tartışmalarda başı çeken olay Türk-Arap milliyetçiliği idi. Zira İngilizler Arap ırkına mensup olup da Osmanlı ordusunda hizmet eden esir subayları Arabistan da kullanmak üzere istemişlerdi. Bu ve bunun gibi olaylar kampta görülen tartışmaların baş sebebiydi (Taşer, 2000: 52–62).

2.5.3.2. Varnavin Kampı

Varnavin, Kostroma eyaletinde bulunan Vetluga ırmağının kuzey kesiminde, nehir kıyısından 100 m yükseklikte ve Moskova'nın 350 km kuzey doğusunda, kuzey kesimi ormanla kaplı küçük bir kasabadır.

Esir askerler, rütbelerine göre kasaba içinde değişik yerlere yerleştirilmiştir. Varnavin kasabasında esirler “dom” sistemine göre yerleştirilmişti. Yapılan ilk yoklamadan sonra bir yarbay ve altı binbaşı, kasabanın merkezindeki Kostrama caddesinde bulunan ve esir subaylar için bir Rus albayından kiralanen eve yerleştirildiler. Bu eve yakın başka bir evde de bu kafileden önce gelmiş 30 – 40 Türk subayı bulunmaktaydı. Yüzbaşı, üsteğmen ve teğmenlerden oluşan diğer kafile de, bu binanın 500 m kadar doğusunda bulunan başka bir eve yerleştirildi. Bu önceki kafileyle birlikte Varnavin’de bulunan Türk esirlerinin sayısı 90’ı aşmıştı. Kasabada Türk esirlerinden ayrı olarak Alman esirleri de bulunmaktaydı.

Bu son kafilenin kaldığı ev iki katlı olup birinci katında ev sahibi oturmaktaydı. İkinci kat esir subaylar için tahsis edilmiş olup evin tavan arasında bulunan iki odası ise esir erlere ayrılmıştı. Esir subayların kaldığı ikinci kat, caddeyi gören geniş pencereleli iki büyük oda, dar bir koridor, yemek odası ve mutfaktan oluşmaktaydı. Tahta ranzalar üzerinde yerleştirilmiş ot yatakları, esirler tarafından aynı zamanda sandalye olarak da kullanılmaktaydı. Esirler, evin bahçesini rahatlıkla kullanabilmekteydi.

Esirler rütbelerine göre maaş almaktaydılar. Esirler, yanlarına verilen bir Rus eri vasıtasıyla kasabayı gezebilmekte ve alışveriş yapabilmekteydi. Aynı zamanda evin sahibi bulunan aile de esirlerin ihtiyaçlarını karşılama konusunda yardımcı olmaktaydı. Esirler, yiyecek konusunda kış aylarında fiyatların artmasından dolayı büyük sıkıntılar yaşamışlardı. Özellikle Bolşevik ihtilalinden sonra yaşanan kargaşa döneminde birçok esir açlık nedeniyle hastalanmış hatta kimisi vefat etmiştir.

Kasabanın doğusunda bulunan hastanede hasta olan esirlerin tedavisi yapılmaktaydı. Esirler arasında bulunan bir Türk doktoru, hasta olan esirlerle ilgileniyor ve hatta gerektiğinde hastaneye kadar onlara eşlik ediyordu. Kasaba nehir kıyısında bulunduğu için dolayı çok fazla sivrisinek vardı ancak sıtma hastalığı görülmemişti. Hastaneye gelen hasta sayısı, günlük 100 – 200 kişi arasında olup farklı hastalıklardan dolayı gelmekteydiler.

Esirlerin hepsini bir yerde toplamak amacıyla bir bina kışla olarak ayarlanmıştı ancak burada kalacak esir sayısı düşünüldüğünde bina çok küçüktü. Ahşap olan binanın bir de küçük avlusu vardı. Avluyu çevreleyen tahta perde dışarının gözükmemesini engellediği gibi esirlerin dışarıya çıkmasını engellemeye de yarıyordu. Bu avlunun güney kesimindeki kapısında sürekli bir nöbetçi bulunmaktaydı. Kışlada esirler, yemeklerini yer sorunu olduğundan dolayı yatakları üzerinde yemek zorundaydılar. Odalar “becguri” denilen sobalarla ısıtılmaktaydı.

Esirlerden bir tanesi soğuk ve açlıktan dolayı rahatsızlanır ancak iyileşemeyerek burada vefat eder. Kilise bahçesinin bir kenarına 25 rubleye ödenerek kazdırılan mezara ölen kişi defnedildi. Cenazenin, mezara kadar taşınmasına iki manga Rus askeri ile komutanda katıldı. Hastalık yüzünden vefat eden başka bir subay, aynı şekilde kilise bahçesinde defnedildi. Esirler arasında toplam üç ölüm vakası görülmüştü. Esirler arasında tutsaklığın vermiş olduğu stres dolayısıyla sinir krizi geçirenler de olmuştur. Kimi zaman esirler arasında bu sinir bozukluğu neticesinde tartışmalar da görülebilmekteydi. Sinir krizi geçiren esirlerden Moskova’ya gönderilenler de olmuştur.

Esirler arasında vakit geçirmek amacıyla çeşitli yöntemler uygulanmıştı hatta bir tanesi kendi yaptığı udla konser vermişti. Esirler, uzmanlık alanları doğrultusunda eğitim amaçlı ders vermişlerdi. Kimisi de vaktini tavla oynayarak geçirmekteydi. Kampa çok sık olmamakla birlikte gazete gelmekteydi “Türk İli Türk Dili”. Kasabada bulunan sinema çok sık olmamakla birlikte esirler tarafından kullanılmaktaydı.

Topluca ibadet eden esirler din konusunda herhangi bir kısıtlamayla karşılaşmamışlardır hatta kilisede ibadet etmek için kendilerine bir yer ayrılmasını istemişler ancak bu kabul görmemişti. Kimileri Ramazan ayında oruçlarını tutmuştur.

31 Ocak 1918 tarihinde kampta bulunan esirlerden 13 kişi “Kadın Hapishanesi” olarak adlandırılan binaya yerleştirilmiştir. Bu binanın odaları küçük ve havadar olup caddeye bakmaktadır. İki kanatlı kapıdan içeri girince sağ tarafta pencereleri caddeye bakan dört

oda bulunmaktaydı. Koridorun solunda ve sonunda tuvalet ayrıca iki adet daha oda bulunmaktaydı. Evin gardiyanı ailesi ile birlikte oturmaktaydı. Binanın arkasında bir bahçe ve bahçede esirlerin kullanabileceği bir hamam bulunmaktaydı.

Esirlere yardım etmek amacıyla merkezi Stokholm’da bulunan “Tutsak Türklere Yardım Komisyonu” bu kampta bulunan esirlere de yardımda bulunmuştur. Esirlere yardım etmek için Moskova’dan “İslam Tatar Partisi” bir müracaatta bulunulmuştu ancak ilk etapta kamp komutanınca engellenen bu girişime daha sonra izin verilmiştir. Hilal-i Ahmer tarafından kişi başı 50’şer ruble ve kıyafet dağıtılmıştı (Ölçen, 1994: 78–179).

1918 Mart ayında Moskova’da bulunan Yusuf Akçura tarafından Yakup Kemali ve Şemsettin Kazan Varnavin’e gönderildi. Her esire 100’er ruble para ile çeşitli kitap ve hediyeler verildi (Akçura, 1335: 37).

2.5.3.3. Vetluga Kampı

Vetluga, Moskova’nın yaklaşık 400 km kuzeydoğusunda bulunan Kostroma vilayetine bağlı bir kasabadır. Esirler, bu kampa ulaşmak için tren ve kızakları kullanmıştı. Esirlerin bulunduğu kasaba geniş bir ovada bulunmakta olup düz ve muntazaman caddeleri vardı. Türk esirleri, burada dom sistemine göre yerleştirilmişti. Garnizon komutanı, Binbaşı Layıstan’dı. Tutsak evleri ile yüksek rütbeli subayların ikametlerine ayrılan evler nehir kıyısında bulunmaktaydı.

2.5.3.3.1. Domçirkina Kampı

Kampta Türk subayları kalıyordu. Vetluga’ya daha önce gelen esirler kasabanın merkezine yakın kısmen nehir kıyısında bulunan daha sade evlerde kalıyorlardı. Evde küçük bir mutfak, bir muhafız odası bir de yatakhane bulunmaktaydı. Bu yatakhaneye sıralanan birer kişilik tahta ranzalar üzerinde içerisi ot dolu kanaviçeden yataklar serilmişti. Evden muhafızsız sokağa çıkmak yasaktı. Buradaki esirler diğer kamplardaki esirlerle haberleşebilmekteydi.

Esirler, kampta kaldıkları sürece lisan öğrenmek tavla ve domino oynamakla vakit geçiriyorlardı. Müzik aleti olarak da kampta keman bulunmaktaydı. Esirler arasında Rusça, Fransızca ve Almanca öğrenmeye çalışanlar yanında hiçbir dil öğrenmek ihtiyacını duymayanlar da vardı. Kimi zaman kamp dışına çıkmaya izin veriliyordu. Esirler, suç işlediklerinde hapis cezasına çarptırılıyordu. Ancak bu hapis durumu sadece sokağa çıkarılmamak şeklinde vuku buluyordu. Garnizon kumandanınca gelen bazı yasaklardan biride esirlerin Müslüman tüccarlardan alışveriş yapmalarına kısıtlama getirilmeydi.

Kamptaki esirler Rus ordusunun cephedeki durumuyla da dolaylı olarak etkileniyordu. Şöyle ki Ruslar, cephede sıkıştılar mı kamp komutanının esirler üzerindeki baskısı artıyor, dışarıya çıkmalarına müsaade edilmiyordu. Cephede durum biraz gevşedi mi baskı da gevşemeye başlıyordu.

Esirler çamaşırlarını kampa yakın evlerden birinde oturan bir kadına ücreti karşılığında yıkattırmakta idiler.

Kasabada hastane bulunmaktaydı. Esirler, her gün bu hastanede muayene olabilmekteydi. Kimi esirler sırf dışarı çıkabilmek için hasta olduğunu ileri sürüp hastaneye gidebilmekteydi. Esirler arasında en çok görülen rahatsızlık iklimden dolayı göz hastalığı idi. Kimi esirler dışarı çıkabilmek için kendilerini muhafaza eden Rus askerlerine sigara veya para vererek de dışarı çıkabiliyordu.

Kamp komutanınca, okunmasında sakınca görülmeyen kitap ve gazetelerin alınmasına müsaade edilmişti. Ancak komutan gazete ve kitapların getirilebilmesi için 1917 yılının beklenmesi gerektiğini belirtmiş sadece Kazan'da çıkan Yıldız gazetesine abone olunabileceğini belirtmişti. Ancak esirlerin Tatarca yazılan Yıldız gazetesini anlamalarına imkân yoktu. Bundan dolayı esirler, kamp yönetimine başvurmuş ve

Kırım'da yayınlanan Tercüman gazetesine¹ abone olmaya muvaffak olmuşlardı. Kampta, Turanizm ve Panislavizm gibi ideolojilere sahip esirler tarafından bir gazete çıkarılmıştı. Gazetede yazılar bu ideoloji doğrultusunda teşekkül ediyordu.

Petrograd'daki Müslüman Milletler Milli Şurasınca verilen karar gereğince Moskova'da toplanacak kurultaya katılmak üzere Rusya'da bulunan Türk esirleri arasından da delegeler gönderilmesi istenmiş, bu doğrultuda esirler kendi aralarından bir delege seçmişti. Ancak Vetluga'daki garnizon idaresi delegenin kurultaya katılmasına müsaade etmemişti (Asaf, 1994: 38–46).

2.5.3.3.2. Varansofsky Kampı

Bu kampta çoğunlukla genç esirler bulunmaktaydı. Kamp, çarşının kenarında geniş bir meydanın sonunda bulunmaktaydı. Bu meydanın arkasında şehrin en büyük kilisesi, sağında dükkânlar ve solunda bir sinema bulunmaktaydı.

Ev, ferah ve genişti. Tavanlar yüksek ve yağlı boya ile boyanmıştı. Evde iki salon ve yatakhane bulunmaktaydı. Yatakhanelere 20–25 m boyunda bir koridordan giriliyordu. Yatakhanelerin pencereleri hem caddeneye hem de meydana bakıyordu.

Kampta sıkı bir disiplin vardı. Evin önünde Rus askerleri nöbet tutmaktaydı. Evin bahçesi yoktu. Esirler evin önündeki tretuvar da gezebiliyor diğer evlerdeki esir arkadaşlarını ziyaret edebiliyordu. Esirlerin dışarıya çıkmasına izin verilmekle birlikte kimi zaman Vetluga nehrinde yüzmelerine müsaade edilmişti.

Esirlere kamp yönetimince maaş bağlanmıştı. Ruslar, Türk subaylarına binbaşı rütbesine kadar 50, binbaşı ve daha yukarı rütbedekilere 75 ruble aylık veriyorlardı. Bu para Osmanlı parası olarak 5 ve 7,5 liraya tekabül ediyordu. Aylıklar kimi zaman düzensiz verilebiliyordu.

---

¹ Tercüman gazetesi, 1883 yılında çıkmaya başlamış olup gazete sahibi İsmail Gaspıralı'dır

Yemekler, kamp yönetimince verilmekte olup esirlerin ihtiyaçlarını dışarıdan karşılamalarına da müsaade edilmişti. Yemek olarak en çok balık çorbası çıkmaktaydı. Et, pahalı olduğu için yemeklerde fazla bulunmuyordu.

Kampta bulunan esirler; bazı kurum, dernek ve şahıslardan yardım almışlardı. Bunlar arasında İsveç Kızıllaç'ı, Moskova'da Kurulan Müslüman Esirlere Yardım Komitesi, Hilal-i Ahmer adına Yusuf Akçura ve Alman cemaati Gali Baniye vardı. Türk esirleriyle Alman esirleri arasında iyi bir dayanışma vardı. Türk esirleri Alman esirlerinden birinin ölümü üzerine tertip edilen cenaze törenine büyük bir grupla katılmıştı.

Bolşevik ihtilalinden sonra esirlerin serbest bırakılacağı kamp yönetimince beyan edilmişse de bu mümkün olmamıştı. Serbest bırakılmak bir yana ihtilal ortamı içinde sivil halkın ve askerlerin taşkınlık yapacağı düşünülerek esirlere daha fazla baskı uygulanmış hatta esirler buldukları evlerden alınarak bir bira fabrikasına yerleştirilmişti. Yüze yakın esir bu bira fabrikasında yaşamak mecburiyetinde kalmış birçoğu da elverişsiz sağlık koşulları nedeniyle hastalanmıştı. Bolşevik ihtilalinden sonra Osmanlı Devleti elinde bulunan Rus esirlere iyi muamele yapıldığı haberleri üzerine buradaki kamplarda bulunan esirlere de daha esnek davranılmıştı. Bolşevik ihtilalinden sonra serbest bırakılan esirler de olmuştu (Asaf, 1994: 46–89).

2.5.3.3.3. Zabiliskidom Kampı

En sıkı disiplin bu kampta uygulanıyordu. Ev, kalın duvarlarla çevriliydi. Esirlerin dışarı çıkmasına müsaade edilmiyordu. Esirler, daha ziyade bahçeye çıkabiliyordu. Evin içerisinde tahta döşemeler bulunmaktaydı. Bu kampta ceza alan esirler Malaşovadom kampına gönderiliyordu (Asaf, 1994: 89–91).

2.5.3.3.4. Malaşovadom (Proşova) Kampı

Malaşovadom kampı, dörtyol ağzında, pencereleri demir parmaklıklı, dar ve basık bir yapı arz etmekteydi. Kampın küçük bir avlusu bulunmaktaydı.

Kampta esirler Osmanlıca bir gazete çıkartmaktaydı. Gazete, elle yazılıp karbon kağıdı ile teksir edilmek suretiyle basılıyordu. Gazete, bir vilayet ceridesi türünde iki yapraktan ibaret olup haftalık idi. Yazılar, konuların önemine göre sıraya konuluyordu. Gazeteye “Niyet” ismi verilmişti. Bu gazeteye diğer kamplardan yazılar da gönderiliyordu. Örneğin Zabiliskidom kampından askerlik, spor, tarım, hukuk, çocuk eğitimi gibi çeşitli konularda yapılan konuşma özetleri gazetede yayınlanmak üzere bu kampa gönderiliyordu. Gazete, beşinci sayıdan sonra 6 sayfa çıkmaya başladı. Gazetenin yazı işleri müdürlüğünü Mehmet Asaf yapmaktaydı. Mehmet Asaf, Malaşovodom’da kaldığı süreçte 25 sayı çıkarmıştı. Malaşovodom’dan tekrar Domçirkina’ya nakledilen Mehmet Asaf gazeteyi 37. sayıya kadar çıkarmış ve sonrada gazete çıkarmayı bırakmıştı (Asaf, 1994: 91–98).

2.5.3.3.5. Lebedov Kampı

Esirler, burada dom sistemine göre iskân ettirilmişti. Ev, kasabanın kuzey doğusunda bir tepe üzerinde bulunmaktaydı. Kampın bahçe duvarı bir adam boyu yükseklikte demir parmaklıkla çevriliydi. Kamp, iki katlı olup birinci katta emir erleri ve muhafız askerler bulunmaktaydı. İkinci katta da Türk esirleri bulunmaktaydı.

Bu kampta, 25 muhtelif rütbede Türk subayı kalıyordu (kurmay binbaşından alaylı asteğmene kadar). Vetluga’daki esir kamplarında bulunan subayların yaş ve rütbe itibarı ile en büyükleri buradaydı. Türk subaylarına Alman hizmet erleri verilmişti. Ruslar, her dört subay için bir hizmet eri veriyordu. Alman hizmet erleri, Türk subaylarının Almanca öğrenmelerine de yardım ediyordu.

Burada bulunan esirlere kamp yönetimince kişi başı 50 Ruble maaş veriliyordu. Ancak verilen bu paranın ödenmesinde aksaklıklar çıkabiliyordu. Esirler, istedikleri şekilde kıyafet temin edebiliyordu. Esirlerin bahçede dolaşmalarına sınırlı bir müsaade vardı. Akşamları kampın pencereleri tamamen kapatılır ve esirlerin kimse ile görüşmelerine müsaade edilmezdi. Kitap ve gazete konusunda sıkıntılar vardı. Sabahları yoklama yapılıyordu.

Burada bulunan esirlere içine ot yerleştirilmiş birer şilte döşek ile bir de battaniye verilirdi. Yemek konusunda sıkıntılar bulunmaktaydı. Esirler yemeklerini kendileri yaparlardı. Aralarından seçtikleri bir kişi her gün muhafız asker nezaretinde pazara gidip erzak getirirdi. Köylüler, muhafız askerleri müsaade ettiği sürece esirlere yiyecek satabiliyordu. Yemekler, tabldot şeklindeydi. Esirler, şeker tedarik etmekte zorlanıyordu. Ekmek, karneye bağlanmıştı. Beş kişiye bir kilo civarında ekmek veriliyordu. Esirler, su ihtiyacını, donmuş vaziyette bulunan nehrin üstünden kuyu şeklinde delik açarak temin ediyor ve ihtiyaçlarında kullanıyordu.

Kasabada iki tane hastane bulunmaktaydı. Hastanelerden birisi askeriye'nin diğeri sivil halkın hizmetindeydi. Esirler, askeri hastaneye gidebiliyordu. Kamp şartlarının pekiyi olmamasından dolayı esirler arasında hastalık olayı çok fazla görülüyordu. Hastanede iki tane doktor vardı. Doktorlar hastaları iyi muayene ediyor hiçbirisini baştan savma yapmıyordu. Reçetesi yapılan hastalar bitişik eczaneden ilaçlarını parasız tedarik ediyorlardı.

Kampta kalan esirlere, Hasan Sabri Ayvaz tarafından Kırım'da çıkarılan Tercüman gazetesinin abonesine müsaade edildi. Daha sonra Kazan'da intişar eden Yıldız gazetesi de gelmeye başladı. Tercüman gazetesinin dili sade olmakla birlikte Yıldız gazetesini anlamak pek mümkün olmuyordu. Bu gazetede güncel olayların yanında Kazan vilayetinden esirlere gelen yardımlar da ilan ediliyordu (Kurat, 1990: 454). Gazetenin tercümesi için Altay dillerine az çok vakıf olan esirler yardım ediyordu. Kampta gelen gazetelerin yalnız muharebe safhalarına ait olan kısımları sansür ediliyordu.

İbadet konusunda herhangi bir sıkıntı yaşanmıyordu. Gündüzü neredeyse 24 saat olan Haziran ayında oruç tutma konusunda sıkıntı yaşanabiliyordu. Kadir gecesinde esirler, ezan okuyup mevlüt okumuşlardı.

Kamptan firar edenler olmuştu. Ancak bunlar yakalanıp hücre cezasına çarptırıldı. Bu firar hadiselerinin yaşandığı süreçte esirlere sıkı bir yönetim uygulanıyordu. Isınma konusunda sorunlar vardı. Çoğu zaman yakacak bulunamıyordu.

Bolşevik devriminden sonra muhafız kumandanı değiştirilip yerine cepheden yeni gelen askerler yerleştirildi. Bu dönemden sonra sıkıyönetim arttı. Önceden esirler pazara çıkarken yanlarına bir muhafız bulunuyordu. Şimdi ise bu sayı üçe çıkarılmıştı. Esirler, Bolşevik ihtilalinden sonra sıkıntılar artınca Moskova’da bulunan İslam Cemiyet-i Hayriyyesine, İsveç Kızılhaç temsilciliğine ve Türkiye Hilal-i Ahmer cemiyetine sıkıntılarını bildiren birer mektup yazmışlardı. Bu mektuplar yerlerine ulaşınca tesirini göstermesi gecikmedi. Kısa zamanda İsveç Komitesi, çamaşır ve para yardımında bulunuldu. Petrograd İslam Hayır Cemiyetinden de para ve giysi yardımı gelmişti.

Kasabada sivil Alman esirleri de bulunmaktaydı. Sivil Alman esirler, diğer asker olan esirlere nazaran kasabayı serbestçe gezebiliyorlardı. Bu esirler, muhafaza altında da değillerdi. Sivil Alman esirlerinden, Türk esirlere yardım edenler de vardı (Taşer, 2000: 65–102).

2.5.3.4. Arhanjelsk Kampı

Arhanjelsk kampı, Kuzey Buz Denizi’nde eski tabiriyle “Bahri Sefidi Şimali” kenarında bir buzlu liman şehridir. Kamp, Arhanjelsk’e yakın Nikolenski kasabasındaydı. Kampta Türk esirlerinden başka olarak Alman, Avusturya ve Bulgar esirleri de bulunmaktaydı. Bunlar arasında bir geçimsizlik bulunmamaktaydı. Ancak Türk esirleri arasında bulunan Türkler ve Araplar, kimi zaman ideolojik sebeplerden dolayı tartışma çıkarabiliyordu.

Kampta esirler zamanlarını çeşitli faaliyetlerle geçirmekteydi. Dil öğrenimi de bunlardan birisiydi. Daha ziyade Almanca ve Fransızca dillerini öğrenmek isteyen fazlaydı. Kampta elle yazılan bir gazete de çıkarılmaktaydı. Türk esirlere kamp

yönetimince Nikolenski kasabasına inmek ve bazı ihtiyaçlarını görmek imkânı verilmişti.

Kamp içinde ibadet konusunda da herhangi bir kısıtlama getirilmemişti. Hatta esirler Cuma namazını kılmak için bir yer oluşturmuştu. İlk Cuma namazını izlemeye Nikolenski Ortodoks kilisesinin papazı da gelmişti. Türk esirleri, Ramazan ayında oruçlarını da tutmaktaydı. Ancak Arhanjelsk'in kutup bölgesine çok yakın olması hasebiyle, yazın günlerin uzun olması esirlerin oruç tutmalarını zorlaştırıyordu. Zira iftar ile sahur arasında iki saate yakın bir süre vardı (Göze, 1989: 73–82).

Arhanjelsk kampında kalan esirlere yerli Rus Müslümanlarınca oluşturulan esirlere yardım cemiyetleri tarafından İspanya sefareti kanalıyla nakdi yardım yapılmıştı (Kurat, 1990: 444).

2.5.3.5. Makaryef Kampı

Esirler, burada dom sistemine göre yerleştirilmişti. Buraya gönderilen esirler yirmişer otuzar gruplar halinde ayrılarak şehrin muhtelif yerlerindeki binalara yerleştirildi. Kampta bulunan esirlerin yaşam koşulları iyiydi. Odalarda karyola, battaniye, yatak, yastık bulunuyordu. Her odaya büyüklüğüne göre ikişer üçer subay yerleştirilmişti.

Kampın giriş kapısında küçük rütbeli bir Rus subayın komutasında ufak bir karakol vardı. Her gün nöbet tutacak bir manga asker sabahları buraya gelerek evdekilerle değişiyorlardı. Yiyecek, içecek pekiyi olmamasına rağmen düzenli olarak veriliyordu. Kampa geldiklerinde esirlere bir miktar para da verilmişti. Sonraları 50 Ruble civarında muntazaman maaş verilmeye başlandı.

Esirler, ihtiyaçlarını karşılamak için çarşıya bir asker nezaretinde çıkabiliyordu. Binada hamam da bulunmaktaydı. Haftada bir gün burası kullanılıyordu. On beş gün ara ile on-on beş subay nöbetleşe çamaşır vs. ihtiyaçlarını gideriyordu. İsveç

Kızıllaç'ı tarafından esirlere çamaşır yardımında bulunulmuştu. Esirler istedikleri malzemeleri tedarik etme konusunda serbestti.

Esirlerin memleketleri ile haberleşmesine yani mektuplaşmasına müsaade edilmişti. Ancak yazılan mektupların cevapları çok geç geliyordu. Daha ziyade kartpostallar kullanılmaktaydı. Haberleşme konusunda Hilal-i Ahmer aracı oluyordu (Başkâtipzade Ragıp Bey, 1996: 86–87).

2.5.3.6. Kaluga Kampı

Kaluga şehri Moskova'nın yaklaşık 200 km güneybatısında Kiev demiryolu üzerinde bulunmaktadır. Savaş başlamadan evvel Karadeniz sahillerinde bulunan özellikle Novorossiysk, Odessa ve diğer Rus şehirlerinde çalışan birçok Türk bulunmaktaydı. Bunlar, ticaret, pastacılık ve ağır işlerde çalışmaktaydı. İttihat ve Terakki rejimine karşı olan bir miktar siyasi mülteci de Odessa ve Batum şehirlerine yerleşmişti. Savaş başlayınca geri dönme imkânı bulamayan ya da dönmek istemeyen bu insanların hepsi, Kaluga şehrine gönderilmişti (Kurat, 1990: 441).

Burada bulunan Türk savaş esirlerinde işçi taburları oluşturulmuş ve Moskova-Kiev demiryolu hattının yeniden yapımında, çiftliklerde ve diğer işler de çalıştırılmıştı. 1 Ocak 1915 tarihinde Kaluga şehrinde 2000'in üzerinde Türk savaş esirinin bulunduğu bilinmektedir.

Esirler arasında sosyalist propaganda yapmasıyla ünlü olan Mustafa Suphi de bir müddet Kaluga'da esaret hayatı yaşamıştı ancak Mustafa Suphi diğer esirlerden farklı olarak ayrı bir gözetim altında tutulmuştu. Önce Stariy Torga'da Orlovski hanında bir odaya yerleştirilen Mustafa Suphi, oradan da Balgoveşçenskaya caddesinde bulunan bir daireye nakledildi (Aslan, 1997: 23).

Almanların ileri harekâta geçmesi üzerinde 9 Eylül 1915'te Petersburg'dan gelen emir doğrultusunda burada bulunan esirler ve Mustafa Suphi, Kaluga valisi tarafından Uralsk'a nakledildi.

2.5.3.7. Uralsk Kampı

Uralsk şehri Hazar denizinin yaklaşık 400 km kuzeyinde bulunmaktadır. Bu şehirde genel olarak Kaluga şehriden nakledilmiş sivil esirler bulunmaktadır. Mart 1918'de Uralsk şehrinde 625 sivil esir bulunmakta olup esir olan asker yoktur (Kurat, 1990: 450–451)

Burada bulunan esirler daha ziyade fabrikalarda çalıştırılmıştı (Aslan, 1997: 24). İspanya sefareti kanalıyla burada esaret yaşayanlara, esirlere yardım amaçlı yerli Rus Müslüman ahalice oluşturulmuş yardım cemiyetleri tarafından iki kez nakdi yardımda bulunulmuştu (Kurat, 1990: 444).

2.5.3.8. Krasnoyarsk Kampı

Kamp, şehirden yaklaşık 3 km uzaklıktaydı. Kamp, düz bir alan üzerinde kurulmuş olup büyük bir giriş kapısı vardı. Bu kapının iki tarafında süngülü nöbetçilerin bulunduğu tahta kulübeler bulunmaktaydı. Kapının her iki tarafı yüksek tahta duvar perde idi. Kamp komutanlığını Yüzbaşı Konvalof yapmaktaydı.

Burası Çar hükümeti zamanında bir fırka karargâhı olarak yaptırılmış, iki kattan ibaret olup her katta on beş- yirmi koğuş bulunmaktaydı. Koğuş ve odalar arasında uzun koridorları bulunan üzeri teneke çakılı tuğladan bina edilmiş barakalarla askerlere mahsus üç-dört katlı ve küçük odalı ve aynı tarz mimaride bina edilmiş pavyonlar ve bir kat topçu ve süvari hayvanları için izhar edilen barakalardan ibaretti.

Pavyonlar, genellikle çift camlı olup kapı ve pencereleri muntazamdır. Pavyonlar “peç” denilen yerli sobalarla ısıtılmaktaydı. Esirlere günde bir kez odun verilirdi. Odalardan seçilen bir yetkili tevzi yerine gider, odunu teslim alır ve hizmet erleri de sobanın yakılmasıyla ilgilenirdi (İybar, 1950: 36). Baraka ve pavyonlar arasında geniş

bir meydan bulunmakta ve umum pencereler bu meydana bakmaktaydı. Bu meydanda birçok çeşme vardı.

Kampta Alman, Macar ve Avusturya askerleri bulunmakla birlikte sivil Alman esirlerde vardı. Bir müddet sonra sivil Alman esirleri buradan başka bölgelere nakledilmişti. Kampta esirler, milliyet esasına göre dört gruba ayrılmış olup, bunlar Türk, Alman, Macar ve Avusturya gruplarıydı. Her grup mevcutları nispetinde baraka ve pavyonlara yerleştirilmişti. Türk esirlere ait olan gazino, yemekhane ve barakalar diğerlerinden ayrıydı. Subaylar ve erler farklı pavyonlarda kalmaktaydı. Subaylara ayrılan pavyonların etrafı tahta perde ile çevrilmiş ve köşelerdeki ahşap kulübelerde nöbetçiler vardı. Erlerin barakaları ve hastane pavyonları bu tahta perdenin dışında idi (İybar, 1950: 34).

Kampı bir Rus subayı idare etmekte olduğu gibi her grubunda kendi kıdemlisi olan zat o grubun reisi ve kumandanı olmuştu. Grup kumandanlarından ayrı olarak grup yaveri, yazıcısı ve kısmen dairesi de vardı. Türk grubunun kumandanlığını Miralay Arif Bey yapmaktaydı. Miralay Arif Bey ve Türk grubunun diğer sorumluları Binbaşı Fethi Bey ve Yüzbaşı Halit Efendi yeni gelenleri rütbe ve kıdem esasına göre odalara taksim ederdi. Bazıları ise rütbelerinin büyük olduğunu söyleyerek büyük oda arzu etmekteydi. Bu sebeple doğan karışıklıkları gidermek için oda kıdemlisi namıyla her odada bir subaya yetki verildi. Bir nevi emir komuta zinciri oluşturulmuştu.

Her sabah esirlerin yoklaması alınıp her esir, kamp defterine yoklama mucibince imza atardı. Kampta her tür ihtiyacın karşılanabileceği bir dükkân, hamam, gazino ve lokanta bulunmaktaydı. Subaylar, “Magaran” denilen yemekhanede yemeğini yedi. Garson ve hizmetçiler ekseriyetle Avusturya ve Macar asıllıydı.

Ordudaki mevcut usule riayet edilerek yüzbaşından küçük subaylar nöbet ve çeşitli görevlerden muaf tutulmuyordu. Nöbetçi subayın görevi barakaların temizliği ile ilgilenmek, hizmetçileri kumanda etmek, zamanında çay suyunu kaynatmak,

musluklara su doldurmak, tuvaletleri temiz bulundurtmak, grup kumandanının emirlerini baraka kumandanına giderek odalara tebliğ etmek, koridorların lambalarına akşamleyin gaz koydurarak geceleyin baraka etrafındaki sükûneti sağlamak... vs. Her odanın, Alman veya Macar askerlerinden bir hizmetçisi vardı. Bu hizmetçiler subayların tüm hizmetlerini yapmakla görevliydi.

Ruslar tarafından subaylara 50, binbaşı, yarbay ve albay rütbelerinde bulunanlara 75, generallere 100 Ruble maaş verilirdi. Herkes grup kumandanına gidip maaş defterini imzalayarak parasını alırdı. Herkesin maaşından 15–25 Rublesi zamana göre yemek için kesildiği gibi 1–1,5 Rublesi kasa giderlerine keza 1–2 Rublesi de hastane masraflarına ayrılırdı. Erlerin yemek ihtiyacı doğrudan doğruya Ruslar tarafından karşılanırdı.

Her barakanın doktoru sabahleyin barakalar dâhilinde muayenesini yaparak rahatsızlığı ağır olanları hastaneye yazar ve hastaneye gönderirdi. Tahta perdeler haricinde bir iki baraka hastane olarak oluşturulmuştu. Hastanenin idaresi ise doktorlara aitti. Başhekim bir Macar doktoruydu. Türk ve diğer gruplardan da doktor tayin edilmişti. Hastabakıcılar ekseriyetle Macarlardandı. Hastanenin yemekleri muntazamdı. Hasta ve sakatların bulunduğu bir pavyon da bulunmaktaydı.

Kamp içinde Avrupalı esirlerin muntazam kütüphaneleri, tiyatroları, gazinoları, müzik grupları, şarkıcıları, futbol, tenis, satranç ve jimnastik grupları olan mektepleri de vardı. Kampta çeşitli zamanlarda konserler verilmekteydi. Türk grubu da bu hususta bayağı yetenekliydi. İdman, jimnastik ve müzik grupları oluşturulmuştu. Kampta keman, ud vesaire vardı. Türk esirlerinden kimisinin keman dersleri de verdiği oluyordu. Hatta son zamanlarda konserler vermeye bile başlamışlardı.

Kampta el yazması bir gazete de çıkarılmaktaydı. Bu gazete de gerek kamp içindeki olaylar gerekse kampın etrafındaki bölgeler hakkında yazılar yazılmaktaydı (Tuğaç, 1975: 124). Rusya'da gazeteler sıkı bir sansürden geçtiği için Rusça gazete ve harp

tebliğlerinin de kampta satılmasına izin veriliyordu. Yabancı gazete ve mecmuaların satımına izin verilmemekteydi. Dil eğitimi için küçük kurslar oluşturulmuştu. Konferanslar veriliyordu. Özellikle Türk esirleri arasında Almanca öğrenmeye çalışanlar bir hayli çoktu. Bu amaçla bir iki Alman ve Avusturya askeri öğretmen olarak getirildi. Keza bazı Türkler de diğer milletlerden olan esirlere Osmanlıca öğretmeye çalışıyordu. Macar Türkologlarından Ludwig Fekete, Türk zabitlerinden ders almak suretiyle Osmanlı Türkçesini çok ilerletmiş ve sonraları Osmanlı-Türk vesikalarını tetkik sahasında en büyük mütehassıs olmuştur (Kurat, 1990: 444). Türk esirlerinin yüzde altmış-yetmiş bir yabancı dil öğrendi. Almanca ise en çok tercih edilen yabancı dil idi.

Kampta kilise vardı. Cami amaçlı kullanmak üzere bir baraka da Ruslar tarafından Türk esirlerine verilmiş, ancak buna gereken özen gösterilmediğinden dolayı bu baraka Avrupalı esirler için okul haline dönüştürülmüştü. Gündüzlerin çok uzun olması hasebiyle yazın oruç tutmak zor oluyordu. Çoğu zaman günün kısa olmasından dolayı yatsı namazı kılınamıyordu. Kampta bulunan tüm Türk esirleri içinde beş-on kişiden maada oruç tutan bulunmadığı gibi namaz kılan da yoktu. Namaz kılanlar ise namazlarını kaldıkları odada kılıyordu. Daha sonra kampta bir mescit oluşturuldu.

Türkler, cenaze merasimini kilisede yapmaya mecbur kalmışlardı. Cenaze namazı merasimine Alman, Macar ve Avusturya subayları katıldığı gibi küçük rütbeli askerler de katılırlardı. Şehirden gelen bir cenaze arabasıyla Tatar Mollası ve bir iki grup hoca ve asker ile cenaze kapıdan dışarı çıkarılır ve Tatar mezarlığındaki Türk esirleri bölümüne defnedilirdi. Ancak esir, kış mevsiminde vefat etmişse zeminin buzla kaplı olmasından dolayı toprağı kazmak mümkün olmayacağından cenazeler, top ambarı gibi bir yerde etiketlenerek konur, zeminin gevşemeye başladığı ilkbahar döneminde de defnedilirdi. Hıristiyanların cenaze merasimlerine de Türkler iştirak ederlerdi. Hatta Türklerin yapmış olduğu mevlitlere Avrupalıların da katıldığı oluyordu. 1915 yılında Türk, Alman ve Avusturyalı subaylardan vefat edenler için bir anıt yapılmıştı ve anıtın üstünde “*Krasnoyarsk şehrinde esir karargâhında müttefik Türk, Alman ve*

Avusturya orduları subaylarından vefat edenlere arkadaşlarının ithafı” (Yurtdışı Şehitlikleri, 1990: 80) yazılıdır. Bu şehitlikte yatan esir sayısı bilinmemektedir.

Bayramlarda ya da vesaire şenliklerde diğer milletlerin esirleri Türk esirlerini tebrik ettiklerinden Türk esirleri de onların eğlencelerine ve merasimlerine iştirak ederlerdi. Bayram günleri bayram namazı için kamp dışına çıkılmasına müsaade ediliyordu. Bayram süresince Türk esirlerinin Müslüman ahalinin evlerine ziyarete gitmelerine müsaade ediliyordu. Tatarlar, Türk esirlerine kendi aralarında topladıkları paraları yardım amaçlı olarak veriyorlardı. Kampta kalan Türk esirlerine 19.950 ruble borç para veren Krasnoyarsklı tüccarlardan Ahmed Sahmerdan’a 1925 yılında TBMM tarafından verdiği para ve yaptığı masraflar mucibince 5.000 lira verilmesi kararlaştırılmıştı (CA, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No: 13.20..16). Müslüman halk Türk esirlerine çamaşır ve odun gibi yardımlar da yapmaktaydı. Firar hadisesinde de Türk esirlerine yardım ediyorlardı.

Kamp dışına muhafız nezaretinde çıkılabiliyordu ve esirler, kollarına esaret işareti olan ve harp esiri manasına gelen “Voyennie Pleni” yazılı siyah bezi taşımaya mecburlardı. Her yerde Çek ve İtalyan subaylarına askeri selam vermek mecburiyetindeydiler.

Kamp içinde esirler günlerini çoğunlukla kitap okuyup ders çalışarak geçirirdi. Akşam ve sabahleyin tahta perde etrafında dolaşarak gezilir, futbol, jimnastik vesaire müsabakalar seyredilerek vakit geçirilirdi. Alman yardım kuruluşları ve Kızılhaç kumaş, fotin, çizme vesaire getirerek esirlere gayet ucuz fiyatla satıyordu. Hatta parasız ya da borç olarak verdiği de oluyordu. Kamp içinde esirler arasında borç para verme olayı da görülüyordu. Borç miktarı ise esirlerin rütbesine göre değişiyordu.

Suyun donmasından dolayı futbol sahası buz pistine çevrilmişti. Diğer milletlerin esirleri her gün tiyatro, konser vesaire etkinliklerde bulunmakta olup bu yapılanlar karşılığında belli bir ücret alırlardı. Türk grubunda ise tiyatroya merak olmakla

birlikte grup kıdemlisi olan Arif Bey buna müsaade etmemiştir. Bunun üzerine kabare namıyla bir nevi hokkabazlık tarzı eğlenceler başlamıştır. Bir müddet sonrada Arif Bey, Türk tiyatrosuna müsaade etti. Tiyatro sayesinde burada görev alanlar kendilerine bir kazanç bulmuşlardır.

Kızılhaç'ta çalışan Danimarkalı ve İsveçli kadınlar tüm esirlere bütün esaret müddetince karargâh dâhilindeki bütün gereksinimlerinde yardımcı olmuşlardır. Kızılhaç giyecek yardımıyla birlikte yiyecek yardımında bulunmuştu. Sibiryâ'da eksi -38 -40 dereceye varan soğuklardan dolayı esirler, koca siyah koyun derisi kürklere sarılmıştı. Kızılhaç'ın dağıttığı giysiler çok rağbet görmekteydi. Hilal-i Ahmer da birçok yardımda bulunmuştu.

Esirlerin yiyecek ve giyecek sıkıntısından sonra gelen en önemli sorunu haberleşme konusuydu. Diğer milletlerin esirlerinin mektup gidiş-gelişleri Türk esirlere nazaran çok daha sık ve muntazam idi. Esirler, esirlere mahsus olan açık kartlara yazdıkları mektupları ailelerine ya da istediği kişilere kamp sansüründen geçtikten sonra gönderebiliyordu. Aynı şekilde kampa gelen mektup ve paketler de kampta bulunan sansür birimince incelendikten esirlere teslim ediliyordu. Pasinli Ali oğlu Sabri 20 Haziran 1920 tarihinde İstanbul'daki yetkililere yazdığı mektupta, altı senelik esareti boyunca memleketinden hiçbir bilgi alamadığından, büyük endişe ve kaygı içinde bulunduğundan bahsederek kendisine yardım edilmesini rica etmekteydi (Cepheden Mektuplar, 1999: 127).

Aileleri hakkında endişe ya da merak duyanlar sadece ne esir kampında kalanlara ne de Türklere mahsus bir şeydi. Irak cephesindeki savaşlara katılan oğlu hakkında iki yıldır haber alamayan kaygılı bir İngiliz annesi, kendi yaptığı kişisel araştırma sonrasında oğlunun Türkler elinde esir olduğunu ve hastanede yattığını öğreniyor ancak tam olarak nerede bulunduğunu ve son durumunu bilmediği için yetkililerden yardım istiyordu (The Times, Jun 6, 1919, Friday).

Bolşevik ihtilalinden sonra kampın kapıları açıldı ve esirler serbest bırakıldı. Bu karışıklıktan istifade edenler firar etti. İhtilalden sonra esirlerin gönderileceği haberleri yayılmışsa da bu gerçekleşmemişti. 11 Nisan 1918'den itibaren bin kişilik bir grup memlekete gönderilmek üzere Krasnoyarsk'tan hareket ettirildi. Ancak Temmuz ayından sonra bu gönderilen grup tekrar kampa geri getirildi.

Mayıs 1918'den sonra Rusya'da iç savaşın artması nedeniyle kampta sıkıyönetim de arttı. Bu dönemde esirler arasında ölüm olayında bir artış görüldü. Kampta en çok görülen rahatsızlık tifüs idi. Bu dönemden sonra esirlerden bir kısmı para kazanmak için köylere çalışmaya gitti. Bir kısmı gazino, lokanta vesaire müesseselere garson ve hademe olarak yazıldılar. Bir kısmı ise çeşitli yerlerde amelelik yapmaktaydı. Esirler arasında Yüzbaşı Fevzi ve etrafında toplanan birkaç kişi bir terzihane açmıştı. Terzihanede çalışanlar şehirde ve pazarlarda eşyada satabiliyordu. Bu suretle çok para kazanmışlardı. Ormanda çalışmaya giden esirlerde vardı. Dâhili harbin yıkıntısını tamir etmek için ameleye ihtiyaç vardı. Bu sebeple esirler, mecburi çalışmaya tabi tutuldu. Bütün esirler; şehirde, kasabalarda ve köylerde ameleliğe gönderildi.

Bolşevikler, kampta bulunan kimi esirleri milliyet ayırımı gözetmeksizin yanlarına çekmek için çeşitli propagandalarda bulunuyorlardı. Bolşevikler, kendi programlarını Türk unsurlara tanıtmak ve kabul ettirmek için Türk esirlerden istifade etmeyi düşünmüşlerdi. Bu propaganda bazı Türk esirleri üzerinde etki göstermişti. Bu kişilerden biride Yüzbaşı Ali Rıza Efendi idi. Kampta bulunan bir grup Türk esiri, Bolşevik propagandası yapmak için Türkistan'a gönderilmişti. Birçok esir ise sırf Bolşevikliği kabul etmiş gibi görünüp kamptan kurtulma yolunu seçmişti (Başkâtipzade Ragıp Bey, 1996: 89–117). Kampta kaçma olayları da görülmüştü. Kaçan esirler sadece Türk esirlerinden olmayıp tüm milletlerin esirleri için geçerliydi. Kaçma işinde özellikle Türklere en çok Tatarlar yardım etmekteydi. Belli bir para karşılığı elde edilmiş olan sahte pasaportlarla yolculuk eden esirler ana vatanına ulaşabiliyordu.

2.5.3.9. Samara (Hastane)

Burası bir Kızılhaç hastanesi olup buranın doktorlarının ve hemşirelerinin çoğu Yahudi idi. Burada birçok hasta ve yaralı Türk esiri vardı. Türk esirlerinden kimisi burada tercümanlık yapmaktaydı. Hastanede, sivil halktan insanlar da vardı. Hastanede, Tatarca gazete ve dergiler bulunmaktaydı (Tuğaç, 1975: 28–29).

Ağustos 1918'de Samara'da 6 Türk esiri bulunmaktaydı. Askeri doktorlardan olan Binbaşı Behram Efendi ile Yüzbaşı Aristidi serbest olarak yaşamaktaydı. Behram Efendi bir Rus hastanesinde ücret karşılığında çalışmakta idi. Aristidi Efendi ise daha ziyade Rumların çoğunlukta olduğu mahallelerde doktorluk yaparak geçimini sağlamaktaydı.

Samara'da bulunan sivil esirlerin çoğu savaştan önce Rusya'ya yerleşmiş olan esnaf ve tüccarlardan oluşmaktaydı (Çapa, 1993: 50–51).

2.5.3.10. Tomsk Kampı

Kamp, şehrin dışında kurulmuş olup üçer katlı, yan yana sıralanmış büyük binalardan müteşekkildi. Büyük kışlalardan birinde 50–60 kadar Alman ve Avusturyalı subay bulunuyordu. Burada, erlerle birlikte Türk subayları da kalıyordu. Yemekleri, erler yapmaktaydı. Türk esirleri, Alman mutfağında yemek yiyordu. Kamp içindeki ayrı bir binada, komutan ve subayların resmi odaları vardı. Bu kamp, askeri şehir niteliğindeydi.

Türk esirlerinin her Cuma ibadet için mescide gitmelerine müsaade ediliyordu. Rus muhafızları eşliğinde Türk subayları, her hafta evvela hamama sonra da mescide götürülür ve getirilirdi. Ruslar, kampta bulunan esirlere maaş veriyorlardı. Kampta kalan esirlere Müslüman halktan maddi yardımda da bulunulmuştu.

Kamp içinde esirler serbestçe gezebiliyor, spor yapabiliyor, bir barakadan öbürüne gidip gelebiliyordu. Ancak esirlerin dışarıda gezmelerine ise sınırlı şekilde müsaade edilmişti (Tuğaç, 1975: 49–52).

Burada “tiyorma” denilen ve etrafı dört-beş metre yüksekliğinde duvarlarla çevrili büyük bir hapishane vardı. Burada Alman ve Avusturyalı esirler de vardı. Büyük bir kışla biçimindeki bu hapishanenin koşullarında herhangi bir aydınlatma yoktu. Esirler, koşullarda tahta ranzalar üzerinde yatmaktaydı. Kimisi bir çuvalın içine ot doldurarak yatak yapmıştı. Esirler, hapishanenin avlusunda dolaşabiliyordu.

Hapishane şartları çok ağır idi. Alman ve Avusturyalı subayların, Türk esirlerine yardım ettiği de oluyordu. Hapishane içersinde hasta olan birçok Türk esiri vardı. Kafkasyalı olan Hakkı isimindeki bir başçavuş Türk esirlerine Ruslar tarafından tercüman olarak görevlendirilmişti. Yemek konusunda büyük sıkıntılar vardı (Latif, 1988: 30–37).

2.5.3.11. İrkutsk Kampı

İrkutsk şehri, Baykal gölünün güney ucu yakınında Sibirya'nın merkezi sayılan büyük bir şehir ve en büyük askeri merkezdi. Burada Türk subayları ile birlikte Alman ve Avusturya esirleri de bulunmaktaydı.

İrkutsk'un yakınlarında askeri şehir denilen iki büyük grup halinde kışlalar vardı. Harp dolayısıyla boşalmış olan kışlalarda yüz kadar Alman, altı Türk ve binden fazlada Avusturyalı subay vardı. Yirmi kadar pavyondan oluşan bu kampın etrafı yaklaşık üç metre yüksekliğindeki kalas duvarlarla çevrilmiş ve her elli metrede bir nöbetçi kuleleri kurulmuştu.

Esirler, ihtiyaçlarını kendileri karşılıyordu. Odalarda tahta bir kerevet ot şilte yatak ve battaniye vardı. Türk esirlerinin, bir aşçısı ve müşterek bir Türk mutfağı vardı. Kamp, elektrikle aydınlatılıyordu. Esirlerin Cuma günü mescide gitmelerine izin veriliyordu.

Her sabah Macar asıllı spor hocası soğğun şiddeti ne olursa olsun, otuz-kırk kişilik bir sporcu grubunu bir araya getirir ve idman yaptırırđı.

İrkutsk'ta, esirlere özgü bir hapishane (İrkutskaya Tiyurma) ile birlikte askeri hapishane de vardı. Esir hapishanesinde dört yüzü aşkın tutuklu bulunmaktaydı. Hapishanenin şartları ağır idi. Burası sivil hapishane idi. Esirler, buraya geldiklerinde tamamen soyulup aramaya tabi tutulurlardı.

Her koğuşta üç tane asma gaz lambası bulunmakta idi. Koğuşların duvarlarına bitişik ve yan yana konulmuş kerevetler vardı. Koğuşlarda insanlar neredeyse üst üste yatıyordu. Koğuşta kalan esirler tuvalet ihtiyacını kapının kenarına konulmuş olan yedi-sekiz fiçiyi kullanarak gideriyordu. Beslenme durumu ise çok kötü idi. Yiyecek ekme bulmakta bile zorlanılıyordu.

Kimi tutuklular koğuşun bir köşesinde kâğıt oynuyorlardı. Tutuklular, İncil sayfalarından kesilmiş ve ekmeğın içi ile birbirine yapıştırılıp kalınlaştırılmış kâğıtlardan oyun kâğıdı yapmışlardı (Tuğaç, 1975: 53-115).

İrkutsk'ta bulunan Türk savaş esirlerine yerli Müslümanlarca, Amerikalılar vasıtasıyla 4.500 ruble yardımda bulunulmuştu (Kurat, 1990: 444).

2.5.3.12. Troyskosavsk (Kahta) Kampı

Burası Çin- Moğolistan sınırında büyük bir askeri garnizonun merkezi olan bir kasabadır. Troyskosavks, kışları Avusturyalı esirlerin kampı halindeydi. Avusturyalı esirlerin kıdemlisi olan bir albay, yeni gelenleri garnizonda yerleştirilmesi görevini üstlenmişti.

Garnizonda; mutfak, lokanta, marangoz, dikimevleri, spor yerleri ve kantin vardı. Kampta, subaylar ve erler farklı yerlerde kalıyorlardı. Kampta, hastane ya da revir

bulunmamaktaydı, bu sebeple kamp içinde esirlerin muayenesi diğer esir doktorlarca yapılmaktaydı (Tuğaç, 1975: 115–122).

2.5.3.13. İrbit Kampı

Esirler, burada “Sberski Podavre” isimli bir otele yerleştirilmişti. Ruslar tarafından esirlere maaş da bağlanmıştı. Otelde kalan subaylara otelin garsonu hizmet etmekteydi. Esirlerin dışarıda serbestçe dolaşmasına müsaade edilmişti. Yerli halktan buradaki esirlere giysi yardımı yapılmıştı. Burada, Alman ve Avusturya esirleri de bulunmaktaydı.

İrbit şehrinde esirlere mahsus bir hastane vardı. Bu hastane aslında “Vinni Sklau” adında bir şarap fabrikasıydı. Hastane avlusunun sokaktan tarafa bakan bölümünde tahta perde vardı. Hastaneye dönüştürülen bu fabrikanın salonlarından birisi subaylara tahsis edilmişti.

Hastanede yatan Türk esirleri arasında en çok görülen rahatsızlık tifo idi. Hastaların tedavisini Türk hekimlerinden Yüzbaşı Ali Kadri Efendi ile Ruslardan Yüzbaşı rütbesinde ve Musevi dininden bir doktor yapmaktaydı. Odalarda sadece bir karyola bulunmaktaydı.

Esirler, burada yaklaşık bir ay tedavi görüyordu. Hastanenin kapısında nöbetçi Rus askerleri bulunmakta idi ve hastaların dışarı çıkmaları kesin surette yasaklanmıştı. Esirlerin sadece hastane avlusunda gezmelerine müsaade ediliyordu. Hastanede, Almanca ve Fransızca gazete ile kitaplar bulunmaktaydı. Hastanede tifodan ölen Türk esirleri de vardı. Ruslar, ölen Türk esirlere herhangi bir tören yapmamıştı (Latif, 1988: 14–27).

2.5.3.14. Çita Kampı

Esirler, burada dom sistemine göre yerleştirilmişti. Kamp, Çita şehrinin kuzey kenarında çam ormanı içindeydi. Yelagovesçtski sokağında bulunan kampta, yirmi-

yirmi beş Türk subayı bulunmaktaydı. Burada Avusturya esirleri de bulunmaktaydı. Kampta altı Rus askeri nöbet tutuyordu. Esirlerin kaldığı evin kirası, esirlere verilen maaştan kesiliyordu.

Kampta kalan esirler gerekli olan malzeme ihtiyaçlarını kendileri karşılıyordu. Esirler içinden bir kişi yemek işini üstlenmişti. Dışarıyla temas yasak ve yalnız haftada iki defa birer saat müddetle ve muhafaza altında gezintiye izin veriliyordu.

Çabarovski sokağında bulunan bir ev de esir kampı haline dönüştürülmüştü. Kampın karşısında Sibiryaya Birinci Depo Taburu'nun kumandanlık dairesi vardı. Esirlerin muhafazası için bir onbaşı ile iki er daima nöbet tutuyordu. Kampta dört Türk subayı vardı. Esirler, burada zemin katta kalmaktaydı. Evin dört odası ve odalara bitişik bir de mutfağı vardı. Odalarda yalnızca masa ile dört sandalye vardı. Odalardan ikisi sokağa diğer ikisi de evin avlusuna bakmaktaydı. Odalardan birisine Rus askerleri yerleştirilmişti. Türk subayları da ikişer kişi olarak birer odaya yerleştirildi. Odalardan birisi de yemekhaneye dönüştürüldü.

Esirler, karyola üzerinde içlerine kuru ot doldurulmuş birer çuvaldan yatak yapmıştı. Kamp dışına çıkışlar kesinlikle yasaktı. Odalar gaz lambası ile aydınlatılıyordu. Akşamları evin pencerelerinin tahta kanatları sıkıca kapatılırdı. Burada kalan subayların iki tane de Türk emir eri vardı. Bu emir erleri iki üç günde bir muhafız Rus askerlerinden biriyle sokağa çıkar, kampta kalan subayların zaruri yiyecek ve içecek ihtiyaçlarını satın alırlardı.

Kampta kitap okunmasına müsaade edilmemekle birlikte Çita'da yayınlanan günlük gazetelerin zaman zaman okunmasına müsaade ediliyordu. Cuma namazlarını kılmak için camiye gitmelerine müsaade edilmişti. Ancak iki Rus askeride esirlerin yanından ayrılmıyordu. Muhafız erler, cami kapısında nöbetçilik eder ve namaz sonunda esirleri tekrar kampa götürürlerdi (Latif, 1988: 40–56).

2.5.3.15. Barnaul Kampı

Esirler, kamplara daha ziyade milliyet esasına göre dağıtılmıştı ancak bazı kamplar çok az miktarda Türk esiri içermekteydi. Sibiryaya kamplarından birisi olan Barnaul kampında sadece 1 Türk subayı bulunmaktaydı (<http://links.jstor.org/sici?sici=00220094%28199901%2934%3A1%3C69%3AOPOWIR%3E2.0.CO%3B2-U>).

Bu kampa ilişkin olarak başka herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

2.5.3.16. Kazan Kampı

Kamp, şehirden 4 ile 5 km uzaklıkta bulunmaktaydı ve eskiden Rus askerlerinin yazlık ordugâhı olarak kullanılıyordu. Kampın etrafı ağaçlıktı ve tel örgü bulunmamaktaydı. Esirler, burada diğer kamplara nazaran daha esnek bir tutsak hayatı yaşamaktaydı.

Kampta 8 Türk askeri bulunmaktaydı ki kampın asıl yoğunluğunu Avusturyalılar ve Macarlar oluşturmaktaydı. Kampın idaresini, Avusturya-Macarlar yapmaktaydı. Esirlerin kaldığı barakalar oldukça geniş ve temizdi ancak barakalar, yaz şartlarına uygun olarak inşa edildiğinden kışın içerisi soğuk oluyordu. Hasta olan esirlerin kaldığı ayrı bir baraka vardı.

Esirler, yemek konusunda gayet iyi idi. Düzenli olarak yemek çıkmakta idi ve yemek işleri sadece sorumlu kişiler tarafından yürütülüyordu.

Kamptaki hasta esirler için ayrılmış barakalarda bir tane Türk askeri vardı, bundan başka da herhangi bir hasta Türk esiri gerek kampta gerekse şehirdeki hastanelerde bulunmamaktaydı. Şehirdeki hastanelerde temizliğe pek dikkat edilmiyordu.

Kazan şehrinde bulunan Türk esirleri daha ziyade şehirdeki Müslüman mahallelerinde yaşamaktaydı. Burada bulunan esirlerin sivil ya da asker olduğu tam olarak bilinmemekle birlikte asker olanların da rütbesi hakkında tam bir malumat yoktur.

Esirlerin büyük kısmı çeşitli işlerde çalışmakla birlikte başıboş gezenlerde bulunmakta idi. Esirler arasında hademelik, mahalle bekçiliği, köylerde rençperlik ve ticaret yapanlar vardı. Esirlerin kimisi yerli halktan evlilik yapmış kimisi de “kızıl ordu” ya katılmıştı.

Burada bulunan esirlere Hilal-i Ahmer aracılığıyla hem maddi yardımda bulunulmuş hem de yurda dönüşlerinde yardım edilmişti (Akçura, 1335: 40–44).

2.5.3.17. Simbirsk Kampı

Buradaki kampta bulunan 78 Türk esiri Haziran 1918’de Moskova’ya sevk olmuştu. Kampta bulunan esirlere İsveç Kızılhaç’ı ve Müslüman Tatarlardan Milli Şura’ya bağlı Türk Esirlerine Muavenet komisyonu yardımda bulunmuştu.

Şehir mezarlığında aynı zamanda 1877–1878 Osmanlı-Rus (93 Harbi) savaşında esir düşen Osmanlı subay ve erlerinden 42’sinin de mezarı bulunmaktadır (Çapa, 1993: 617).

2.5.3.18. Ufa Kampı

Kamp, şehrin kenarında yüksekçe bir bölgede bulunan bir fabrikanın işçi barakalarından oluşmaktaydı. Kamp komutanı Çek idi. Kampta 73 Türk askeri vardı ancak içlerinden bir kaç asker olmadıklarını ispat edemediklerin askeri esir muamelesi görmekteydiler

Hasta olan esirler şehirdeki hastaneye sevk edilirdi. Hastanede bir esir ölmüş ancak kimliği tespit edilememişti. Kampta bulunan esirlere Hilal-i Ahmer tarafından çamaşır ve ceket yardımı yapılmıştı.

Sivil esirler kamp içinde sürekli bulunmazdı. Birçoğu çeşitli mesleklerle uğraşmaktaydı, içlerinde fırıncılık, meyve ticareti ve otelcilik yapanlar vardı. 2 tane esir kadın da vardı (Akçura, 1335: 51–56).

2.5.4. Türkistan'da Bulunan Türk Subaylarının Faaliyetleri

Sibirya'nın muhtelif bölgelerindeki kamplarda bulunan Türk esirleri, Bolşevik devriminden sonra kamplarda, ağır şartlar altında yaşamak zorunda kalmıştı. İhtilal sonrasında Rusya'nın devlet düzeni alt üst olmuş dolayısıyla Rusya devletinin güvencesinde olması gereken Türk esirleri can güvenliklerini kaybetmişti. Bu durumdan kurtulmak için hayatlarını ortaya koyarak firarı göze alan Türk subayları, Anadolu'ya ulaşabilmek için Ural Dağlarını aşmak zorundaydı. Fakat bu sırada Urallar Beyazlar ile Kızıllar arasında harp hattı olduğu için buna imkân yoktu. Bu sebeple Sibirya'daki kamplardan firar etmeyi başaran Türk subayları güneye yönelip Türkistan'a inmeyi ve buradan Afganistan, İran ve Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya ulaşmayı umut etmişlerdi.

Bu amaçla Türkistan'a gelen Türk subayları Bolşevik ihtilalinden sonra Taşkent, Buhara, Semerkand, Hokand ve Hive'deki yerli milli hareketlerin içinde aktif rol oynamışlardı. Hatta kimileri Afganistan ve Hindistan gibi komşu Müslüman bölgelerine doğrudan destekte bulunmuşlardı (<http://www.iles.umn.edu/faculty/bashiri/Masov's%20History/appendix/dispute.html>: 15.7.2005).

Bu subaylardan kimisinin ise 1918–1920 yıllarında önemli hükümet görevleri üstlendikleri de bilinmektedir.

İsmail Gaspıralı'nın fikirlerinden hareketle Rus işgaline ve baskısına karşı ortaya çıkan Cedidcilik, Türkistan'da ilk ve ortaokulların sayısını hızla çoğaltıyordu. Türkistan şehirlerinde bu şekilde hummalı çalışmalar sürerken açılan bu okullarda eğitim ve öğretimin sağlıklı bir şekilde sürdürülebilmesi için her şeyden evvel öğretmen açığını kapatmak gerekiyordu. Bu doğrultuda Sibirya'dan Türkistan'a kaçan Türk subayları bulunmaz bir fırsattı.

Türkistan'da bulunan Türk subayları, iç savaş sebebiyle yurda dönüş imkânı bulamayınca gerek iş bulup ihtiyaçlarını karşılama gerekse Türkistan'daki milli harekete katılma şansını bulunca bu okullarda görev almayı kabul etmişlerdi (İybar,

1950: 68–69). Taşkent’e 21 Ekim 1917’de giden ve ilk görev yapan esir subay grubu içerisinde olan Süleyman Tevfik Harputlu şöyle demektedir:

“Türkistan’ın ilim ve maarife büyük ihtiyacı olduğunu, Türkistan maarifine hizmet etmenin de milli bir vazife olduğunu, bu sebeple gitmekten vazgeçerek bir müddet öğretmenlik yapmamızı rica ettiler. Bu haklı teklifin kabulü lazımdı kabul ettik”

1920 yılında TBMM’de Burdur mebusu olan Soysallı İsmail Suphi Bey, Teşkilat-ı İlmiye Murahhası olarak Moskova üzerinden Taşkent’e gittiğinde burada görev yapan Türk subaylarına şöyle demişti:

“Aziz kardeşlerim Türkistan’da kalarak buradaki soydaşlarımıza yardımcı olmak da Türkiye’deki hizmetler kadar büyüktür. BMM’de sizin faaliyetlerinizden söz açacağım. Buradaki çalışmalarınız dolayısıyla Türkiye’de görev yapmış gibi sayılmanızı temin edeceğime söz veriyorum. Hatta Moskova’ya dönüşte, bizim büyükelçimiz Ali Fuat Paşa’ya durumunuzu anlatarak, sizlere maaş verilmesini sağlayacağız”

Türkistan’da bulunan Türk subaylarının gerek bir vazife ifa etmeleri gerekse içinde buldukları şartlar hasebiyle yurda dönememişlerdi. Ancak 23 Temmuz 1922 yılında TBMM’nin aldığı bir kararla Buhara, Hive ve Taşkent’te bulunan subayların geri çağırılmaları kararlaştırıldı (CA, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No: 13.20..16).

Türkistan’da giderek gelişen bu milli hava Bolşevik Rus yönetimini rahatsız etmiş ve bu milli duyguyu söndürmek için cedid mekteplerin kapatılması gereğini ortaya çıkarmıştı. Türk subaylarının bu okullardaki görevlerine son verilmiş ve ardından da Enver Paşa’nın Türkistan’da Bolşeviklere karşı giriştiği hareketten sonra bu okullar, Rus yönetimince kapatılmaya başlanmıştı (KUTLU, 1997: 233–239).

1921 Aralığına kadar cedid okullarında görev yapan subaylar, bu dönemden sonra maddi olarak zor durumda kalmışlardı. Subaylar, Anadolu’ya dönmek istiyorlardı

ancak yol için gerekli olan paraya sahip değillerdi. Bu doğrultuda TBMM, Buhara ve Hive hükümetleri emrinde öğretmenlik yapan subayların yurda dönüşlerine kadar görevli sayılarak açıktan ödenek verilmesini kararlaştırdı (CA, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No: 6.49..11). Ancak bu tarihten önce kendi imkânlarıyla yurda dönen esirlerin olduğu da bilinmektedir.

Türkistan'da bulunan bazı subaylar ise Talat Paşa ve Cemal Paşa'nın yanında toplanmıştı. Buradaki subayların amacı Hint Müslümanlarını teşkilatlandırıp İngilizler aleyhine ihtilale hazırlamaktı. Bu amacı gerçekleştirmek için birçok subay Afgan ordusunda görev almıştı. Türk subayları, yapmış oldukları bu hizmet karşılığında bizzat Afgan emirinin elinden 22 Ekim 1922'de birer altın "Hizmet Nişanı" almıştı (Başkâtipzade Ragıp Bey, 1996: 147). Sibiry'a'daki kamplardan kaçarak Türkistan'a geçip oradan Afganistan yoluyla Anadolu'ya dönen bazı subaylar da Afgan ordusunda görev almamış ancak ordunun yeniden yapılandırılmasına ilişkin olarak teftişler yapmışlar ve neler yapılması gerektiğine ilişkin raporlarını Afgan hükümdarına sunmuşlardı (İybar, 1950: 100–101).

2.5.5. Türk Esirlerine Uygulanan Bolşevik Propaganda

Rusya, savaş yıllarında yaptığı propaganda faaliyetlerine savaş sonunda da devam etmişti. Çarlık Rusyası döneminde, cephelerde savaşılan askerleri gerek kendi saffına çekmek, gerekse askerlerin savaş kudretini kırmak için çeşitli yollara başvurmuştu. Cephelerde atılan beyannamelerde Çarlık Rusyasının üzerinde durduğu konu yiyecek maddeleri üzerineydi. Hatta Rus beyannamelerinde temel gıdaların dışında lüks gıdalardan bahsedildiği de görülmüştü (Sarısaman, 1995, 85). Rusya, savaş ortamı içerisinde zor durumda bulunan Türk askerlerini bu surette psikolojik olarak etkilemeyi hedeflemişti. Çarlık Rusyasından sonra başa geçen Bolşevikler, bu sefer farklı metotlarla yine propaganda faaliyetlerine devam etti.

1917 İhtilali ile başa geçen Bolşevikler, Rusya'da bulunan diğer milletlerden olan esirlerle birlikte Türk esirlerini de potansiyel bir güç algılıyordu. Bu amaçla Bolşevikler, bu esirleri

Kızılaştırmak için faaliyete geçti. Esirlerin Bolşevizm şemsiyesi altında toplanmak istemesinin iki büyük nedeni vardı: birincisi Kızılaştırılacak olan bu deneyimli askerlerin Çarlık kalıntıları temizlemede Kızıl ordu'da kullanılmak istenmesiydi; ikinci olarak, memleketlerine dönen bu insanlar, fikirlerini ülkelerine de taşımış olacaktı.

Bu amaca ulaşmak için kullanılan ilk yöntem; telkin, teşvik ve özendirme unsurlarına dayanıyordu. Türk esirleri, ilk başlarda içinde buldukları durum ve dini kaygıları hasebiyle bu propagandalardan uzak durmuşlardı.

Bolşevikler, esirleri kendi saflarında kullanma konusunda oldukça kararlıydılar ve bu nedenle her yolu denemekteydiler, bunlardan birisi de esirlerin kendi içinden çıkan ve ırkdaşlarının kullanılması yöntemi oldu. Bu noktada Türk esirleri arasında ön plana çıkan isim Mustafa Suphi oldu.

Mustafa Suphi, Trabzon iline bağlı Giresun kazasında 1882'de doğmuştur. Babası memur olduğu için eğitimini çeşitli yerlerde yapmıştır. İstanbul Galatasaray Lisesini bitirdikten sonra, İstanbul Hukuk Mektebine girmiştir.

1901 yılından başlayarak Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi'nde kalem müdürlüğü yapmıştır. İstanbul Hukuk Mektebinden sonra Paris'te Siyasal Bilgiler Mektebi (L'Ecole Libre des Sciences Politiques)'nde okumuş ve 1910 yılında mezun olmuştur.

Paris'te iken Tanin'de muhabirlik yaparak ilk gazetecilik tecrübesini edinmiştir. Mustafa Suphi'nin Paris'te kaldığı yıllarda Sosyalist olduğuna ilişkin olarak bazı yazarlar fikir belirtmektedir ancak bunun aksi görüşler de bulunmaktadır. İstanbul'a döndükten sonra Osmanlı Sosyalist Fırkası'na üye olduğu belirtilmekteyse de bunu doğrulayacak bir belge de bulunmamaktadır.

Mustafa Suphi'nin İttihat ve Terakkicilerle mücadelesi İfham gazetesinin çıkarılmasıyla başlayacaktır. Bu gazetenin çıkarılmasındaki amaç "Milli Meşrutiyet Fırkası"nı kurmaktır.

İttihat ve Terakki karşıtı yazıların çıktığı İfham gazetesinin sahibi Ferit (Tek) Bey, sorumlu müdürü ise Mustafa Suphi'dir.

Haziran 1913'te Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'ya düzenlenen suikastla alakalı İfham gazetesinde çıkan bir yazıdan dolayı Mustafa Suphi ve Ferit Bey, Sinop'a sürgün gönderilmiştir. Mustafa Suphi ve 12 arkadaşı Sinop'tan 24 Mayıs 1914'te Rusya'ya kaçmıştır. Önce Balaklava'ya ulaşmış ardından da Sivastopol'a geçmiştir. Sivastopol'a gelen bu grup hakkında Rus gazetelerinde birçok yazı çıkmıştır ancak Rus polisi bu insanlara bir müdahaleden ziyade gözetim altında tutmayı yeğlemiştir. Burada bir müddet kaldıktan sonra Bakû'ye gitmiştir. Burada Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu duruma ilişkin olarak İkbâl gazetesinde birkaç makale yayınlamıştır. Bu makalelerinde Mustafa Suphi, bir sosyalistten ziyade bir "Türk Milliyetçisi" görünümündedir.

Mustafa Suphi, Bakû'den sonra Batum'a geçmiş ancak bunun tam tarihi bilinmemektedir. Kafkaslardaki Osmanlı-Rus savaşı başlamıştı ve birçok Türk askeri esir alınmıştı. Rus hükümetinin çıkardığı bir karar doğrultusunda düşman devletlere dâhil herkesin yakalanmasına ilişkin kanun doğrultusunda Mustafa Suphi de yakalanmış ve Kaluga'ya sürülmüştür.

Kaluga'da bir müddet kalan Mustafa Suphi, buradan diğer esirlerle birlikte 9 Eylül 1915 tarihinden sonra Uralsk'a sürülmüştür. Uralsk'a sürülmesine kadar Mustafa Suphi'nin sosyalist olduğuna ilişkin kesin bir belge olmamasına rağmen bu tarihten sonra Türkçülük fikrinin yerini sosyalizm almıştır. Şubat 1918'de Moskova'ya gidene kadar Uralsk'da Bolşevik propagandası yapmıştır. Moskova'ya gittikten sonra Mollanur Vahitov, Şerif Manatov, Alimcan İbrahimov gibi Müslüman komünistlerle anlaşmış ve propaganda faaliyetlerine başlamıştır (Aslan, 1997: 6-26)

1918 Nisan'ından itibaren esirler üzerindeki propaganda işini, bu şartların ortaya çıkardığı bir komünist olan yukarıda bahsettiğimiz Mustafa Suphi üstlendi. Mustafa Suphi, ilk başlarda yaptığı propagandalarla istediği başarıyı elde edememişti. Ancak, Mustafa

Suphi'nin, başında Stalin'in bulunduğu "Milletler Komiserliği"ne bağlı "Müslüman Komiserliği" nezdinde bir "Türk Şubesi" açtırmasıyla etkinliği artacaktı.

Moskova'daki Komünist liderler Suphi'ye, 11 Nisan 1918'de kapattıkları Ayaz İshaki'nin milliyetçi "İl" gazetesinin matbaasında Sovyet hükümetinin maddi imkânlarıyla "Yeni Dünya" adıyla bir gazete yayınlama imtiyazını vermişlerdi. Suphi'de gazetenin ilk sayısını 27 Nisan 1918'de çıkarmıştı. Sağ tarafında Arap harfleriyle "Yeni Dünya" sol tarafında ise Rusça olarak "Noviy Mir" yazmaktaydı. Gazetenin fiyatı 30 kapek, adresi ise Moskova, Kremlevskaya, Naberežnaya, Dom No. 9 idi (Kurat, 1990: 432–433).

Bu gazetenin çıkış tarihiyle, Brest Litovsk antlaşmasından sonra Moskova Büyükelçiliğine atanan Galip Kemali Beyin Moskova'ya ulaştığı tarih hemen hemen aynıdır. Bir başka ifadeyle Galip Kemali Bey'in Moskova'ya ulaştığı tarih, gazetenin ilk nüshasının yayımlandığı günden 4 gün önce yani 23 Nisan 1918 idi (Söylemezoğlu, 1953: 19). Mustafa Suphi, gazetenin üçüncü sayısında "Rusya Müslüman Sosyalistleri Komitesi" himayesi altında çıkarıldığını ve gazetenin "Sosyalist gazetesi" olduğunu ilan etmiştir. Galip Kemali Bey, gazetede çıkan Osmanlı hükümeti ve Türkiye'deki nizam aleyhindeki yazılardan dolayı Sovyet Dışişleri Komiserliği'ne 22 Mayıs 1918'de bir nota yazar, bu durumun, Brest Litovsk antlaşmasının ikinci maddesine aykırı bir durum olduğu belirtilir ancak ertesi günü gelen cevapta Osmanlı sefirinin bu yoldaki talebinin yersiz olduğu iddia edilir (Kurat, 1990: 434–435). Galip Kemali Bey, 3 Haziran 1918 tarihinde Çiçerin'e ikinci bir nota gönderir (Kurat, 1990: 438). Bu gönderilen notalardan bir sonuç çıkmaz ve gazete yayın hayatına devam eder.

Mustafa Suphi ve gazetesiyle esir Türklere nüfuz edebilmek için iyi bir kanala sahip olan Bolşevikler, bu gazeteyi esir kamplarına bedava dağıttırıyordu. Bu gazetede yazılan bildirimlerle esirler etkilenmek isteniyordu ancak yinede istenen sonuç elde edilemiyordu. Bundan sonra Bolşevikler, propaganda şeklini değiştirip baskı ve zorlama unsurunu ön plana çıkardılar. Esirler çeşitli yollarla tehdit edilmekle birlikte, eşya ve erzakları

yağmalanıyor, böylece soğuğa ve açlığa terk edilen bu insanların kendilerine katılmaları temin edilmeye çalışılıyordu.

Kamplardaki yaşam şartlarının zorluğu üzerine bir de Bolşevik baskısı altında kalan esirlerden kimisi, Kızılordu'ya yazılıp buradan ülkesine ulaşmak şansını kullanmak istedi. Böylece Mustafa Suphi, Rusya'da ilişki kurduğu esir kamplarında birer Komünist hücre kurmayı başardı.

Mustafa Suphi, Türkiye Komünist Fırkası'nın kurulduğu Bakü Kongresi'ne sunduğu layihada; Moskova, Kazan, Samara, Ufa ve Saratof gibi şehirlerde oluşturdukları hücrelerin Rusya'daki teşkilatlarının ilk faaliyet yuvasını teşkil ettiğini belirtmişti.

Bu hücre elemanları 22–25 Temmuz 1918'de Moskova'da “Türk Sosyalistleri Konferansı”nda toplanmıştı. Bu toplantıya Alman, Avusturya, Macar, Slav, Türk vs. askeri esirlerden oluşan 400'e yakın temsilci katılmıştı (Aslan, 1997: 45). Bu toplantıya katılan 202 kadar Türk esirinin kararıyla bilahare “Türkiye Komünist Fırkası”nı doğuracak Türkiye Komünist Teşkilatı kurulmuştu.

Konferans'tan sonra Cevdet Ali ve Nihat Nusret'in çalışmaları neticesinde, Kızılordu'nun Kazan Bölgesi komutanının onayı ve Müslüman Sosyalist Alay Komutanı Alimof'un yardımları ile “Tatar-Başkırt Batolyonunun Üçüncü Rotası” (bölüğü) adıyla Türk Kızıl Bölüğü'nün kuruluş çalışmaları tamamlanmıştı.

İdil-Ural bölgesi ve Moskova'daki bu faaliyetlerinden sonra 22 Ocak 1919'da Kırım'a geçen Mustafa Suphi “Türk askerlerinden mürekkep olmak üzere Beynelmilel Şark Alayı da teşkil olunmuştur” demektedir.

Ekim İhtilalinden sonra Rusya'daki kamplardan kaçan Türk subayları Türkistan'a geçmişti. İaşelerini temin etmek için çeşitli işlerde ve bu arada önemli devlet görevlerinde bulunan

Türk subaylarının diğer esirlerden önemli farkları vardı. En önemlisi bu insanlar, idealist fikirlere sahip şuurlu kimselerdi.

Taşkent'te öğretmenlik yapan Krasnoyarsk Kampı firarilerinden Raci Çakıröz, Suphi'nin Taşkent'e gelir gelmez kendileriyle tanıştığını ve "Doğu Propaganda Komiserliği" nde çalışmalarını istediğini belirttikten sonra şunları anlatmaktaydı:

"Bizden hiç kimse Mustafa Suphi'ye yanaşmadı. Ayrıca Cemal Paşa'nın da gelişini haber alan Mustafa Suphi, etrafındaki adamlarını toplayarak Bakü'ye geçti. Bizim sonradan Bakü'ye gönderdiğimiz arkadaşlarımıza Mustafa Suphi çok güçlükler çıkarmış"

Türkiye Komünist Teşkilatı, iç Rusya'ya 20 kişi göndererek, buradaki esirlerden gönüllüler toplamaya başlamış ve Sovyet Azerbaycan'ı topraklarındaki Türkler arasında da seferberlik ilan etmişti. Bu ek tedbirlerden sonra "Türkiye Kızıl Birinci Nişancı Alayı" adıyla teşkil edilen birimin asker sayısı 700'e yaklaşmıştı.

Mustafa Suphi ve ekibi, açtıkları "Esirler Şubesi" vasıtasıyla Rusya'nın muhtelif yerlerinden Bakü'ye gelen Türk esirlerinin bir taraftan yaşelerini sağlarken, diğer taraftan bunlar üzerindeki propaganda faaliyetlerini hızlandırdılar ve Eylül 1920 tarihine kadar Bakü'ye gelen 1099 Türk esirinden 349'unu Anadolu'ya sevk ettiler.

Birçok mahrumiyet içinde kalan diğer esirler de Türkiye Komünist Teşkilatı'na sığınmak zorunda kaldı. Özellikle Eylül 1919'a kadar Rusya ve Sibirya'nın çeşitli yerlerinde bulunan esirlerin büyük çoğunluğu yurda döndürülmüştü ancak yine de bu bölgelerde 10.000 dolayında esir kalmıştı ve bu propagandaya yoğun şekilde maruz kalanlar da bu esirler olmuştur. Bu insanların Anadolu'ya dönüş biletleri komünistlerin elindeydi. Bu bilete sahip olmak için de önce Kızıl Alay'a dâhil olmak gerekiyordu. Bu sebeple Türk esirlerinin Kızıl Alay'a girmelerinin ideolojik tercihlerinden çok, içine düştükleri sefaletten kurtularak bir an önce memleketlerine dönmek istemelerinden kaynaklandığı dikkate alınmalıdır (KUTLU, 2000b: 99–111).

2.6. Fransa'nın Elinde Bulunan Türk Esirleri

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda mücadele ettiği diğer bir devlet de Fransa idi. Fransızlarla Osmanlı birliklerinin en yoğun mücadele ettikleri yer Çanakkale Cephesi idi. Buradaki çarpışmalarda binlerce insan öldüğü gibi birçokları da kaybolmuş ya da esir düşmüştü.

Fransızlar, bu cepheden aldıkları Türk esirlerini ilk olarak Limni Adası'nın Mondros şehrinde tutmuşlardı. Burada bir ila on ay arasında kalan esirler, sonrasında gemilerle Korsika adasına taşınmıştı. Burada da birkaç ay kalan esirler, Marsilya üzerinden 1916 Mayıs'ında Fransa'nın güneyine yerleştirilmişti. Fransızlar, Türk esirlerini bağ bahçe işlerinde ve tren yolu yapımında kullanmayı düşünmüşlerdi (<http://www.aksiyon.com.tr/yazdir.php?id=16182>: 30.3.2005).

Çeşitli bölümlere ve gruplara ayrılan esirler, farklı bölgelere dağıtılmıştı. Ancak bu dağınık halde bulunan esirlerin denetimi zorlaşınca Türk esirleri, 1916 yılı Aralık ayından itibaren Herault ve Aude idari bölümlerinde toplandı.

Türk esirlerinin topluca buldukları yer yani “merkez deposu”, Fransa'nın Beziers şehrindeki Marossan Kışlası idi. Esirlerin çoğu burada bulunmaktaydı, geriye kalanlar ise çalıştıkları kamplarda esaret hayatını sürdürmekteydi (KHFKM, 1916–1917: 5–6).

2.6.1. Fransa'daki Esir Kampları

Çanakkale'deki muharebeler sonunda esir edilen askerler, Limni Adası'nın Mondros şehri ve arkasından Korsika adasına taşınmıştı. Burada da bir müddet kalan esirler, Fransa'nın güney kesiminde bulunan kamplara yerleştirilmişti. Bu kampları inceleyecek olursak:

2.6.1.1. Beziers Merkez Deposu

5 Aralık 1916'da Kızılhaç heyeti tarafından denetlenen kampta 645 Türk esiri bulunmaktaydı. Bunlardan, 29'u astsubay, 612'si er, 3'ü sağlık görevlisi ve 1'i imamdı.

Bu kampta Türk subayı ya da doktoru bulunmamaktaydı. Kampta bulunanların ordu ile bir ilişiği yoktu. Ordu ile alakalı bir işte de alıştırılmamışlardı.

Kampta tercümanlık işini savaştan önce İstanbul'da Osmanlı Bankası'nda çalışmış olan Onbaşı Wagner ile Ankara'daki Hıristiyan okullarında çalışmış olan avuş Tullian yapmaktaydı.

Marossan Kışlasına 1 km mesafede bulunan Beziere merkez deposu tek katlıydı, taş ve betondan yapılmıştı. Odalar geniş olup soba ile ısıtılmaktaydı. Yataklar, tahta zemin üzerinde bulunmaktaydı. Herkese ikişer battaniye verilmiş olup, yanlarında kişisel eşya ile paketlerini koyabilecekleri dolaplar yer almaktaydı.

Burada bulunan esirler, çalışamayacak durumda olanlar ile terzilik ve ayakkabıcılık yapanlardı. Bunlar, arkadaşlarının işlerini yapmaktaydı. Düzenli işi olmayanlar ise bahçede serbestçe dolaşabilmekteydi. Bunun haricinde eşyaların düzenlenmesi, koğuşların temizliği ve yiyeceklerin hazırlanması gibi günlük işler burada kalan esirlerce yapılmaktaydı.

Yemekler kışlada pişirilmekteydi. İki öğün yemek yenirdi. Sabahları kahve dağıtılırdı. Her esirin yemek malzemesi vardı. Kamptaki esir sayısı az olduğundan kantin yoktu, ancak esirlerin siparişleri şehirden getirilmekteydi.

Kamp yönetiminde esirlere çamaşır dağıtılmıştı. Eskiyeiler değiştirilir ya da kamptaki atölyelerde tamir edilirdi. Her esirin iki gömleği, iki i çamaşırı, bir üniforma takım elbisesi, bir fesi ve üzerinde hilal şekli bulunan bir çarşafı vardı. Çamaşırlar, esirler tarafından özel bir yerde yıkanmaktaydı.

Esirlere alışma yerlerinde herhangi bir ceza verilmez. Cezayı gerektiren durum Beziere'teki merkez depo komutanlığına bildirilir, ceza buradan kesilirdi. 1–25 gün arasında hapis cezaları verilmekteydi. Katıksız hapis cezasında ilk üç gün sadece ekmek

ve su, dördüncü gün ise normal yiyecekler verilmeye başlanırdı. Hapishanede, yerde ot yatağı ve battaniye bulunmaktaydı.

Esirlerin ibadetlerini yapmalarına engel olunmamıştı. Esirler, namazlarını kılıp, Kur'an okuyabilmekteydi. Eğlence olarak da dama oynanmakta ayrıca bir tane de mandolin bulunmaktaydı.

Esirlerin her ay iki mektup yazma hakları vardı. Mektuplar, kampa 15–20 gün arasında ulaşmaktaydı. Mektuplara sansür uygulanıyordu. Para havaleleri bekletilmeden veriliyordu (KHFKM, 1916–1917: 6–9). Kampta bulunanlara Hilal-i Ahmer tarafından 50 Frank para yardımı olmuştu (Taşkiran, 2001: 182). Gelen koliler alıcının yanında açılmaktaydı. Ancak kampa para havalesi ve koli çok ender geliyordu.

Kampa her gün Beziers şehrinden bir Fransız doktor geliyordu. Hastalık durumunda ise en yakın sivil ya da askeri doktor çağırılmaktaydı. Kamp'taki hastalara bir Fransız erkek hastabakıcı ile bir Türk hastabakıcı yardım ediyordu. Kampta; sıtma, tifüs, dizanteri gibi hastalıklarla göz hastalığı ve epidemik hastalıklar bulunmamaktaydı. Kampa gelen 645 esirden ikisi Aralık 1916'ya kadar veremden ölmüştü. Bunlar, dini ve askeri törenlerle defnedilmişti.

Kampın su ihtiyacı Beziers şehrinden kanallarla sağlanıyordu. Kampta, yirmi dört tane lavabo ile duş alınabilecek bir düzenek bulunmaktaydı. Kışın sıcak su mutfaktan alınıyordu. Türk usulü sekiz tuvalet bulunmakta olup bunlar, lojmanlardan 100 m uzaktaydı (KHFKM, 1916–1917: 9–11).

2.6.1.2. Boujan Çalışma Kampı

5 Aralık 1916'da Kızılhaç heyeti tarafından ziyaret edilen Kamp, Beziers şehrinin 10 km doğusundaydı ve burada on kişi çalışmaktaydı. Esirler, tahta zeminli ve taş duvarlı büyük bir binada kalıyordu. Yataklar arasında bez perdeler vardı. Her esirin iki

battaniyesi olmakla birlikte ihtiyaca göre daha fazla da alınabilmekteydi. Odalar soba ile ısıtılmaktaydı. Yemekhane, binanın ayrı bir bölümündeydi.

Esirler, sivil elbise giymekteydi, ancak pantolonlarda P.G. (prisonnier de guerre = savaş esiri) işareti vardı. Esirler, çamaşırlarını kendileri yıkıyordu.

Burada bulunan esirler, daha ziyade bağ işlerinde çalıştırılmaktaydı. Bağ bozma ve tarla düzenleme işleri yapılırdı. Esirler, yaptıkları iş karşılığında 20 santim (1/5 frank) gündelik almaktaydı. Çalışma günde 7,5–8 saat sürüyordu.

Esirlere ayda iki mektup yazma izni verilmişti. Beziere şehrine gelen mektuplar, buraya düzenli olarak gönderiliyordu (KHFKM, 1916–1917: 11–13).

2.6.1.3. Pradelaine Çalışma Kampı

Pradelaine, Montpellier şehrinin 8 km güneyinde bulunan bir çiftlikti. Kamp, Kızılhaç heyeti tarafından 6 Aralık 1916'da ziyaret edilmişti. Kampta, biri astsubay, dokuzu er olmak üzere on Türk esiri bulunmaktaydı. Esirler, taş bir binada kalmaktaydı. Binanın bodrum katı mutfak ve yemekhane olarak düzenlenmişti. Kampta kalan esirler, bağ işlerinde çalıştırılmıştı.

Esirlerin yattığı saman yataklar, yerden 10 cm yükseklikteki bir zemin üzerinde bulunmaktaydı. Yatakların otları, on beş günde bir değiştirilmekteydi. Her esire ikişer battaniye verilmiş olup odaların ısıtması da soba ile yapılmaktaydı.

Esirlerde bit veya pire tarzı haşerat bulunmamaktaydı. Esirler, belirli aralıklarla muayene edilmekteydi. Esirlerin eskiyen eşyası, Beziere merkez deposundan yenilenmekteydi. Esirler mavi veya haki renkte fes takmaktaydılar. Askeri üniformalar eskiyince esirlere sivil kıyafetler dağıtılmıştı. Ceketin kolunda ve pantolonun önünde P.G. (savaş esiri) işareti vardı. Ayrıca her esirin bir kaputu, iki ayakkabısı ve gri kumaştan bir iş elbisesi vardı.

Kampta su bol miktarda olup, bu konuda herhangi bir sıkıntı çekilmemişti. Sıcak su, esirlerin suyu ısıtmasıyla sağlanıyordu. Kampta tuvaletler Türk usulü olup kireçle dezenfekte edilmekteydi. Kampta, temel ilaçların yer aldığı bir ecza dolabı da bulunmaktaydı.

Yemekler esirler tarafından yapılıyordu. Bu, esirlerden birinin görevi olup bağda çalışan diğer esirler gibi 20 santim günlük alıyordu. Fazla para harcamayan esirler birikimini depo komutanına emanet etmişti. Birçoğunun 10–80 Fransız frankı arasında değişen birikimi vardı. Bazı alışverişler için kamp komutanı veya bir er gözetiminde şehre çıkılabiliyordu.

Mektuplar, kampa 40–50 gün arasında ulaşmaktaydı. Mektupların geliş-gidişinde, esirlerin kamplar arasındaki değişmeler sırasında tutulan listelerinin büyük katkısı oluyordu zira hangi esirin hangi kampta olduğu kolaylıkla bulunabiliyordu. Okuma-yazması olmayan esirlerin mektupları bir Türk çavuşu tarafından yazılmaktaydı (KHFKM, 1916–1917: 13–14). Hilal-i Ahmer tarafından kampta bulunan esirlere 10 Frank para yardımında bulunulmuştu (Taşkiran, 2001: 184).

2.6.1.4. Mas Du Ministre Çalışma Kampı

Montpellier'den 6 km uzaklıkta bulunan bu şantiyede 80 Türk esiri çalışmaktaydı. Bunların 40'ı şantiyede, geriye kalan 40 kişi de komşu bir çiftlikte bulunuyordu. Kamp, Kızılhaç heyeti tarafından 6 Aralık 1916'da ziyaret edilmişti.

Esirler karolarla döşeli büyük bir odada kalmaktaydı. Yatakların içi ottan doldurulmuş olup zeminden 30 cm yükseklikteydi. Odalarda, yatakları, battaniyeleri, kişisel eşyaları ve paketleri koyacak bölmeler bulunmaktaydı. Esirlerin kıyafetleri normal düzeydeydi. Esirler, üzerinde metalden küçük bir hilal bulunan fes giymekteydi.

Şantiye sorumlusunun eşi, sivil işçiler ve Türk esirleri için yemek hazırlıyordu. Buradaki esirler, özellikle bağ işlerinde çalıştırılıyordu. Dinlenme dâhil 8 saatlik bir çalışma vardı. Esirlerin çalışma saatleri, ücretleri, ödemeleri vs. bir deftere kaydediliyordu. Kampta

bulunan esirlere para havalesi pek gelmemekle birlikte daha ziyade mektup gelmekteydi (KHFKM, 1916–1917: 15–16).

2.6.1.5. Motte Çalışma Kampı

Kızılhaç heyeti tarafından 6 Aralık 1916'da ziyaret edilen Kamp, Montpellier'in 23 km güneydoğusunda bulunan yarımada üzerinde güllerle çevrili bir alandaydı. Kampta, biri astsubay 20 Türk esiri bulunmaktaydı. Buranın Montpellier ile iletişimi çok zordu.

Esirler, çiftlikteki bir binanın birinci katında geniş bir yatakhane kalıyordu. Karyolalar üzerinde ot yataklar ve battaniyeler vardı. Her pazar yatakların otları değiştirilmekteydi. Esirlerin kıyafetleri iyi sayılırdı. Her pazar kılık kıyafet teftişi yapılıyordu.

Esirler burada bağcılık işlerinde çalıştırılmıştı. İki kez 15'er dakikalık dinlenme dâhil günlük 8 saat çalışma vardı. Esirlerin aldıkları ücret diğer bölgelerdekilerle aynıydı.

Şantiyeye mektuplar düzenli gelmekteydi. Koli ise çok ender geliyordu. Şantiyenin şehirle ilgisinin zor kuruluyor olması sebebiyle, Türk esirleri arasında bir memnuniyetsizlik vardı. Kamptan birkaç kaçma teşebbüsü olmuş, bu kaçanlar yakalanarak şantiyede hapsedilmişti.

Şantiyede kantin de bulunmaktaydı. Şantiye'ye 20 günde bir şehirden doktor geliyordu ayrıca doktor, çağırılınca da geliyordu (KHFKM, 1916–1917: 16–17).

1 Ocak 1919 tarihini taşıyan İbrahim Abdullatif imzalı Fransızca yazılmış bir mektupta, Nantes şehrinin batısında Atlas okyanusuna kıyısı olan Gueranda bölgesinden bahsedilmektedir. İbrahim Abdullatif, Suriye'deki ailesine yazdığı mektupta; sağlığının ve sıhhatinin iyi olduğundan ancak birikmiş parasının da bittiğinden bahisle Paris'teki İspanyol Büyükelçiliği vasıtasıyla kendisine para, giysi ve ayakkabı gönderilmesini istemekteydi (BOA, DH. EUM.ECB., dosya no: 26, gömlek: 51). Bu bilgi haricinde bu kampa ilişkin olarak ne esir sayısı ne kamp şartları ne de esirlerin vasfına ilişkin olarak başka herhangi bir bilgi ulaşılamamaktadır. Hakkında bilgi bulunamayan başka bir kamp

ise Karezon kampıdır (BOA, DH. EUM. 5.ŞB., dosya no: 34, gömlek no: 7). Burada kimlerin olduğunu ve nasıl bir kamp hayatı yaşandığının bilmiyoruz.

2.6.2. Korsika Adası'ndaki Esir Kampları

Fransızlar tarafından Çanakkale Cephesi'nden alınıp Korsika Adası'nda bırakılan Türk esirlerinin sayısı 1916 yılı sonunda 190'dı. Bu esirlerin merkez olarak kaldıkları yer Aleria şehri yakınındaki Casabianda'ydı. Subaylar, Bastia şehrine gönderilmiş olup esirlerin bir kısmı Borgo ve Ortale'de bulunan çalışma şantiyelerine dağıtılmışlardı (KHFKM, 1916–1917: 19). Bu şantiyelerde bulunan esirler daha çok toprak işleriyle uğraşıyorlardı.

2.6.2.1. Bastia Subay Merkezi

Bastia şehrine hâkim bir noktada ve kale binasında bulunan bu merkez, depo olarak kullanılmaktaydı. Kamp, Kızılhaç heyeti tarafından 12 Aralık 1916'da ziyaret edilmişti. Kamp komutanlığını Üsteğmen Cellerier yapmaktaydı. Burada, Aralık 1916'da 20 subay ve 23 er vardı. Erlerin de 6'sı emir eriydi. Diğer erler ise bölgedeki atölyelerde ayakkabıcılık yapmaktaydı. Burada, sivil, sağlıkçı ve tabip yoktu. Subaylardan 13'ü Libya kökenli olup Afrika'ya giden bir gemiden ele geçirilmişti (KHFKM, 1916–1917: 20). Kızılay arşivine göre bu kampta kalan Türk esirleri sayısı yaklaşık 300 olarak görülmekte olup bu miktarın içinde önemli sayıda Ermeni asıllı Osmanlılar da bulunmaktaydı (Taşkiran, 2001: 186).

Esirler, büyük taş binada kalıyordu. Subayların koğuşu birinci katta olup her koğuşta 5-6 yatak vardı. Subayların metal karyoları, yün yatakları ve 3'er battaniyeleri vardı. Subaylara iki de çarşaf veriliyordu. Bunlar, ayda bir kere değiştiriliyordu. Her odada küçük bir halı, masalar, komedin, çekmece ve sandalyeler vardı. Koğuşlar sobayla ısıtılıyordu.

Subaylar, kalenin tepesinde bulunan gezinti yerinde dolaşabilmekteydi. Ayrıca subaylara binalar arasında da bir gezinti yeri ayrılmıştı.

Yemekler, çiftlik sahibinin karısı tarafından hazırlanıyordu. Subayların ve emir erlerinin alışveriş işini bir kantinci üstlenmişti. Günlük yiyecek ücreti olarak subaylar, 2 Fransız

frangı ödüyordu. Yemekhane, oldukça genişti ve masalar üzerinde örtü vardı. Emi erleri ve ayakkabıcılık yapan erler için ayrı bir yemekhane vardı. Burada yemeği, esir bir Türk eri isteğe göre yapıyordu.

Esir subaylar kendi üniformalarını giyiyorlardı. Elbiseler eskiyince, Bastia veya Corte şehrindeki terziye sipariş veriliyordu. Subaylara rütbe ve kıdemlerine göre ödeme yapılıyordu. Her subayın bir maaş karnesi vardı. Subaylar, buradaki maaşlarından her hafta harçlık olarak 25 Fransız frangı çekebilmekteydi. Her para giriş çıkışı deftere kaydedilir ve esir subaya imzalatılırdı. Hilal-i Ahmer'in kamptaki esirlere iki kez para yardımı olmuştu.

Kamptan kaçma teşebbüsü olmamıştı. En ağır ceza, sivillerle işaret ve hareket yapanlara veriliyordu. Bunun karşılığı 15 gün oda hapsi olup ceza bölge komutanın tarafından verilirdi.

Subaylar çalışmıyordu. Onlar, zamanlarını okumakla ve yabancı dil öğrenmekle geçiriyorlardı. Ayrıca tepedeki gezinti yerinde bul (taş ve demir toplarla oynanan bir Fransız oyunu), birdirbir ve futbol oynuyorlardı. Müzikle uğraşanlar da olup içlerinden biri çok iyi keman çalıyordu. İbadet konusunda da bir kısıtlama yoktu. Esirlerin çoğu namaz kılıp Kur'an okumaktaydı.

Her esir, ayda iki mektup ve dört kartpostal yazma hakkına sahipti. Esirler, Osmanlıca ve Arapça yazma konusunda serbesttiler. Mektup ve kartpostalların merkeze ulaşması 3-4 haftayı buluyordu. Koli, hemen hemen hiç gelmiyordu. Esirlere ailelerinden para da çok az geliyordu.

Sağlık hizmetlerini, Bastia şehri askeri hastanesinde görevli Dr. Mantegues yürütüyordu. Doktor, haftada iki kez kampa geliyordu. Acil durumlarda da gelmekteydi. Esirlerde, grip vakaları dışında ciddi bir hastalık görülmemişti. Tifo, tifüs ve sıtma gibi hastalıklar yoktu. Aralık 1916'ya kadar kampta ölüm vakasına rastlanmamıştı. Biri subaylar diğeri erler için iki revir bulunmaktaysa da sık kullanılmıyordu. Kampta yeterli sayıda ilaç bulunmaktaydı.

Kampta su bol olup şehirden kanallarla geliyordu. Subaylar elbiselerini şehirde ya da emirlerine yıkatıyordu. Çamaşırlar için özel bir yıkama yeri vardı. Her subayın banyo yapması için bir küvet, bir ibrik ve bir kovası vardı. Her subay haftada bir kez sıcak duş alabiliyordu. Soğuk duş ise her zaman serbestti.

Kampta 8'i Alaturka olmak üzere 11 tuvalet vardı. Bunlar, şehir kanalizasyonuna bağlıydı. Tuvaletler, geceleri sokak lambası ile aydınlatılıyordu (KHFKM, 1916–1917: 20–24).

2.6.2.2. Borgo Çalışma Kampı

Kızılhaç heyeti tarafından 12 Aralık 1916'da ziyaret edilen kamp, Borgo garının 7 km batısında bir dağ yokuşunda sadece katırların çıkabileceği bir yerdedi. Kampta, 3 Türk astsubayı ve 92 er vardı. Kampta, sivil esir ve sağlık personeli yoktu. Kamp, yaz döneminde Borgo köyünün 2 km uzağındaki düz bir arazide Türk usulü çadırlar şeklinde kurulmuştu. Kışın, dağ yokuşunun eteğinde yapılan altı barakaya geçilmişti.

Barakalar, 14 m uzunluğunda ve 4,5 m genişliğindeydi. Barakaların aydınlatması iyi değildi ancak içeride nem yoktu. Ot dolu yataklar yerden 40 cm yükseklikte olup, yatakların otları her ay değiştirilirdi. Her esirin iki battaniyesi vardı. Odalarda elbise asacak yerler vardı. Barakaların ısıtılması döküm sobalarla sağlanıyordu. Cezaevi olarak kullanılan yerde ise cezalıya iki battaniye veriliyordu ancak yerde yatırılıyordu.

Esirler, levazımdan sağlanan malzemelerle yemeklerini kendileri yapıyordu. Her esirin tabak ve çanağı vardı. Şantiyenin tercüman çavuşu Vigoureux¹, esirlerin köyden istediklerini ve tütünlerini ücreti karşılığında alıyordu.

Esirler, kendi üniformalarını giyiyorlardı. Esirlerin hepsi fes takıyordu. İdare eskiyen eşyaları yenilemekle birlikte, küçük onarımlar için esirlerin yanında iğne ve iplik de vardı.

Esirler, yol ve köprü yapımı ile kaynak suyu tesislerinde çalıştırılıyordu. Kışın 9, yazın ise 10 saat çalışma vardı. Bu süreye işe gidiş geliş süresi de dahildi. Yağmurlu havalarda işe

---

¹ Birinci Dünya Savaşı'ndan önce İzmir'de Düyun-ı Umumiye'de çalışmıştı.

gidilmiyordu, eğer yağmur birkaç gün sürerse Pazar günleri de çalışılıyordu. Her esir, günlük 20 santim ücret alıyordu. Teşvik olsun diye ek ücret verildiği de oluyordu. Esirler çalışmadıkları günlerde kendi işleriyle uğraşıyorlardı: çamaşır, eğlence...

İçme suyu, kamptan 500 m güneyde bulunan bir kaynaktan sağlanıyordu. Kampa büyük fiçılarla getirilen su, beş büyük depoya dolduruluyordu. Sıcak su, kışın mutfaktan sağlanıyordu. Elbise ve çamaşırlar, kaynak suyunun altında bulunan dereye yıkanılıyordu. Tuvaletler, kampın 150 m doğusuna kazılmış bir çukur üzerinde bulunuyordu.

Sağlık hizmetlerinden Dr. Humbert sorumluydu. Doktor, kampa on günde bir geliyordu ancak çağırıldığında da gelmekteydi. Rahatsızlığı ciddi olanlar Casabianda merkezine gönderiliyordu. Kampta; verem, tifüs ve dizanteriye rastlanmamış olup Aralık 1916'ya kadar da ölüm olayına olmamıştı.

Kampa, mektup ve para havalesi çok ender geliyordu. Koli ise hiç gelmiyordu. Esirlerin ayda iki mektup ve dört kartpostal yazma hakları vardı ancak bu hak pek kullanılmıyordu. Kampta sadece iki astsubay okuma-yazma biliyordu. Bunlar, okur-yazar olmayanların mektuplarını da yazıyordu.

Bazı olumsuz şartlar vücuda gelse de genel manada esirlerin durumu iyiydi. Esirler, namazlarını kılıyor, kendi imal ettikleri kaval ve sazları çalıyorlardı (KHFKM, 1916–1917: 25–28).

2.6.2.3. Ortale Çalışma Kampı

Kamp, Bastia'nın 15 km güneyinde, Biguglia ovasına hâkim bir noktaydı. Kampta, gözcü olarak görev yapan bir Türk astsubayı ile 24 Türk askeri bulunuyordu. Mayıs 1916'da buraya getiren kafilenin yanında Hırvatlar da çalıştırılıyordu.

Esirler, 12 m uzunluğunda ve 6 m genişliğinde olan barakalarda kalıyordu. Barakalarda rutubet yoktu. Barakalarda, ranzalar vardı ancak bunların ikinci katları kullanılıyordu. Ot

yataklar iki ayda bir yenileniyordu. Her esire iki battaniye verilmişti. Kişisel eşyaların koyulabileceği bölümler vardı.

Esirler, yemeklerini idarenin sağladıkları erzakla kendileri yapıyordu. Mutfak ayrı bir binadaydı. Her esirin kaşığı, çatalı ve bıçağı vardı. Şantiyede kantin yoktu. Esirler alışverişlerini Biguglia şehrinden yapıyorlardı.

Esirler, kanal kazma işinde çalıştırılıyordu. Çalışanlar, günlük 20 santim ücret alıyor, ödemeler deftere kaydediliyordu. Günlük 8–9 saat çalışma vardı. Kamptan çalıştıkları alana 1,5 km'lik bir yolla ulaşıyordu. Hafta sonu çalışma yoktu. Esirlerden biri marangoz, biri nalbant geriye kalanlarda çiftçiydi.

Esirlerden sadece biri okuma-yazma biliyordu. Kampa ne para havalesi ne de koli gelmişti. Esirler, çok fazla mektup da yazmıyordu.

Kampın içme suyu, 1 km batıda bulunan kaynaktan geliyordu. Kullanma suyu ise Ortale köyünü sulayan bir pınardan alınıyordu. Kampta küvet vardı ayrıca bidonlardan bir duş sistemi yapılmıştı. Sıcak su mutfaktan alınıyordu. Çamaşırlar, leğende ya da pınarda yıkanıyordu. Tuvaletler, kampın 120 m uzağında çukur kazılarak yapılmış olup kireçle dezenfekte ediliyor ve dolunca yenileri kazılıyordu.

Sağlık hizmetini Dr. Detiferandi yürütüyordu. Kampta; tifüs, dizanteri, trahom ve sıtma gibi hastalıklara rastlanmamıştı. Kampta ecza dolabı vardı. Ölüm olayı yoktu. Kaçma teşebbüsü de görülmedi (KHFKM, 1916–1917: 29–32).

2.6.2.4. Casabianda Merkez Deposu

Burası Korsika Adası'nın doğu kıyısında Alera şehrinin 2 km güneyindeydi. Burada, 2 Türk astsubayı, 15'i malul olmak üzere 44 Türk esiri, 3 sivil Avusturyalı ile birlikte bir miktar da Sırp ve Hırvat vardı. Sivil Türk esiri yoktu. Türk esirleri arasında Ermeniler de vardı.

Kamp, III. Napolyon tarafından yaptırılmış, daha sonra da sıtma tehlikesi yüzünden kullanılmamıştı. Kamp, sıtma tehlikesi yüzünden 15 Temmuz–15 Kasım arasında Bastia'nın batısında yüksek bir yere naklediliyordu. Kampta birçok bina bulunmaktaydı. Esirler, buraya getirilmezden evvel binalar temizlenmiş ve badanası yapılmıştı. Yatakhaneler, 50x11 m ölçüsündeydi. İçerinin yüksekliği 8 m idi. İçeride ot yataklar bulunmakta olup birbirinden oldukça ayrıydı. Her esirin iki battaniyesi vardı. Yanlarda özel eşyaları koyacak dolaplar vardı ve bu dolaplar da esirlerin numarası yazılıydı.

Mutfak ayrı bir yerde olup büyük bir odaydı. Esirler yemeklerini zemin katta geniş bir yemekhanede yemekteydi. Her esirin kendi yemek malzemesi vardı. Yemek listeleri Osmanlıca ve Sırpça olarak asılıydı. Kampta büyük bir kantin bulunmakta olup burada satılan malzemenin listesi, idarece onaylı olarak yine aynı iki dilde yazılıp asılmaktaydı.

Esirlerin kıyafetleri normal olup, küçük onarımları kendileri yapmaktaydı. Büyük onarımlar, depodaki atölyelerde yapılırdı. Kampta, her tür kıyafet ve malzemenin bulunduğu büyük bir depo vardı.

Esirlerden çalışabilir durumda olanlar, tarla ve bağ işlerinde kışın 9 saat, yazın 10 saat çalıştırılıyordu. Astsubaylar çalışmıyordu. Esirlere 20 santim gündelik veriliyordu. İyi çalışanlara 20 santim de pirim verilmekteydi. Hafta sonları çalışma yoktu.

Esirlerin ibadetlerini yapmalarına izin veriliyordu. Esirlerin bir kısmı günde beş vakit namaz kılıyordu. Türk esirlerinden Ermeni asıllı olanlar zaman zaman Katolik kilisesine gitmekteydi.

Kültürel faaliyet çok fazla bulunmamakla birlikte, müzik ve şarkıya müsaade edilmişti. Esirler, kendileri saz imal etmişlerdi. Dama ve loto esirlerin gözde oyunlarıydı.

Haberleşme ve yardım olayı biraz sorunlu idi. Buradaki esirlere hiç koli gönderilmemişti. Esirlere, Hilal-i Ahmer ve Kızılhaç kanalıyla biraz para yardımı yapılmıştı. Esirlerin her ay iki mektup ve dört kartpostal gönderme hakkı vardı. Esirlere gönderilen mektuplar kampa 20–25 gün arasında gelmekteydi. Mektuplara sansür uygulanmaktaydı. Hilal-i Ahmer’in mektuplaşmaya aracı olmasından sonra kampa mektuplar daha düzenli gelmeye başlamıştı.

Kampın suyu Casabianda’dan gelmekteydi. Kullanma suyu çift ziftlenmiş tahta bir havuzdaydı. Sıcak su mutfaktan alınırdı. Bulaşık yıkamak için beton havuzlar bulunuyordu. Türk usulü yedi tuvalet vardı. Bunlar, kampın uzağına bir çukura boşaltılırdı.

Sağlık işlerinden Dr. Imbert sorumluydu. Bir Fransız sağlıkçı onbaşı ile hastabakıcılık yapan üç Türk yardımcısı vardı. Kampta bulunan eczane ilaç bakımından zengindi. Kamp, sıtma tehlikesine karşı terk edilmekle birlikte, sıtma tehlikesine karşı esirlere kinin verilmekteydi. Revir, iyi düzenlenmiş olup esirler metal somyalar üzerinde yün yataklarda yatıyordu. Hastalara istedikleri kadar battaniye de veriliyordu. Kampta salgın hastalık olmayıp esirler çiçek hastalığına karşı aşılınmıştı. 1916 Aralık ayına kadar biri savaş yarısından diğeri üremiden olmak üzere iki ölüm vakası olmuştu (KHFKM, 1916–1917: 32–38).

2.6.3. Fransa’daki Toplama Kamplarında Bulunan Sivil Türk Esirleri

Omsalı Devleti’nin savaşa girmesiyle birlikte Fransız kamuoyu, Osmanlı vatandaşlarının Fransa içinde serbestçe ticaret yapmasından duydukları rahatsızlıkları Fransız Hükümeti’ne iletmeye başladılar. Fransız tüccarları, pazarlarda Türk satıcıların rekabetinden şikâyetçi olmaya başladılar. Bunları, büyük şehirlerde ticaret yapan patronlar izledi.

1914 Kasım ayında, Fransız Dışişleri Bakanlığı Siyasi İşler Bölümü, Fransa’dan çıkış yapacak Osmanlı tüccarlarına izin verilmemesini ve şüpheli görünenlerin izlenmesine karar

verdi. Ancak hemen ardından yayınlana bir yazı ile de Süryanilere, Marunilere ve Ermenilere iyi muamele edilmesi isteniyordu.

1915 Ocak ayından itibaren Fransa'da yaşayan Osmanlılar, toplama kamplarına gönderilmek üzere Fransız yetkililere teslim olmaya başladılar. Ancak kampta tutulacakların sınır dışı edilme veya kampta kalma hakkı vardı. Fransız Hükümeti sadece Osmanlı Hükümeti ile savaşta olduğunu, Fransa'daki sadık Osmanlı vatandaşları için bir politika izlenmeyeceğini açıklıyordu. Ancak Fransız Hükümeti'nin bu tavrının altında "karşılıklılık" ilkesinin de payı vardı. Bununla birlikte Fransa, sömürgelerinde bulunan Müslüman halkı da dikkate alarak toplama kampına gönderileceklerin sayısını azaltıyordu. Fransa'da sadece Süryani, Ermeni ve Musevilere oturma izni veriliyordu (Taşkıran, 2001: 192–193).

2.6.3.1. De Lounge, Pontmain ve La Chartrouse Kampları

1917 Şubat ayına gelindiğinde toplama kamplarında bulunan Türklerin sayısı 324'tü. Bunların önemli bir bölümü Lounge, Pontmain, Chartrouse ve Garaison'daki kamplarda bulunmaktaydı.

Pontmain'deki kamplarda önemli sayıda önemli Osmanlı vatandaşı olup bunların ayrı bir koşulları bulunmaktaydı. Mutfakları da ayrı olup kendi dini inanışlarına göre yemek yapmaktaydılar. Yemekleri kendi aralarından biri yapıyordu. Mescit olarak kullandıkları bir yerleri vardı. Kampta tutulan bir imam namaz kıldırıyordu. Kamptaki diğer dinlerden insanların huzurunu bozmadan Ramazan ayında oruçlarını tutabiliyorlardı.

Toplama kamplarında bulunan esirlerden diplomat olanlara biraz daha özel muamele yapılıyordu. Zira iki taraftan birinin, elindeki sivil esirlere yapılacak muamele, misilleme görebilirdi. Toplama kamplarında, Ege Denizi'nde seyreden ticari gemilerde ele geçirilen Osmanlı vatandaşları da vardı.

Türk esirlerini asimile etmek ya da onların direncini kırmak için kamp yönetimi, bütün sivil tutukluları din ve milliyetine bakmadan üç büyük yatakhaneye dağıtmak istedi. Ancak bu Türkler tarafından kabul edilmedi. Bunun üzerine yönetim, bütün Türkleri aynı koğuşa yerleştirdi ve buraya da “Türk Yatakhanesi” adı verildi. Buradakilerin baskın özellikleri İslamiyet ve Türklüktü.

Kamp içinde, gerek Osmanlı vatandaşlığına bağlı farklı milletlerden olan insanlarla gerekse farklı ülkelerin vatandaşları arasında sürtüşmeler hatta yaralamaya varan olaylar görülmüştü. Bu bakımdan savaş toplama kampı içinde de devam etmekteydi.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasına müteakip Fransa'da toplama kamplarında bulunan sivil tutuklular, ülkelere gönderilerek kampların boşaltılmasına başlandı (Taşkiran, 2001: 193–196).

2.6.3.2. Bezye-Pinyan Kampı

Fransa'nın Havar vilayetine bağlı Bezye kasabasında bulunan Pinyan köyünde bir esir kampı olduğunu buradan 4 Aralık 1916'da yazılmış bir mektuptan anlamaktayız. 2156 esir numaralı, Alaşehir Çavuşlar köyünden “Paşa” lakaplı Halil Ağa'nın oradan dayısına yazdığı mektupta ailesine ve akrabalarına selam söylemekte, sağlığının yerinde olduğunu belirtmektedir. Adres olarak yazılan yerden burada bir esir kampının olduğu net bir şekilde anlaşılmaktadır ancak bu kampa ilişkin ayrıntılı bir bilgiye sahip değiliz (Cepheden Mektuplar, 1990: 153).

Fransa'daki bütün kamplarda bini aşkın Türk esiri vardı. Bunların nerdeyse tamamının Çanakkale Cephesi'nde ve Tunus'ta cereyan eden savaşlarda esir edildiği bilinmektedir (Taşkiran, 2001: 196).

1 Ocak 1919 tarihini taşıyan İbrahim Abdullatif imzalı Fransızca yazılmış bir mektupta, Nantes şehrinin batısında Atlas okyanusuna kıyısı olan Gueranda bölgesinden bahsedilmektedir. İbrahim Abdullatif, Suriye'deki ailesine yazdığı mektupta; sağlığının ve sıhhatinin iyi olduğundan ancak birikmiş parasının da bittiğinden bahisle Paris'teki

İspanyol Büyükelçiliği vasıtasıyla kendisine para, giysi ve ayakkabı gönderilmesini istemekteydi (BOA, DH.EUM.ECB., dosya no: 26, gömlek: 51). Bu bilgi haricinde bu kampa ilişkin olarak ne esir sayısına ne de kamp şartlarına ilişkin olarak başka herhangi bir bilgiye ulaşılamamaktadır. Bu mektup ve mektubun bulunduğu dosyadan anlaşıldığına göre burası sivil esirlerin bulunduğu bir bölgedir.

Osmanlı arşivinde bulunan bir belgede Fransa'nın Ferigola bölgesinde bulunan 56 İslam esirine, esaret hayatlarına son verip yurda geri dönmeleri için 17 Nisan 1922 tarihinde alınan bir kararla, adam başına 400 frank paranın Versay'da bulunan Tevfik Bey tarafından esirlere dağıtılması hakkında karar alınmıştı (BOA, MV, dosya no: 219, gömlek no: 61). Bu esirlerin buraya ne zaman ve ne şekilde getirildiklerine ilişkin bir bilgi bulunmamaktadır.

2.7. Romanya'nın Elinde Bulunan Türk Esirleri

Osmanlı Devleti, Romanya Cephesi'nde çarpışan müttefikleri Almanya ve Avusturya-Macaristan'a Mustafa Hilmi Paşa yönetimindeki VI. Kolordu ile yardıma gitmişti. Bu cephede Dobruca ve Bükreş'teki savaşlara katılan VI. Ordu birçok kayıp vermişti. Bu savaşlarda, Osmanlı Devleti birçok şehidin yanında esir de vermişti.

Romanya'daki esir kamplarında Alman, Avusturya-Macaristan, Bulgar ve Türk esirleri bulunmaktaydı. Romanya'daki kamplarda bulunan esir sayıları hakkında kesin bilgiler yoktur. Bu durumun ortaya çıkmasının en büyük nedeni gerek Romanya'daki kampların durumu gerekse savaş şartlarıydı.

Romanya'da bulunan Türk esirleri hakkındaki bilgiler, Kızılay arşivinden, ABD Milli arşivinden ve Romanya askeri arşivinden öğrenilmektedir. Romanya'da bulunan esir kamplarının isimleri ise şöyle idi: *Dobrovat, Şipote, Barland, Mascatani*.

Kızılay arşivine göre 10 Ocak 1917 tarihinde Romanya'daki kamplarda 399'u Türk, geri kalanlar Alman, Avusturya-Macaristan ve Bulgar askerleri olmak üzere 23.688

savaş esiri vardı. ABD Milli arşivinde, Türk esirlerinin sayısı 315 olarak belirtilmekteydi.

Romanya'daki esir kampları o dönem Romanya toprağı sayılan Moldavya'da bulunuyordu. Esirler, kamplarda ve çeşitli çalışma istasyonlarında çok kötü şartlar içinde kalmaktaydılar. Çalışmaya zorlanan esirlerin beslenmeleri de kötüydü. Kamplarda ölüm olayı bir hayli yüksekti. Ancak o dönem Romanya'nın gerek halk gerekse ordu bazında iyi olmadığını da düşünmek gerekir. Tifüs kamplarda bulunan çok etkin bir hastalıktı.

Romanya'daki esirlerin durumunu dört döneme ayırabiliriz: birinci dönem, askerlerin esir alındıktan sonra Jalamitza bölgesine getirilmesidir. Burada şartlar çok ağırdı. İkinci dönem, kırk gün civarında süren yorucu bir yürüyüşten sonra esirlerin Moldavya'ya intikal etmesiydi. Çok ender olarak da tren kullanılırdı. Üçüncü dönem, Moldavya'daki ilk aylardı. Kamplarda hazırlık olmadığı için şartlar ağırdı. Kış şartlarına tifüs salgını da eklenince çok sayıda ölüm vakası görülmüştü. Dördüncü dönem, kamplardaki iyileştirme çalışmalarıydı. Yeni barakalar yapılıp, kamp sayıları arttırılmıştı.

Romanya'da kamp, çalışma istasyonu, esir ve sivil tutuklu merkezi olarak toplam 56 yerleşme birimi vardı. Kamplarda mektuplaşma olanağı yoktu. Bunun en büyük nedeni, Moldavya'nın bütün ülkelerle posta iletişimine kapalı olması ve gelen mektup ve paketlere de Rusya tarafından el konulmasıydı.

Romanya askeri arşivlerine göre Şipote, Barland, Galati, Dobrovat, Mastacani ve Seidmann'da esir kampları bulunmaktaydı. Yine bu arşivden elde edilen bilgilere göre, 1920 yılının ortaların da bile Romanya'daki esir kamplarında Türk esirleri bulunmaktaydı (Taşkiran, 2001: 197–207).

2.8. İtalya'nın Elinde Bulunan Türk Esirleri

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda mücadele ettiği diğer bir itilaf devleti de İtalya olmuştu. İtalya ile olan mücadeleler Libya Cephesi'nde cereyan etmişti.

Cihad-ı mukaddesin ilanından sonra yerel güçlerle İtalya arasında mücadeleler başlamıştı. Bu mücadeleleri daha etkin hale getirmek ve ilerleyen süreçte İngiltere'yi Mısır'da Batıdan da zorlamak için Harbiye Nezaretince buraya asker gönderilmişti.

Burada yapılan mücadeleler sonucunda Osmanlı askerlerinden esir düşenler olmuştu. Bu esirler hakkında tam olarak doğru bilgiler bulunamamaktadır. Gerek bu esirlerin sayısı gerek nerelerde tutulduğu gerekse ne şartlarda yaşadıkları tam olarak bilinmiyor. Dönen esirlerin hatıraları dikkate alındığında 1914–1918 yılları arasında İtalya'da 100 Türk esiri vardı. Bunların 44'ü subay, 56'sı erbaş ve er idi.

Subayların ve askerlerin hepsi Trablusgarb ve Bingazi'de yapılan mücadelelerde esir düşmüş, Fransızlar tarafından İtalyanlara teslim edilmişti (Taşkiran, 2001: 207).

2.9. İttifak Kuvvetlerinin Elinde Bulunan Müslüman Esirler

I. Dünya Savaşı'nda çarpıştığı devletlere esir veren sadece İttifak devletleri olmamıştır. İtilaf devletleri de azımsanamayacak derece esir vermişti. İttifak devletleri, aldığı esirleri İngiltere gibi birbirinden çok uzak bölgelere veya sömürgeleri durumundaki yerlere yerleştirmeyip, kendi devlet sınırları içinde muhafaza etmişti.

1915 yılından itibaren yoğun bir şekilde karşılıklı esir alınmasıyla birlikte bir takım yeni gelişmeler ortaya çıktı. En önemli sorun esirlerin barındırılması ve iâşesinin temini idi. Devletler, bu durumdan kurtulmak için esirlerin değişimini esas alan antlaşmalar yapmaktaydı. Ancak bu sürecin gerçekleşmesine kadar esirlerin büyük bölümü çeşitli işlerde çalıştırılmıştı. Esirlere dönük yapılan faaliyetlerden birisi de onları kazanıp kendi saflarında cephede savaştırmaktı. Bu amaca hizmetle Teşkilat-ı

Mahsusa'nın geniş çaplı çalışmaları olmuştu. Teşkilat-ı Mahsusa'nın kazanmak istediği esirler, genel manada Müslüman olan Tatarlar ve Hindulardı.

I. Dünya Savaşı sırasında, Alman ve Avusturya-Macaristan ordularına karşı Rusya tarafında çarpışan Tatar askerlerinden on binlercesi esir düşmüştü. Bunlar, Almanya'nın Wünsdorf ve Avusturya'nın Eger kamplarında esaret hayatı yaşamaktaydı. Savaşın sonlarına doğru Almanlar, bu Tatar askerlerin bir kısmını savaşın sonlarına doğru Berlin'in güneyinde Zossen'de ayrı kamplara almıştı. Ayrıca, Almanlar bu Tatar esirlerinden Müslüman olanların kullanabileceği bir de cami yaptırmıştı (Devlet,1999: 224).

3 Haziran 1915 tarihinde Halim Sabit Bey tarafından Enver Paşa'ya sunulan rapor, söz konusu esirlerin yer aldıkları kamplarda o ana kadar yapılan ve ileride yapılması tasarlanan faaliyetler kadar, karşılaşılan ve ileride karşılaşılabilecek güçlükler ve bunların nedenlerine ayrıca Almanların İslamcılığı ve bundan beklentileri konusuna ışık tutmaktaydı.

Halim Sabit Bey'den sonra bu konu üzerine çalışanlardan en tanınmış Abdürreşid İbrahim'di. Abdürreşid İbrahim, 31 Temmuz 1915 tarihli bir yazışmaya göre, bu zamana kadar Almanya'nın elinde 60.000'i aşkın Müslüman esirin olduğunu belirtmekteydi. Aynı tarihlerde Alimcan İdris'de Avusturya'daki esirlerin durumunu araştırmaktaydı. Bu araştırmalar sonucunda varılan genel kanı; buradaki esirlerin ya istihdamı ya da onar yirmişer guruplar halinde geri gönderilmeleri olmuştu (BOA, DH. EUM. 5.ŞB., dosya no: 15, gömlek no: 57).

Başta Abdürreşid İbrahim ve Alimcan İdris'in çalışmaları sonucunda, Almanya ve Avusturya'daki kamplarda kalan Müslüman esirlerin bir bölümü Osmanlı Devleti saffında savaşmaya karar vermişti. Abdürreşid İbrahim'in 15 Ocak 1916 yazışmasında şunları söylemişti:

“Evvelce arz olunduğu gibi tamamı bir tabur (1002) asker izhar olunmuş, sevk edilmek üzere dört gözle intizar olunuyor. Her gün bir hafta sonra denilmekte. Yol da açıldı bakalım. Bunları elbette bir kışlada misafir etmek icab eder. Cihad diyerek gidecekler”

Berlin Milli Müdafaa Bakanlığı'nın 07.02.1916 tarihinde Pera Palas'taki askeri ateşeye gönderilen telgrafında: *“İstanbul'a 200 Müslüman'ın ilk sevkıyatı 8 Şubat akşam saat 10:57'de 40070 seyahat numarası ile Zossen'den hareket ediyor. Nakliyat başkanına yolda İstanbul'a varışı zamanında bildirmek üzere talimat verilmiştir. Lütfen İstanbul'daki yerleşme ve iaşelerini temin edin”* denilmekteydi. 9 Şubat 1916'da Berlin'den Harbiye Nezareti'ne gönderilen şifreli 9867 numaralı yazıda: *“esir-i İslamiye'den iki yüz gönüllü asker ve Berlin'den Dersaadet'e müteveccihen hareket etti”* bilgisi verilmişti (Kaplan, 2000: 143).

Ancak Tatar esirlerinin İstanbul'a gönderilmesinde aksaklıklar çıkmaktaydı. Abdürreşid İbrahim, Tatar esirlerinin İstanbul'a gönderilmesinde çıkan gecikmenin Almanya'dan kaynaklandığı belirtilmekte ve 11 Nisan 1916 tarihli yazısında şöyle demektedir:

“Madem ki Avrupa sahnesinde bulunuyoruz hiçbir işe basit bakmak caiz olamaz. Dostlarımız bize sadık olmağla beraber menfaat-ı siyasiyelerinden feda edemezler. Zata sadakat cereyana mani değildir. Milletlerin düşünceleri hiçbir zaman bugün için olamaz. Elli sene yüz sene sonrası için bugünkü gün bir vasıta...” (Keleşyılmaz, 1998: 65–78).

Buradan da anlaşılacağı üzere Almanya, Tatar esirlerinin Osmanlı devleti saffında savaşmasıyla, ilerleyen süreçte iki millet arasında kuvvetli bir dostluk kurulmasından çekinmekteydi.

Bütün bu girişimler sonucunda Anadolu'ya sevk edilen Tatarlardan özel bir tabur teşkil edildi. "Asya Taburu" adı verilen bu tabur, Irak cephesinde savaştı (Kırımlı, 1996: 242). 1916 Mayıs'ı itibariyle Tatarlardan bin kadar kişi de getirilerek Anadolu'nun çeşitli yerlerine iskân ettirilmişlerdi. Geri kalan gönüllülerin getirilmesi çalışmaları ise Almanların engellemeleri karşısında istenilen düzeyde gerçekleşmedi.

Hindli esirlerin kazanılmasına dönük faaliyetlerin özü, türlü şekillerde söz konusu esirlerin kazanılması ve İtilaf devletleri ve bilhassa İngiltere aleyhine çalışmalarının teminine yönelikti. Ancak bir yandan Müslüman Hindlileri Cihad-ı Ekber'e kazanmak öte yandan gayrimüslim Hindlileri antiemperyalist ve Hindistan'ın bağımsızlığını sağlamaya dönük işbirliğine ikna etmek ve hatta mümkün ise bütün Hindli unsurların müttehiden çalışmasını sağlamak istisnaları haricinde pek de mümkün olmamıştı.

I. Dünya Savaşı'nda gerek Osmanlılarla gerekse Almanlarla işbirliği yapan Hindlilerin ortak âmâcıları, Hindistan'daki İngiliz yönetimini çökerterek yerine milli ve bağımsız bir hükümet kurmaktı.

1915-1916'da Kutülammare'de gerçekleşen çarpışmalarda 4229 müslüman Hindli ele geçirilmişti. Bağdat demiryolunun henüz tamamlanmamış olan kısımlarının ikmaliyle ilgili olarak teşkil edilen üsera taburlarında bu askerlerden de istifade edilmişti.

Konya ve Kayseri gibi bölgelere yerleştirilen Hindli esirleri kazanmaya yönelik olarak onlara diğer esirlere oranlara daha çok maaş verilmiş ve daha esnek davranılmıştı. Savaş sırasında Hindlilere karşı ne kadar esnek davranılmışsa da Osmanlı Devleti saffına toplu katılımlar olmamıştı (Keleşyılmaz, 1999: 130-150).

2.10. Esir Kamplarında Türk Esirlerinin Çıkardığı Gazete ve Dergiler

Esir kamplarında kalan esirlerin kampta kaldıkları süreçte yaptıkları en özgün çalışmalar hiç şüphesiz ki gazete ve dergilerdi. Bu gazete ve dergilerin muhtevası kamp şartlarına göre değişmekteydi, ancak bütün gazetelerdeki ortak nokta siyasetten uzak durulmasıydı. Esirlerin bu tür faaliyetlerle uğraşması kamp yönetiminin

disiplinin sağlanması açısından işine geldiğinden esirlerin gazete ve dergi çıkarmalarına engel olunmamıştı. Fakat gazetelere sansür uygulaması yapılıyordu.

KAFES: Kahire. Edebi ve mizahi gazete. Sermuharrir ve mesul müdür İdris Sabih. Haftada üç kez yayınlanır.

BADİYE: Mısır Seydibeşir 1335 (1919). 2-60 (Teksir, İstanbul Atatürk Kitaplığı B. 144, Günlük).

NASRETTİN HOCA: İskenderiye. Mizah gazetesi, mesul müdürü Osman Nuri, haftalık, 1920.

TÜRK VARLIĞI: İskenderiye. On beş günde bir yayınlanır, 1920.

YARIN: İskenderiye. Naci Kaşif ve Halit Rıfkı, edebi mizahi, haftada iki kez yayınlanır, 1920.

ESARET: Mısır Seydibeşir Kampı 1336 (1920). Süresi belirsiz. (Teksir, H.T.Ü. Kütüphanesi'nde 35, 59, 60, 98 sayıları mevcut).

ESARET ALBÜMÜ: Mısır Seydibeşir 1336 (1920), Hazırlayan Kerameddin Hilmi. Özel nüsha 1. sayı, el yazması teksir. Genelde resimler esas alınarak, kısa yazı ile esaretin albümünü veren bu nüsha H.T.Ü. Kütüphanesi'nde bulunuyor.

İZMİR: Mısır 1336 (1920). Sahibi ve mesul müdürü Nurettin Hayret, teksir.

GARNİZON: Mısır Zekazik 1335 (1919), 15 günlük, teksir.

KARİKATÜR: Mısır Seydibeşir. Edebi ve mizahi gazete, müdürü Topçu Mülazım Arif Bey, haftada iki defa yayınlanır, teksir, H.T.Ü. Kütüphanesi'nde 5, 8 ve 9 sayıları mevcut.

KIZILELMA: Mısır Zekazik 1919. "Esir arkadaşların ilmi ve edebi risalesidir", haftalık, teksir.

NİLÜFER: Mısır Seydibeşir Nisan 1336 (1920). İmtiyaz sahibi ve mesul müdürü Edip Bey, sermuharriri İdris Sabih, Karikatürist Hilmi, haftada iki defa yayınlanır, 18 sayı çıktığı biliniyor.

SADA: Mısır Seydibeşir 19 Nisan 1336 (1920). İmtiyaz sahibi ve mesul müdürü Kemal Hulusi, teksir, ilk üç sayı haftalık olarak belirtiliyor, dördüncü sayıda haftada iki kez çıkar kaydı var.

TETEBBU: Mısır Seydibeşir. El yazması, teksir.

İRAVADİ: Burma Thatmyo 1919. “Siyaset, tenkidat ve şahsiyat hariç olmak üzere, dini, edebi, tarihi, fenni bütün mehabis-i ilmiyyeden bahseder.” Sahibi Raci, teksir, koleksiyon Hakkı Tarı Us Kütüphanesi’nde bulunuyor.

TRAŞ: Mizah gazetesi 1919. çıkış yeri A Kampı, 4 Pavyon, 3. oda olarak görülüyor, ülkü belli değil, haftalık, teksir, 9. sayısı H.T.Ü Kütüphanesinde mevcut (Hiçyılmaz, 2001: 194–195).

GÜVERCİN: Mısır Helyopolis. El yazması (Çöl, 1977: 141).

PÜSKÜLLÜ BELA, KÖPÜK, TULÛ (DOĞUŞ) ve KARA GÜNLER: Hindistan Bellary. El yazması, alıntılar mevcut (Taşkıran, 2001: 90).

ŞİMAL YAĞI: Kazan’da yayımlanırdı.

KURULTAY: Kazan’da yayımlanırdı.

ALTAY: Ufa’da yayımlanırdı (Tonguç, 2001: 240).

NİYET: Rusya Malaşovodom. Gazete, yakınındaki diğer kamplara da gönderilir ve bu kamplardan gelen yazılar gazetede yayınlanırdı. El yazması olup karbon kağıdı ile teksir üzerine çoğaltılır. Gazete, dört sayfa olup haftalıktı. 5. sayıdan sonra altı sayfaya çıkarılıp haftada iki kez yayınlanmaya başladı. Siyaset hariç güncel ve genel konular üzerine yazılar çıkmaktaydı (Asaf, 1994: 91–93).

VAVEYLA: Rusya Krasnoyarsk. 10 Aralık 1915–1 Mart 1918 tarihleri arasında 101. sayıya kadar ulaşmıştır. Tek nüsha halinde basılan dergi, kâğıt ve mürekkep kıtlığı yüzünden çoğaltılamamıştır. Toplamda 12 sayfa olan derginin amacı imkânlar dâhilinde Türk esirlerini eğitmektir. Dergide mizahi yazılar, bilmeceler ve bulmacalar bulunmakla birlikte Rus gazetelerinden çeviriler de bulunmaktaydı.

KURTULUŞ: Rusya Krasnoyarsk. El yazması

NE MÜNASEBET: Burma Thatmyo. Haftalık, mizahi ve edebi gazete, Milli Kütüphane’nin 1962 SB 157 numarasında iki sayısı mevcut (KUTLU, 2000a: 14–15).

-- Ahmet GÖZE, hatıratında Arhanjelsk’te el yazması bir gazeteden bahsediyor. Gazetenin ismi verilmemiş olup gazete kamp içindeki olaylardan bahseder (Göze, 1989: 75).

2.11. Türk Esirlerinin Medfun Bulunduğu Esir Mezarlıkları

RUSYA: Krosnoyarsk'ın dışında, Vladivostok, Proriçka, Nikolsky, İrkusk, Krasnoparks, İrkutak, Tomsk, Tiflis, Azorketi, Anapa, Omsk, Çoklamya, Pirvariçka, Daurya, Venonikolaysk, Yensesky, Habursuki ve Harbin

SURİYE: Şam-Gumba geçiti ve Zahle mezarları

FİLİSTİN: Kudüs

MISIR: Seydibeşir, Remle, Zekazik Kosta, Kodesna, Abbassiah, Tura, Tellükebir ve Kunaytıra

IRAK: Kutülammare, Bağdat, Dicle ve Revandis

TRABLUSGARP: Aceylat, Zanzur, Zivare, Binayşe, Humus, Kırkkarış ve Tacura

HİNDİSTAN: Bellari, Tugon, Sumerpul ve Nikadalay

BİRMANYA: Thatmyo, Meiktila, Schwebo ve Pancio

GÜNEY ÇİN: Yankong (Hiçyılmaz, 2001: 203–204).

Türk esirlerine ait mezarlar sadece buralar olmamakla birlikte bilinenler sadece bunlardır. Daha birçok bölgede esaret mezarları olduğu tahmin edilmektedir. Özellikle savaşlar esnasında ölen askerler, en yakın yerlere defnedilmişti, ancak bu mezarlara herhangi bir işaret konulmadığı için günümüzde bu mezarları bulmak neredeyse imkânsızdır.

Bu esaret mezarları haricinde Kıbrıs, Yunanistan ve Man Adası'nda da Türk esirlerine ait mezarlar olduğu bilinmektedir. Birçok esir gerek kamplara götürülürken gerekse kamplardan dönüşte yolda vefat etmişti. 23 Şubat 1921'de Viladivostok'tan hareket eden Heymeymoro gemisi Türk esirlerini Anadolu'ya getirirken iki kişi tıkış tıkış yolculuğun ağır şartlarına dayanamayıp vefat etmişti (KUTLU, 2000c: 168).

BÖLÜM 3: TÜRK ESİRLERİNİN YURDA DÖNDÜRÜLME ÇALIŞMALARI

I. Dünya Savaşı, birçok asker ve sivil için ölüm getirmişse de, hayatta kalanlardan yüz binlercesi de esir olmuştu. Türk askerleri, 1914 yılından itibaren esaret hayatı yaşamaya başlamış olup kimileri 1922 yılına kadar esir olmaktan kurtulamamıştı. Türk askerlerinden esir olanların sayısı tam olarak tespit edilememekle birlikte, esir sayısının iyi yüz binin üzerinde olduğu tahmin edilmektedir. Bu esir olan insanlar, farklı devletlerin elinde farklı bölgelerde esaret hayatlarını sürdürmüşlerdi. Savaş sırasında nerede ne kadar esir bulunduğuna ilişkin çalışmalar da yapılamaktaydı. Bu amaçla Haziran 1918’de Musul ve dolaylarında bir çalışma yapılmış ve buralarda Müslüman esir bulunmadığı tespit edilmişti (CA, Fon Kodu: 272..0.0.74, Yer No: 67.29..1).

Bütün esirlerin beklentisi savaş bitiminde evlerine dönmekti ancak bu düşüncede olan binlerce kişi hayal kırıklığına uğradı. Özellikle Türk esirlerinin memleketlerine gönderilmesinde devletler ve özellikle İngiltere büyük endişeler içindeydi. Zira İngiltere, bu serbest bıraktığı insanların o an için Anadolu’da başlamakta olan Milli Mücadele tarafında yer almasından çekiniyordu. Nitekim serbest bırakıldıktan sonra Milli Mücadeleye katılan erler ve komutanlar olmuştu (Hiçyılmaz, 2001: 98–99). Hatta kimi askerler ikinci kez esaret yaşamak zorunda kalmıştı.

İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında 28 Aralık 1917’de Bern’de imzalan sözleşme gereğince; bazı hasta ve yaralı esirlerle birlikte sağlık personelinin ve silâhına alınmamış sivillerin, listelerin tesliminden sonra bu işten sorumlu bölümlerce birebir değişimi esas alınmıştı (The Times, Dec 31, 1917, Monday). Ancak bu esir değişimi, asıl esir olan büyük çoğunluğu kapsamıyordu. Zira Bern sözleşmesi imzalanmadan önce Osmanlı devletince sürgün yeri, ismi ve yaptığı işe ilişkin olarak yabancı devletlerin esirleri hakkında 12 Eylül 1917 tarihli bir liste hazırlanmıştı ve bu hazırlanan listedeki kişilerle Osmanlı tebaasından olanlardan kimlerin değiştirileceği işaretlenmişti (BOA, DH. EUM. 5.ŞB., dosya no: 43,

gömlek no: 27). Bu da listeyi dikkate aldığımızda bu sözleşmenin genel bir esir değişiminin olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

İngiltere Kasım 1918’de yani savaş bitiminde esirleri serbest bırakmaya başlamıştı ancak memleketlerine dönen esirlerin kendilerine zorluk çıkarabileceğini göz önüne alarak işi ağırdan alıyordu. Bu durumun yarattığı huzursuzluk içinde kamplardan kaçarak memleketlerine dönenler de bulunmaktaydı (Sefercioğlu, 1978: 85–88). Bu durum 1920–1921 yıllarına kadar devam etti. Ancak İngiltere bu tarihe kadar çok büyük miktarlarda olmamakla birlikte esirlerin bir bölümünü serbest bırakmıştı. Örneğin, Mısır’daki esir kamplarından yola çıkmış olan 80 kişi, 24 Ağustos 1919 tarihinde Haydarpaşa İstasyonu’na ulaştı (BOA, EUM.SSM., dosya no: 37, gömlek: 102). İngiltere, özellikle 1921 yılı başlarına doğru o ana kadar takip etmiş olduğu politikasını değiştirip bu insanları İstanbul Hükümeti yanında Milli Mücadele karşıtı eylemlerde kullanmak üzere serbest bıraktı. Tabii bu serbest bırakma olayı, insanların kafası iyice bulandırıldıktan sonra oldu. Esirlerin serbest bırakılmasının diğer bir sebebi de büyük çaptaki harcamalardan kurtulma isteğiydi.

İngiltere, Osmanlı Devleti’nin Serv Antlaşması’nı imzalayacağına kanaat getirince, esirleri toplu halde serbest bırakmaya başladı. İskenderiye’den Panama isimli bir gemiyle İstanbul’a hareket eden bir grup esir 12 Haziran 1920’de İstanbul’a ulaştı (Hiçyılmaz, 2001: 57). Mondros Mütarekesi’nin imzasından 14 Şubat 1921 tarihine kadar geçen sürede İngiltere tarafından iade edilen Türk esirlerinin sayısı 7626 subay ve 102.950 asker olmak üzere 110.576’dır (Keser, 2000: 10).

İngilizler tarafından Malta’da tutulan Osmanlı Devleti’nin üst düzey yönetici ve komutanlarının serbest bırakılması 25 Ekim 1921 tarihinde tamamlandı (Bostancı, 1992: 103). Malta’dan dönen esirlerin üst düzey kişiler olduğu dikkate alınarak TBMM tarafından ihtiyacı olanlara adam başı 100 lira verilmesi kararlaştırılmıştı (CA, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No: 3.35..4).

Hindistan ve Burma'da bulunan esirlerin serbest bırakılmasına 1918'de başlanmasına rağmen kampların tamamen boşalması 1922 sonlarını bulmuştu (Taşkıran, 2001: 228). Güney Hindistan'ın en büyük limanı olan Madras limanından, Burma'da bulunan esirlerin büyük çoğunluğunu oluşturan kabile, 16 Mayıs 1920'de Hindistan hükümetine ait "Nordbrok" gemisiyle Anadolu'ya doğru hareket etti (İybar, 1950: 113) Bu gemi 19 Haziran 1920'da İstanbul'a ulaştı.

Fransızlar, esirlerin serbest bırakılması işlemine Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra başlamıştı. Ancak Fransızların işgali altındaki Çukurova bölgesinde milli direniş baş gösterince esirlerin gönderilmesi durdurulmuş çünkü Fransızlar, bu direniş yüzünden çok ağır kayıplar vermişti. Ancak Anadolu'daki milli mücadele hız kazanıp Türk orduları başarı kazanmaya başlayınca Fransa tutumunu değiştirir ve Mart 1921'den itibaren görüşmeler tekrar başlar. 1921 Haziran'ında Fransa, Franklin Bouillon'ı Ankara'ya özel temsilci olarak gönderdi (<http://www.maximumbilgi.com/tarih/ankaraant.htm>, 28.3.2006). Ancak Yunan saldırısı tekrar başlayınca görüşmeler yeniden kesintiye uğradı. Türk kuvvetleri, Sakarya Meydan Savaşında Yunan ordularını kesin olarak durdurunca Fransızlarla 1 Ekim 1921 tarihinde esir alınma zamanı ve mevkisi dikkate alınmadan tüm esirlerin karşılıklı olarak değiştirilmesi kararlaştırıldı (CA, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 3.33.2). 20 Ekim 1921 tarihinde imzalanan Ankara Antlaşmasıyla da esirlerin değişimi konusu kesin kurallara bağlandı (www.maximumbilgi.com/tarih/ankaraant.htm, 28.3.2006). Ancak imzalanan bu antlaşmaya rağmen yurda dönmeyip evlenerek Fransa'ya yerleşen Türk esirleri de bulunmaktadır (<http://www.aksiyon.com.tr/yazdir.php?id=16182>: 30.3.2005).

İtalya ve Romanya'da bulunan Türk esirlerinin ne zaman ve hangi koşullarda yurda döndükleri bilinmemektedir. Ancak savaş ortamının bitmesiyle birlikte esirler de serbest bırakılmaya başlanmıştı. Osmanlı Devleti'nin Mondros Mütarekesi'ni imzalamasından sonra İtalya ve Romanya da elinde bulunan esirleri serbest bırakmış olmalıydı.

Rusya’da bulunan Türk esirleri çok uzun ve kötü şartlar altında esaret hayatı yaşamıştı. Kamplardan kaçanlar ve vefat edenler haricinde 20.000’den fazla esir 1920 yılına kadar yurda dönmüştü. 20 Aralık 1925 tarihli bir belgede Türk-Rus harp esirlerinin karşılıklı olarak değiştirilmesine dair bir kanun çıkmıştı (CA, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No: 17.80..20). Bu bize gösteriyor ki, 1926 yılına gelindiğinde hala Rusya’da Türk esirleri bulunmaktaydı

Rusya’daki kamplarda kalan esirlerden kimisine, kaçarlarken yerli halk yardım ediyordu. Ancak bu yardımlar kimi zaman sadece para karşılığı yapılmaktaydı. Bu kaçışlar bazen başarısızlıkla sonuçlanmış olup hatta kimisi ikinci bir hapis hayatı yaşadıkdan sonra Anadolu’ya dönebilmişti. Ancak bu hapis hayatının yaşandığı dönemde de esirlerin çeşitli kişi ve kurumlardan maddi yardım aldıkları görülmüştü (Ölçen, 1994: 196–219). Bazı esirlerin kaçmasına sivil Almanlar ve İsveç Konsolosluğu yardım etmişti (Taşer, 2000: 102–127). Bazı esirlerin ise kamptan kaçışları hakikaten dikkate değerdir. Çita esir kampında kalan Ali İhsan Paşa, 23 Mayıs 1915’te bir arkadaşı ile kamptan kaçtı. Önce Çin’e arkasından Japonya’ya ve sonrasında ABD’ye geçti. Daha sonra Yunanistan üzerinden İstanbul’a ulaştı. Dünya’nın etrafında bir tur atarak gerçekleşen bu kaçış 25 Eylül 1915’te son buldu (Latif, 1988: 60–155).

1917 yılından itibaren Petrograd’daki İsveç sefiri General Branström’ün kızı “İsveç Kızılhaç” azasından Else Brasnröm de “İsveç Kızılhaç”ının gönderdiği heyetle Sibirya’daki esir kamplarını ziyaret etmiş ve Türk esirlerine birçok hediyeler vermişti. Ayrıca Else Brasnröm, Türk Kurtuluş Savaşı’nın olduğu yıllarda Rusya’daki kamplarda bulunan esirlerin bir kısmını tren ve gemi aracılığıyla İsveç’in kuzeyindeki Haparanda şehrine getirir. Bu esirlerden hasta olanlar buradaki kilisenin hastanesinde tedavi edilmeye çalışılır. Ölenler esirler kilisenin bahçesine gömülürken iyileşenler de Anadolu’ya gönderilmiştir. Daha sonra bu kilise bahçesine gömülen esirler için anıt yapılmıştır (<http://www.akdeniz.edu.tr/egitim/bulten/bul20.HTM>: 26.6.2005). İsveç sefaretini bu bakımdan İspanya sefaretinden çok daha fazla iş görmüştü. İspanya elçiliği ateşemiliteri Binbaşı Enriquo Uzquiquo, Türk esirlerine yardım konusunda çok gayret göstermiş ancak

para imkânları bu yardımları etkilemişti. Odessa'daki İspanya konsolosu Semper, bir Türk zabitanın kaçmasını kolaylaştırmak için kendisine Türk pasaportu vermiş ancak bu ortaya çıkınca görevinden uzaklaştırılmıştır (Kurat, 1990: 442).

I. Dünya Savaşı daha devam ederken Türk ve Maveray-ı Kafkas heyetleri arasında yapılan Batum görüşmelerinde esirler konusu da ele alınmıştı. 15 Mayıs 1918'de esirlerin sevkine dayanan antlaşmayı Türkiye adına Vehip Paşa, Maveray-ı Kafkasya adına da Odişelidze imzalamıştı. Antlaşmaya göre esir değişimi karma bir komisyonca Batum'da yapılacaktı. Türk esirlerini getiren ilk tren bu antlaşmanın imzasını müteakiben 4-7 gün zarfında Batum'a gelecek ve taşınma işlemi azami dört haftada sona erecekti (Şahin, 2002, 636).

Mondros mütarekesinden sonra esirlerin yurda dönüşleri düzensiz olarak devam etmiş, birçoğu Sovyet rejimi yerleştikten sonra yurda dönmüştü. İç savaş sırasında yolunu bulup Odessa, Kırım ve Novorossiysk şehirlerine gelebilenler, rastladıkları gemilerle yurda döndü. Kırım ve Kafkas sahillerinde bulunan esirler; Trabzon, Rize, Samsun ve Sinop gibi limanlardan kaçarak gelen takalarla yurda dönme imkânı buldu (Kurat, 1990: 457).

Sivastopol'da aç ve sefil halde bulunan esirlerin aileleri ile birlikte gemiyle getirilmesi ve bunların çıkacakları iskeleye kadar nakil ve iaşelerinin temininin yapılacağı belirtilmişti. Bu gelecek grubunun masrafları için de yüz bin liralık bir kaynak aktarılması kararlaştırılmıştı (CA, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No: 5.14..10). 4 Mayıs 1922 tarihli bir belgede TBMM tarafından, Trabzon'a çıkan bu esir grubuna Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin yardımda bulunması rica edilmişti (CA, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 55.362..7)¹.

¹ Hilal-i Ahmer Cemiyetinin I. Dünya Savaşı'ndaki faaliyetlerine ilişkin olarak daha ayrıntılı bilgi için bkz. Seçil Karal Akgün ve Murat Uluğtekin, Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a, Ankara, 2002, s. 187-240

Alman ve Avusturya-Macar esirlerinin dönmeleri için Almanlar tarafından “üsera komisyonu” kurulmuştu. Osmanlı devleti de bu komisyona dâhil olarak (Osmanlı harbiye nezaretinin Alman üsera komisyonu nezdindeki murahhaslığı) adında bir murahhaslık tesis etti. Baş murahhas da Berlin’den gönderilen Remzi Paşa oldu. Ayrıca Ali Haydar Bey’de bu teşkilata dâhil oldu. Ali Haydar Bey, esirler hakkında bir taraftan bilgi toplarken diğer taraftan da Rusya’daki olayları da izlemekte ve Harbiye nezareti ile Hariciye nezaretine raporlar yollamaktaydı (Kurat, 1990: 446–447).

Rusya’da bulunan esirlerin getirilmesi için TBMM Hükümetinin birçok çalışması ve gerekli kurumlara yardımı olmuştu. Moskova büyükelçiliğine bir yazı yazılmış ve nerede ne kadar Türk esirinin bulunduğu sorulmuştu. Ancak Moskova büyükelçiliğinden bu konu hakkında bir malumata sahip değiliz diye bir karşılık gelmişti (CA, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 55.363..2). 1924 yılında Rusya’da esir olanları tespit etmek üzere dört yüzbaşı görevlendirilmiş ve bunlara verilecek yolluk ve harcırah belirtilmişti (CA, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No: 11.51..19).

1927 yılına gelindiğinde bir takım sebepler yüzünden hala yurda dönemeyen esirlerin olduğu tahmin edilmekteydi zira esirlerin yerlerinin ve sayılarının tespiti için birçok çalışma yapılmış ancak bir sonuç çıkmamıştı. 11 Mayıs 1927 tarihli bir belge, yurda dönemeyen bu esirlerin Hilal-i Ahmer tarafından getirildiğini belirtiyordu (CA, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 55.364..1). Hilal-i Ahmer, sadece esirlerin getirilmesine yardımcı olmayıp gerek savaş sırasında gerekse savaş sonrasında birçok faaliyette bulunmuştu (Nil SARI-Zuhal ÖZAYDIN, 1999: 161–171).

Dışarıdan anavatana dönen esirlerin getirilmesi ne kadar zor olmuşsa, bu insanları memleketlerine göndermek ve iaşesini temin etmek de o kadar problemlidir olmuştu. Rusya’dan gelecek esirlerin köylerine kadar sevkini Müdafaa-i Milliye Vekâleti üstlenmişti (CA, Fon Kodu: 272..0.0.12, Yer No: 41.46..17).

Bazı esirler tekrar savaşmadan ikinci bir esaret yaşamak zorunda kalmıştı. Sibiryadaki kamplarda bulunan esirler, Rusya'nın doğu ucunda bulunan Viladivostok limanından Japon Heymeymoro gemisiyle İstanbul'a gönderilecekti. 23 Şubat 1921 Çarşamba günü Viladivostok limanından hareket eden gemide 1030 kişi bulunmaktaydı. Geminin 5 Nisan'da İstanbul'da olacağı hesaplanmıştı. Ancak gemi, 5 Nisan günü Midilli Adası'nın önünden geçerken Yunan harp gemisi tarafından seyirinden alıkonularak Midilli önlerine demir atması sağlanmıştı. Bu dönemde Anadolu'da Milli Mücadele Kuvvetleri'nden ağır darbeler yiyen Yunanistan, bu gemideki insanları Anadolu'da esir etmiş gibi gösterecekti. Çoğu 5–6 yıldır esaret yaşayan bu insanlar için ikinci bir esirlik dönemi başlamıştı. Gemi, Midilli açıklarından Yunanistan'daki Pire limanına çekildi. Geminin Japon yetkilileri ve Türk esirlerinin müracaatları sonucunda Uluslar arası Kızılhaç Teşkilatınca gemiye sağlık heyeti gönderildi. Sağlık Heyeti'nin incelemeleri sonucunda 395 kişi, 6 Ağustos'ta başka bir gemiyle İstanbul'a gönderildi.

Geriye kalanlar 13 Ekim 1921'de İtalya'nın Asinara Adasına (http://www.svobodat.com/sramek/1916_en.htm, 14.7.2005) gönderildi. Hiçbir yerinde su bulunmayan ve tarih boyunca karantina merkezi olarak kullanılan bu ada, 571 Türk esirinin Haziran 1922'ye kadar esaret yaşadığı yer olmuştu.¹ Kızılhaç murahhası Şilimmer'in büyük gayretleri sonucunda, Ümit Vapuru'nun Asinara Adası iskelesine yanaşmasıyla Türk esirlerinin ada esareti son buldu (KUTLU, 2000c: 163–174).

---

¹ Metin içinde de belirtildiği gibi ada yüzyıllar boyunca karantina merkezi olarak kullanılmış ve adanın dört bir tarafında tehlikeli hayvanlar ve zehirli yılanlar bulunmaktaydı. Adanın bu durumu nedeniyle esirler, burada kalmış oldukları süre zarfında büyük taş duvarlar yaparak kendilerini bu zararlı hayvanlardan korumaya çalışmışlardı.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'nda yüz binlerle ifade edilen sayıda askerini ve sivil insanını savaştığı muhtelif devletlere esir vermişti. Ancak esareti yaşayan bu insanların tam sayılarını belirtmek mümkün değildir. Zira o dönemdeki savaş koşulları göz önüne alındığında devletler, toprakları dâhilinde bulunan kendi halkının durumuyla bile tam olarak ilgilenememişlerdi. Şartlar böyle olunca, esirlerin durumunun öncelik arz etmeyeceği de ortadadır. Ancak bu durum bütün esirler için geçerli değildi, üst düzey yönetici ve asker durumundaki esirlere çok daha farklı davranılmıştı. Bu farklılığın altında yatan temel sebep ise karşılıklıktan ileri gelmekteydi. Çünkü bir tarafın, elinde bulunan esire kötü davranması aynı şekilde bir misilleme görmesine sebep olabilirdi.

Genel olarak esirlerin durumuna bakılacak olursa, İngiltere'nin elinde bulunan esirlerin, diğer devletlerde esaret yaşayanlara göre daha şanslı olduklarını söylemek mümkündür. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, her ne kadar Kızılhaç heyetinin gözlemleriyle ortaya konulan kamp koşullarına rağmen İngilizlerin de tüm esirlere çok insancıl davrandıkları söylenemez. Çünkü bir kampın incelenmesi, istisnai bir durum olmadıkça aynı gün içinde bitiriliyordu ve bu süre zarfında kamp koşullarını çok farklı göstermek mümkündür. Ayrıca, esirlere yapılan muameleyi, kamp komutanının tavrından bölgenin coğrafi koşullarına kadar pek çok şey etkileyebilirdi.

Esaret hayatının zorluğunu ve yokluklar içindeki mücadele etmeyi, Rusya ve Romanya devletlerinin elinde bulunan esirler daha yoğun bir şekilde yaşamışlardı. Ancak, şartların bu şekilde ağır olması sadece bu devletlerden kaynaklanmıyordu. Bu ülkelerin içinde bulunduğu maddi ve toplumsal sorunlarla birlikte coğrafi şartlar da sonuç üzerinde etkili olmuştu.

Esirlerin kamplarda yaşadığı sorunları; beslenme, parasızlık, aileleriyle haberleşememe ve esaret hayatının ortaya çıkardığı ruhsal sorunlar şeklinde özetlemek mümkündür. Bu tür problemler olmasına karşın esirler, bazı kamplarda kültürel yönden bir hayli aktif durumda

bulunuyorlardı. Kamplarda çıkarılan gazeteler, sportif faaliyetler ve dil öğrenimine dönük çalışmalar bunun en büyük göstergeleriydi. Esirlerin maddi kazanç elde etmek için yaptıkları faaliyetler de esaret hayatına ilişkin ilginç noktalardandır.

Ülkelere göre değişmekle birlikte çeşitli kurum, kuruluş ve muhtelif gruplar esirlere çeşitli yardımlarda bulunmuşlardı. Bu yardımlar, bazen yasal yollarla yapılırken, bazen de yasadışı yollarla gerçekleştirilmişti. Bu yardımlar, esirlerin kamplardan kaçmalarına yardım etme şeklinde dahi olabiliyordu. Genel manada bakılacak olursa kimi yardımlar çok büyük seviyede iken kimisi farkına bile varılamayacak derecedeydi. Ancak esirlerin içinde buldukları zor durumlar, düşünüldüğünde yapılan en küçük bir yardımın dahi büyük memnuniyet duygularıyla karşılandığından şüphe yoktu.

Esirlere ilişkin dikkati çeken diğer bir nokta da, esir edilen insan sayısı ile yurda dönen insan sayısı arasında çok büyük farkların bulunmasıydı. Bu farklılığın oluşmasını sağlayan temel sebep, büyük miktarlarda ölüm olaylarının görülmesiydi. Ancak bu kadar çok insan elbette ki eceliyle ölmemişti. Savaş şartlarının insanlık adına utanç verici koşullarından dolayı, birçok insan cephede esir alındıktan sonra imha edilmişti. Kimileri kamp şartlarından, kimileri esaret hayatı yaşadığı bölge halkından, kimileri de doğal sebeplerden dolayı hayatını kaybetmişti. Bu insanlardan kimileri, asker onuruna yakışan bir şekilde defnedilmişken, kimilerinin mezarlarının yeri bile bilinmemektedir.

Umut ediyorum ki yaşadığımız bu vatan toprağının elimizde kalması için çok büyük uğraş veren ancak talihsizlik eseri esir düşen ve sonrasında memleketine dönen ve hatta ikinci kez esaret hayatı yaşayan bu insanlar hakkında ilerleyen zamanlarda yeni belge ve bilgilerin bulunmasıyla daha iyi ve ayrıntılı çalışmalar yapılacaktır.

Kimi yazarlarca “kayıp kuşak” olarak addedilen bu insanları elem ve kederle anıyorum. Vatan uğruna çarpışmaları ve esirken bile gösterdikleri onurlu mücadele gelecek nesillere kalacak en büyük mirastır.

KAYNAKÇA

- A Gallipoli Diary, The Diary of Sergeant D Moriarty,
http://ww1.osborn.ws/a_gallipoli_diary.htm (14.7.2005)
- AKGÜN, Seçil Karal ve Murat Uluğtekin (2002), *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a*, Ankara.
- APAK, Rahmi (1988), *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Ankara.
- ARIKAN, Mustafa (1991), “Birinci Cihan Harbi Türk Esir Mektuplarında Duygu ve Düşünceler”, *Osmanlı Araştırmaları XI*, İstanbul.
- ARMAOĞLU, Fahir (2000), *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (Cilt 1–2: 1914–1995)*, İstanbul.
- ASAF, Mehmet (1994), *Volga Kıyılarında ve Muhtıra*, Yay. Haz. Murat Cebecioğlu,
- ASLAN, Betül (2000), *I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "KARDAŞ KÖMEĞİ (YARDIMI)" ve BAKÜ MÜSLÜMAN CEMİYET-İ HAYRİYESİ*, Ankara.
- ASLAN, Yavuz (1997), *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Ankara.
- AYBARS, Ergün (2000), *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, İzmir.
- AYTEKİN, Halil (2000), *Kıbrıs'ta Monarga (Boğaztepe) Ermeni Lejyonu Kampı*, Ankara.
- BALİOĞLU, Zekeriya T. (1994), “Harb-i Umumi'de Kayıplarımız”, *Tarih ve Medeniyet*, Sayı: 6, Ağustos.
- BARDAKÇI, İlhan (1994), “Büyük Dehşetin 80. Yılındayız”, *Tarih ve Medeniyet*, Sayı: 6, Ağustos.
- Başkâtipzade Ragıp Bey (1996), *Tarih-i Hayatım*, Der. Ahmet Emin Güven, Yay. Haz. M. Bülent Varlık, Ankara.
- Battle for Gallipoli: February 1915 - January 1916,
http://www.bbc.co.uk/history/war/wwone/battle_gallipoli.shtml (7.7.2005)

Battles: The Siege of Kut-al-Amara, 1916,

<http://www.firstworldwar.com/diaries/siegeofkut.htm> (7.7.2005)

Beadwork Snakes, <http://mysite.wanadoo-members.co.uk/beadworksnake/page5.html>

(15.7.2005)

BOA, DH. EUM. 5.ŞB., dosya no: 15, gömlek no: 57

BOA, DH. EUM. 5.ŞB., dosya no: 17, gömlek no: 46

BOA, DH. EUM. 5.ŞB., dosya no: 34, gömlek no: 7

BOA, DH. EUM. 5.ŞB., dosya no: 41, gömlek no: 42

BOA, DH. EUM. 5.ŞB., dosya no: 43, gömlek no: 27

BOA, DH. EUM. 5.ŞB., dosya no: 81, gömlek no: 48

BOA, DH.EUM.ECB, dosya no: 26, gömlek: 51

BOA, DH.EUM.ECB, dosya no: 26, gömlek: 51

BOA, DH.EUM.MH. Dosya no: 133, gömlek no: 72

BOA, DH.EUM.MH. Dosya no: 258, gömlek no: 80

BOA, DH.KMS., dosya no: 38, gömlek no: 18

BOA, EUM.SSM., dosya no: 37, gömlek: 102

BOA, MV, dosya no: 219, gömlek no: 61

BOĞUŞOĞLU, Mahmut (1990), *Birinci Dünya Harbinde Türk Savaşları*, İstanbul.

BOSTANCI, M. Hanefi (1992), *Said Halim Paşa*, İstanbul.

CA, Fon Kodu: 272..0.0.12, Yer No: 41.46..17

CA, Fon Kodu: 272..0.0.14, Yer No: 73.8..13

CA, Fon Kodu: 272..0.0.74, Yer No: 67.29..1

CA, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 228.533..11

CA, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 55.362..7

CA, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 55.363..2

CA, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 55.364..1

CA, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No: 11.51..19

CA, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No: 13.20..16

CA, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No: 17.80..20

CA, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No: 3.26..11

CA, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No: 3.33..2

CA, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No: 3.35..4

CA, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No: 5.14..10

CA, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No: 6.49..11

CA, Fon Kodu: 930..1.0.0, Yer No: 2.62..2

Cepheden Mektuplar (1999), *Milli Savunma Bakanlığı*, Ankara.

Comité International De La Croix-Rouge, RAPPORTS de MM. F. THORMEYER, Em. SCHOCH & Dr F. BLANCHOD sur leurs visites aux camps de prisonniers de guerre ottomans et d'internés autrichiens et allemands aux Indes et en Birmanie (Kızılhaç Heyeti'nin Hindistan ve Burma Kampları Raporu)

Comité International De La Croix-Rouge, RAPPORTS de MM. Le Dr F. BLANDHOD, F.THORMEYER & Em. SCHOCH sur leur inspection des camps de prisonniers turcs en France, en Corse et en Egypte (Kızılhaç Heyeti'nin Fransa, Korsika ve Mısır Kampları Raporu)

- ÇAPA, Mesut (1993), “Yusuf Akçura’nın Rusya Seyahati ve Türk Esirleri”, *Türk Kültürü*, Sayı: 366, Ekim.
- ÇÖL, Emin (1977), *Çanakkale-Sina Savaşları*, Ankara.
- Tercüman Gazetesi (1993), DEMİR, Ahmet, “Cenevre Sözleşmesine Göre Harp Esirleri”, 23 – 30 Eylül, s. 8
- DEMİREL, Muammer (1996), *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914–1918)*, Ankara.
- DEVLET, Nadir (1999), *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905–1917)*, Ankara.
- Diary of Lt Victor Edward Borgonon (1882–1966),
[http://www.borgonon.net/VEBdiary.html#\(Summerhill%20Camp\)](http://www.borgonon.net/VEBdiary.html#(Summerhill%20Camp)) (14.7.2005)
- DOĞANAY, Rahmi (1992), “Milli Mücadele’de Türk-İngiliz Esir Değişimi”, *19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 7, Aralık, Samsun.
- ERDOĞAN, Fahrettin (1954), *Rus Elleri Hatıralarım*, Ankara.
- EREN, Mehmet Ali (1998), “İngilizler 15.000 Türk’ü Kör Etti”, *Aksiyon Dergisi*, 3–9 Ekim.
- ERTUĞRUL, Cafer (1992), Kıbrıs Türk Tarihini Değiştiren Türk Esirleri, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, sayı: 71, Kasım.
- Geneva Convention relative to the Treatment of Prisoners of War,
<http://www.unhcr.ch/html/menu3/b/91.htm> (2 Mart 2006)
- GÖRGÜLÜ, İsmet (1993), *On Yıllık Harbin Kadrosu (1912–1922)*, Ankara.
- GÖZE, Ahmet (1989), *Rusya’da Üç Esaret Yılı*, İstanbul.
- GREENTREE, Vida Mitylene, Australian Army Nursing Service,
<http://www.penrithcity.nsw.gov.au/index.asp?id=819> (22.3.2005)

GUZE, Alman Yarbay (2001), “Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler (III)”,
Çev. Yarbay Hakkı, Yay. Haz. Dr. Ömür BARIŞ, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*,
Sayı: 58, Kasım.

HİÇYILMAZ, Ergun (2001), *Esir Kampları*, İstanbul.

<http://www.aksiyon.com.tr/yazdir.php?id=16182> (30.3.2005)

<http://www.geocities.com/mankurt2001/sayfa11.html> (17 Mart 2006)

<http://www.kitابخana.org/library/view.php?id=346&page=2> (28.3.2006)

<http://www.maximumbilgi.com/tarih/ankaraant.htm> (28.3.2006)

<http://www.thaifocus.com/news/stories/maymo.htm> (14.7.2005)

İbrahim Sorguç'un *İstiklal Harbi Hatıraları* (1996), Yay. Haz. Erdoğan Sorguç, İzmir.

İYBAR, Tahsin (1950), *Sibiry'a'dan Serendib'e*, Ankara.

İzmir.

KANSU, Şarman (2001), “Mısır Hayalinin Sonu”, *Popüler Tarih*, Sayı: 14, Temmuz
Ağustos.

KAPLAN, Leyla (2000), “Panislamizm Propagandası ve Esirler”, *Türk Yurdu Dergisi*, Cilt:
20, Sayı: 160, Aralık.

KELEŞYILMAZ, Vahdet (1998), “Teşkilat-ı Mahsusa ve Cermen Esir Kamplarındaki
Tatarlar”, *Atatürk Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 21,
Mayıs.

KELEŞYILMAZ, Vahdet (1999), *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Hindistan Misyonu (1914–1918)*,
Ankara.

KESER, Ulvi (2000), *Kıbrıs 1914–1923*, KKTC.

KEYKURUN, Naki, *The Activities of Youth Organization of Genje*,

<http://www.zerbaijan.com/azeri/tomrisbook1.htm> (14.7.2005)

- KIRIMLI, Hakan (1996), *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905–1916)*, Ankara.
- KURAT, Akdes Nimet (1990), *Türkiye ve Rusya*, Ankara.
- KURTCEPHE, İsrail (1990), *Türk-İtalyan ilişkileri (1911–1916)*, Konya.
- KUŞCUBAŞI, Eşref (1997), *Hayber’de Türk Cengi*, Yay. Haz. Dr. Philip H. Stoddard, H. Basri Danışman, İstanbul.
- KUTAY, Cemal (1963), *Siyasi Mahkûmlar Adası: Malta*, İstanbul.
- KUTLU, Cemil (1997), *I. Dünya Savaşında Rusya’daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- KUTLU, Cemil (2000a), “Esir Türk Askerlerinin Rusya’da Çıkardıkları Gazeteler”, *Türk Dünyası Dergisi*, Sayı: 168, Aralık.
- KUTLU, Cemil (2000b), “Rusya’daki Türk Savaş Esirlerine Uygulanan Bolşevik Propaganda”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 125, Nisan.
- KUTLU, Cemil (2000c), “Vladivostok-Asinara Hattında 1030 Türk”, *Türk Dünyası Dergisi*, Sayı: 128, Ekim.
- LATİF, İhsan (1988), *Bir Serencam-ı Harp*, Sadeleştiren: Burhan GÖKSEL, Ankara.
- Memories of World War I 1914 – 1918 by Josef Sramek from Usti nad Labem (CZ), http://www.svobodat.com/sramek/1916_en.htm (14.7.2005)
- NEDİM, Şükrü Mahmut (1995), *Filistin Savaşı (1914–1918)*, çev: Abdullah Es, Ankara.
- Nil SARI-Zuhal ÖZAYDIN (1999), “I. Dünya Savaşında Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin Sağlık ve Sosyal Yardıma Katkıları”, *II. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, Ankara.
- ORBAY, Rauf (1993), *Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım*, cilt: 2, İstanbul.

- Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Rusya Üsera Murahhası Yusuf Akçura Bey'in Raporu, Dersaadet, 1335
- ÖLÇEN, Mehmet Arif (1994), *Vetluga Irmağı*, Yay. Haz. Ali Nejat Ölçen, Ankara.
- ÖZDEMİR, Mehmet (2001), *Mütareke ve Kurtuluş Savaşı Başlangıç Dönemlerinde Türk Demiryolları (1918–1920)*, Ankara.
- ÖZEL, Ahmet (1996), *İslam Devletler Hukuku'nda Savaş Esirleri*, Ankara.
- ÖZEL, Sabahattin, *Ermenilerin ve Yabancıların Gözüyle Türk-Ermeni İlişkileri ve Ermeni Sorununa Bir Bakış*, http://www.stradigma.com/turkce/ozel/makale_01.html (30.3.2005)
- ÖZTUNA, Yılmaz, *Osmanlı Türk Toplumunda Köleler ve Cariyeler*, http://www.sosyalsiyaset.com/documents/osmanlida_kole_cariye.htm (12.6.2005)
- Reading between unwritten lines: Australian Army nurses in India, 1916–19
<http://www.awm.gov.au/journal/j36/nurses.htm> (22.3.2005)
- RENOUVIN, Pierre (1982), *Birinci Dünya Savaşı*, çev. Adnan Cemgil, Ağustos.
- Tercüman Gazetesi (1992), “Rus Gizli Belgelerinden Türkiye'nin Paylaşılması”, 13 Ocak, 14 Ocak, s. 8
- SABİS, Ali İhsan (1991), *Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi*, Cilt: 3, İstanbul.
- SABİS, Ali İhsan (1991), *Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi*, Cilt: 4, İstanbul.
- SARISAMAN, Sadık (1999), *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Cephelelerinde Psikolojik Harp*, Ankara.
- SAYIL, Altay (2002), “1914–1918 Birinci Dünya Savaşı Sırasında Mağusa'da Esir Türk Askerleri”, *Kıbrıs Mektubu*, cilt: 15, no: 3, Mayıs-Haziran Kıbrıs.
- SEFERCİOĞLU, Nejat (1978), *Esaret Hatıraları*, İstanbul.

- SEYHUN, Mehmet Arif (2000), *Katıldığım Dört Savaş ve Yaşam Öyküm*, Haz. Müşerref Seyhun, Ankara.
- SÖYLEMEZOĞLU, Galip K. (1953), *30 Senelik Siyasi Hatıralarımın Üçüncü ve Son Cildi*, İstanbul.
- SUBAYEV, Niyaz (1996), “Osmanlı Esirleri Rusya’da”, Aktaran: Tuğrul OKTA, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı: 19, Kasım.
- ŞAHİN, Enis (2002), *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917–1918)*, Ankara.
- ŞİMŞİR, Bilal (1985), *Malta Sürgünleri*, Ankara
- TAŞER, Mustafa Fevzi (2000), *Cepheden Cepheye Esaretten Esarete*, Yay. Haz. Yrd. Doç. Dr. Eftal Şükrü Batmaz, Ankara.
- TAŞKIRAN, Cemalettin (2001), *Ana Ben Ölmedim*, İstanbul.
- The American Journal International Low, Vol. 27, No. 2, Supplement: Official Documents (Apr., 1933), 59-91 <http://links.jstor.org/sici?sici=0002-9300%28193304%2927%3A2%3C59%3ACRTTTO%3E2.0.CO%3B2-N> (2 Mart 2006)
- The Armenian Issue Revisited Armenian Allegations and Deportees of Malta, <http://www.ataa.org/ataa/ref/armenian/malta.html> (25.2.2006)
- The History of a National Catastrophe by Rahim Masov, <http://www.iles.umn.edu/faculty/bashiri/Masov's%20History/appendix/dispute.html> (15.7.2005)
- The Times, “Basra Occupied”, Tuesday, Nov 24, 1914_ pg. 8
- The Times, “Exchange of Turkish and British Prisoners”, Monday, Dec 31, 1917_ pg. 5
- The Times, “Last Blow on the Tigris”, Friday, Nov 1, 1918 _ pg. 7

The Times, “Operations in the Straits”, Tuesday, May 04, 1915 _ pg. 7

The Times, “Russian Advance From Erzurum”, Saturday, Mar 18, 1916 _ pg. 8

The Times, “Surrender of Turkey”, Friday, Nov 1, 1918 _ pg. 6

The Times, “The Missing in Mesopotamia”, Friday, Jun 6, 1919 _ pg. 8

The Times, “40.000 Turkish Prisoners”, Thursday, Sep 26, 1918 _ pg. 6

The Times, “Turkish Prisoners in Cairo”, Friday, Feb 5, 1915 _ pg. 8

The Times, “Turks’ Stronghold in Transcaucasia”, Monday, Feb 15, 1915 _ pg. 7

Tombs of the prisoners of world war I,

http://www.trncpresidency.com/about_trnc/ww1.htm (18 Nisan 2006)

TONGUÇ, Faik (2001), *Birinci Dünya Savaşında Bir Yedek Subayın Anıları*, İstanbul

TUĞAÇ, Hüsamettin (1975), *Bir Neslin Dramı*, İstanbul

UCA, Alaattin (2003), “1915 yılında yayımlanan bir üsera talimatnamesi ve düşündürdükleri”, *Atatürk Dergisi*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü, cilt: 3, sayı: 3, Ocak.

UÇAROL, Rifat (2000), *Siyasi Tarih*, İstanbul.

URAL, Selçuk (2003), İtilaf ve Ermeni Esirlerinin İadesi Meselesi, *Atatürk Dergisi*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü, cilt: 3, sayı: 3, Ocak.

YANIKDAĞ, Yücel, “Ottoman Prisoners of War in Russia 1914–22”, *Journal of*

Contemporary History, Vol. 34, No. 1 (Jan., 1999) , pp. 69–85,

<http://links.jstor.org/sici?sici=00220094%28199901%2934%3A1%3C69%3A0POWI R%3E2.0.CO%3B2-U> (26.11.2005)

YAZICI, Bedi (1995), *Mustafa Kemal Atatürk “Nutuk”*, İstanbul.

YILDIRIM, Osman Nuri, *Kutuptaki Türk Şehitliği*,

<http://www.akdeniz.edu.tr/egitim/bulten/bul20.HTM> (26.6.2005)

Yurtdışı Şehitlikleri (1990) Milli Savunma Bakanlığı, Ankara.

Ek 1: Birinci Dünya Savaşı'nda esir olarak Buhara, Hive, Merv ve Taşkent'te bulunan subayların geri çağrılmaları

Karar No.	1688
Eski Defter	C. No. 4 S. No. 490

KARARNÂME

Harbî Umûmiye dâimî esâret olarak elyevm Buhâra, Hıyve, Merv ve Taşkentde bulunan zâbitânın vaziyet-i hâzirâi siyâsiyyeye nazaran halen memâlikî mezkûrede kalmaları ve muhassesâtlarının buradan irsâli muvâfık olup olmayacağını is'ârı Müdâfaai Milliyye Vekâletinin 10 Temmuz 338 târih ve Muâmelâtı Zâtiyye Dâiresi Şube 4-Kısım 3 33/20313 numaralı tezkiresinde bildirilmekle bâdemâ tahsisât itâ edilemiyeceği gibi Müdâfaai Milliyye Vekâleti bu zâbitanı avdete dâvet etmesi husûsı İcrâ Vekilleri Heyetinin 25 Temmuz 338 târihli ictimâında takarrür etmişdir.

25 Temmuz 338

Türkiye Büyük Millet Meclisi Seriye Vekili Müdâfaai Milliye Vekili
İcra Vekilleri Heyeti Reisi Abdullah Azmi Kâzım
Hüseyin Rauf

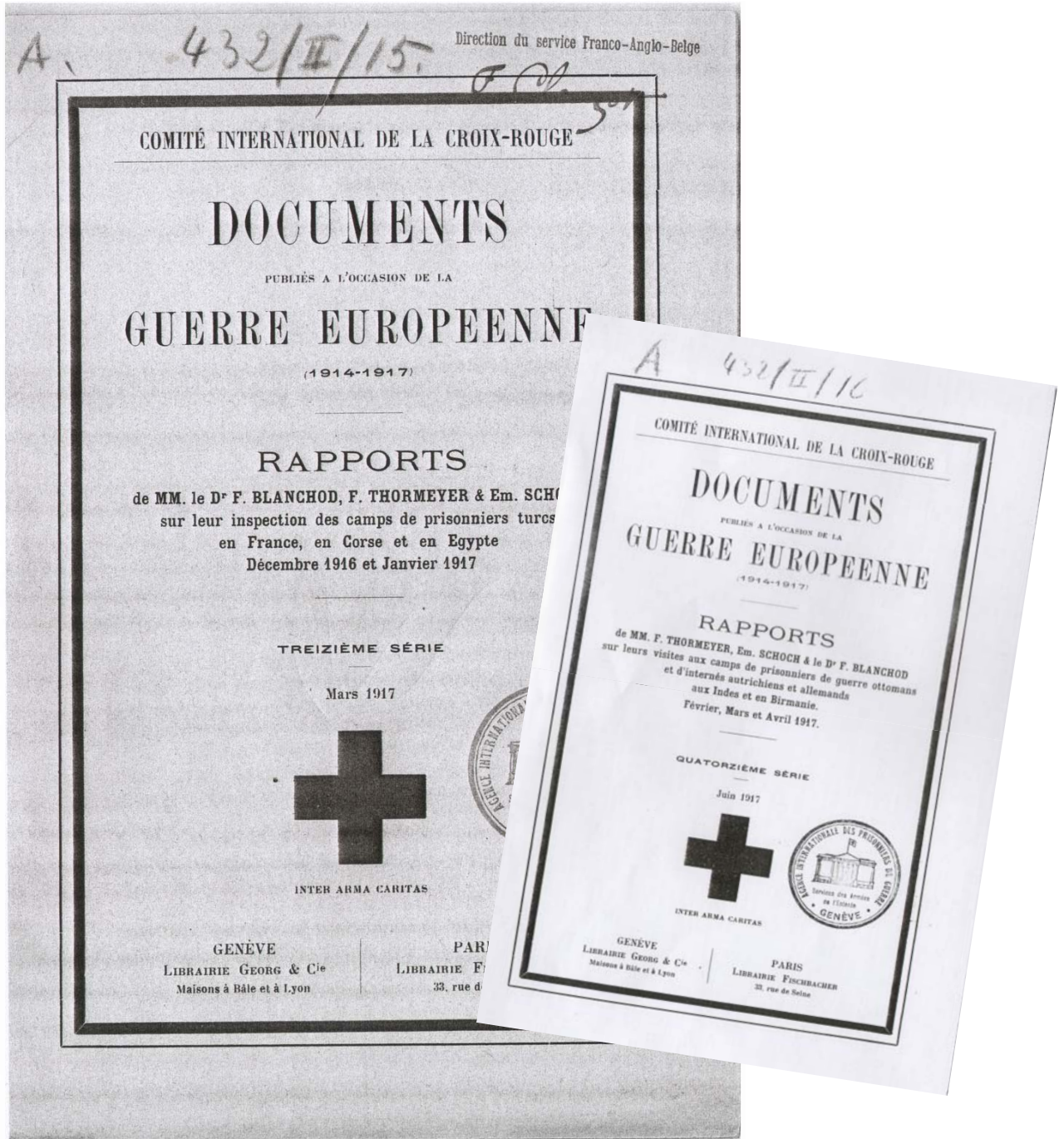
Adliye Vekâleti Vekili Dahiliye Vekâleti Vekili Hariciye Vekili
Behcet Mehmet Atâ

Maliye Vekili Maarif Vekili Nafia Vekâleti Vekili İktisat Vekili
Hasan Fehmi Mehmet Vehbi Reşat Mehmet Esat

Sıhhiye ve Muaveneti İctimaiye Vekâleti Vekili Erkânı Harbiye-i-Umumiye Vekâleti Vekili
Fuat Kâzım

Türkiye büyük Millet Meclisi Reisi namına
Doktor Adnan

Ek 2: Kızılhaç Heyeti tarafından 1917 yılında Fransa, Korsika, Mısır, Hindistan ve Burma'da bulunan Türk esir kamplarının ziyaretinden sonra tutulan raporlar.

Ek 3: Cenevre'de toplanan uluslar arası savaş yaralıları esirleri konferansına katılan Trabzon milletvekili Hasan Bey'in raporu

T. BAŞVEH Muamelât Şube: 2.	BA Muam Şube
Şifreyi yaz	Şifreyi
Şifrenin t	Şifreni
Şifrenin n	Şifreni
Şifrenin n	Şifreni

mez
alâm
ilave
ayrı
Hasan
arsla
derede
retleri
etmem
hara
tanın
nikah
kıranı
haktan
olduğu
muka
takip

je
Hey
tahr
seki
sele
ahm
Eirs
Hila
bulu
senes
iltis
fran
sıhha
leye
lundu

Türkiye Cumhuriyeti
Hariciye Vekâleti
Siyasi Müşavirliği

U. No 71163
H. No 78
Lef. 1

Başvekâlete

12 Hulâsa:

Harp Hasta ve Yaralıları ve Esirleri Beynelmillel 1929 Cenevre Konferansı.

29.7.29 tarih ve 70339 / 71 numaralı tezkereye zeyildir:

Cenevrede toplanan Harp Hasta ve Yaralıları ve Esirleri Beynelmillel Konferansına Hükümeti Cümhuriye namına iştirak eden Hey'eti Murahhasa Reisi, Trabzon Meh'usu, Büyük Millet Meclisi Reis Vekili Hasan Beyfendi tarafından Konferansın tarzı mesaisinden ve Üsera Komisyonundaki faaliyetimizden bahis olarak varit olan 6 Temmuz 1929 tarihli rapor sureti leffen takdim kılındı Efendim.

13 Ağustos 1929.

Hariciye Vekili

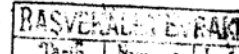
M
H

Takdim

13-8-1929

Büyük Erkânharbiye Riyasetine, Millî Müdafaa ve Sıhhat ve İctimî Muavenet Vekâletine ve Hilâliahmer Umumi Kâtipliğine de yazılmıştı

A.M.

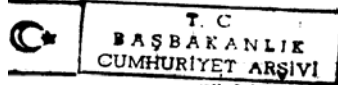

Ek 6: Türk-Rus harp esirlerinin karşılıklı olarak değiştirilmesine dair kanun tasarısı

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

Türkiye Cumhuriyeti
Başvekkâlet
Kâlem-i Mahsus Müdüriyeti
Aded
2945

Kararnâme

Türk-Rus harb esirlerinin tarafeyn Hükümetlerince teşkil idilmiş olan Komisyonlar vasıtasıyla i'adeleri tamin idilmesine ve Dağnak bir halde bulunmaları me'mul olan cüz'i bir kısmında Elçiler ve Konsolozlar ma'rifetiyle teba'a sevki mu'amelesine tabi' tutulması müdâfa'a-i Milliyye Vekâletinin talebi ve Rus sefaretinin muvafakâtı ile takarrur itmesine bina'en, Türkiye ve Rusya Devletleri arasında 16 Mart 337 tarihinde Moskova'da mün'akid muhadenet ahitnamesinin 13'ncü maddesine tevfiakan te'âtî idilmiş olan i'ade-i üsera mu'avelenamesine a'id 28 Mart 337 tarih ve 142 numrolı kanunun mevki'-i meri'iyetden ilgası için Hariciyye Vekâletince bir Kanun Lâyihasının tanzimi, Hariciyye Vekâletinin 16 Kânunuevvel 341 tarih ve umur-ı Siyasiyye Müdiriyyeti 49735/420 numrolı tezkiresiyle vuku' bulan Şeklifi üzerine, İcra Vekilleri Hey'etinin 20 Kânunuevvel 341 tarihli ictimâında tasvib ve kabul olunmuşdur. 20 Kânunuevvel 341

Türkiye Reis-icmâhürü
Gazi M. Kemâl

Başvekkil
İsmet

Adliye Vekfli
M. Esâd

Müdâfaa-i Milliyye Vekfli
Hasta

Bahriye Vekfli
İhsan

Dahiliye Vekfli
M. Cemil

Hariciye Vekâleti Vekfli
M. Esâd

Maliye Vekfli
Hasan Hüsnî

Maarif Vekfli
Hfn-i imzada bulunmadı

Nafia Vekâleti Vekfli
Ali Cenâni

Ziraat Vekâleti Vekfli
M. Cemil

Ticaret Vekfli
Ali Cenâni

Sih. ve Muav. İqt. Vekfli
Drâ Refik

Ek 7: Musul mıntıkasında Üsera-yi İslamiye (müslüman esirler) bulunmadığının arzı

موصول ولایتی
 کتب و اسناد و خطوط
 ۱۵۸۱
 ۶۲
 عا - در طلبه به صدر به محمود بن محمود
 خادم
 اسرا اسلام حفصه

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
 CUMHURİYET ARŞİVİ

عطفند اقدم حضرت
 اسناد تجسس افادہ سے نظامہ جدیدہ و تنظیم عالیہ دہلی دارالعلوم ۱۴ مئی ۱۹۰۰ء
 نور و لو تجرہ ایچیم در عا - بزودہ اعادہ اہلہ اولہ اسرا اسلام حفصہ معلقات طلب پورہ
 بد غلطہ ہر بوجہ اسرا بولہ ہفندہ مذکورہ ذریعہ تنظیم حاجت بولہ ہر ہر ہر اولیایہ و اور ہر
 حفصہ رہا اور کہ - ۱۰ مئی ۱۹۰۰ء
 صدر کوی
 محمد

Ek 8: Fransa ile karşılıklı esir mübadelesi yapılması

BASIN
MÜDÜRLÜĞÜ

Kararname

Karar No.	1111	
Eski Defter	C. No.	3
	S. No.	249

Fransız murahhası Franklin boyyon ile üserai mübadelesine dair berveçhiati esasat dairesinde muamele olunması ve bu kararın Hariciye ve Müdafaai Milliye Vekâletine tebliği 1 Teşrinievvel 37 tarihli Heyeti Vekile içtimainda takarrür etmiştir.

Tarafeyn yedinde bulunan üserai harbiye ve mevkuf veya mahpus bilcümle türk ve fıransız tebası mutekabilen derhal serbest bırakılacak ve masarifi mevkuf bulunduran tarafa ait olmak üzere bu hususta tayin edilecek olan en yakın bir kasabaya isal olunacaktır. Bu maddeden istifade hakkı tarafeynin mevkufeyn ve mahpuseyn ve üserasını bulundakları veya esir edildikleri mevki ve tarih ne olursa olsun cümlesine şamildir.

1 Teşrinievvel 337

İcra Vekilleri Heyeti Reisi vekili
ve Müdafaai Milliye Vekili
Rafet

Hariciye Vekili
Yusuf Kemâl

Dahiliye Vekâleti V.
Rafet

Adliye Vekili
Refik Şevket

Şer'iyeye Vekili
Fehmi

Erkâni Harbiye Umumiye Vekili
Cephede

Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekili
Dr.Refik

İktisat Vekili
Mahmut Celâl

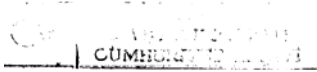
Nafia Vekili
Ömer Lütfü

Maarif Vekili
Hamdullah Suphi

Maliye Vekili
Hasan Hüsnü

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
M.Kemâl

Ek 9: Malta'da tutuklu bulunanlar ile Mısır'da 15 000 esiri kasten sakat bırakan İngiliz doktor ve subaylarına dair TBMM'ye verilen soru önergesi

Kararname

Karar No.	980
Esli	C. No. 3
Düster	S. No. 115

Maltada mevkuf bulunanlar ile Mısırda anbeş bin esiri kasten malûl bırakan İngiliz tabibleriyle garnizon kumandan ve zabıtları hakkında Edirne mebusu Şeref ve Faik beyler tarafından verilüp İcra Vekilleri Heyetine tevdi tensip edilen ve Büyük Millet Meclisi riyaseti celilesinin 29.5.337 tarihli ve zabıt ve kavanın kalemi 354/706 numaralı tezkere ile mürsel takrir İcra Vekilleri Heyetinin 28.6.337 tarihli içtimasında kıraat olunarak lâzım gelen mu mütalâati feniye dermeyanı zımında Sıhhiye ve teşebbüsâtı siyasiyede bulunulmak üzere Hariciye Vekâletine takrir sureti musaddakasının lefiyle işarı karargir olmuştur.

28 Haziran 337.

İcra Vekilleri Heyeti Reisi ve
Müdafaai Milliye Vekili
Fevzi

Şer'iyeye Vekili
Fehmi

Adliye Vekili
Refik Şevket

Dahiliye Vekili N.
Refik Şevket

Hariciye Vekili
Yusuf Kemâl

Erkânî Harbiye Umumiye Vekâleti V.
Fevzi

Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekili
Dr. Refik

İktisat Vekili
Mahmut Celâl

Nafia Vekili
Ömer Lütfi

Maarif Vekili
Hamdullah Suphi

İstisnâ Vekili
Hasan Hüsnü

Ürkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
M. Kemâl

Ek 10: The Times gazetesinin Şubat 1915 yılında esirlerle alakalı olarak sayfalarında çıkan yazılardan iki tanesi.

TURKISH PRISONERS IN CAIRO.

(FROM OUR SPECIAL CORRESPONDENT.)

CAIRO, Feb. 4.

Two hundred and fifty Turkish prisoners, including several officers, arrived from the Canal this morning. They were a miserable-looking lot, mostly clad in the thinnest khaki or white uniform, and they visibly shivered as they marched through the town. Several were wounded.

The prisoners taken in Tuesday night's fight arrived in Cairo yesterday, closely roped together. The majority are wild-looking men, wearing tattered old Bedif greatcoats, and presented a most unmilitary spectacle, resembling convicts more than anything else as they shuffled along between a guard with fixed bayonets.

An official *communiqué* states:—
The Canal was open for traffic all day, and ships and trains passed without hindrance. During the last few days deserters from the Turkish Army have been coming in. All state that they were forced to take up arms against their will, and they were most pleased to get away. Several belonged to an irregular body forcibly impressed from the Beduin and fellahin of Southern Palestine by Mumtaz Bey, who was formerly an aide-de-camp of Enver Pasha, and is now with the Turkish advanced guard. The deserters, who were in civilian clothes, complained of the want of supplies and the harsh treatment suffered at the hands of their officers, particularly of Mumtaz Bey himself. They assert that large numbers are anxious to desert, and are only awaiting an opportunity.

A DISORDERLY RETREAT.

The attack on the Canal at Toussoum, south of Ismailia, is believed to have been made by an Arab regiment, which seems to have been heavily punished, one battalion commander being reported a prisoner. The enemy appear to have been misled by our silence into believing that there was a gap in our line of defence, and their retreat, when vigorously attacked, it is said, by a Sikh regiment, was proportionately disorderly.

During the subsequent fighting the enemy are reported to have brought a heavy gun into action, which was responsible for two hits, but our losses were very slight considering how much ammunition the enemy expended, totalling at all points from midnight on January 2 to midnight last night two officers and 17 men killed and an officer and 92 wounded.

In well-informed quarters it is thought the enemy were probably advancing on the Canal in three columns, of which we are the advanced guards. One column went to have advanced along the El Arist towards El Kantara by way of Katich, by way of Bir Saba-el Auga, and thence across the desert till it encountered our force in the Ismailia region, while the third column is believed to be near Suez and to have small hand to make useless demonstrations in the Tor region. The last column followed the Akaba-Nakhl route, which is quite passable for a small force and quite impassable for a real army.

Meanwhile the beginning of real fighting on even a modest scale has aroused the utmost enthusiasm and animation among the British, Colonial, and Indian troops, some of whom till three days ago took a pessimistic view of their chance of ever seeing service in Egypt.

Vice-Admiral Sir Frederick Doveton Sturdee arrived at his home at Droxford last night, and was received with great enthusiasm.

TURKS' STRONGHOLD IN TRANSCAUCASIA.

50,000 TURKISH PRISONERS.
(FROM OUR OWN CORRESPONDENT.)

PETROGRAD, FEB. 14.

The Tiflis correspondent of the *Bourse Gazette* reports that the Russian forces recently occupied the captured village of Borcha, in the region beyond the River Chorok, which the enemy had converted into an almost impregnable fortress, and which was stubbornly defended. Russian artillery, however, continuously pounded the Turkish detachments, which were compelled to retreat, burning a portion of the village in their wake.

The correspondent of the *Novoe Vremya* at Piatigorsk reports that since the beginning of the war with Turkey the number of prisoners dispatched to Russia via Mineralniya and Vody includes 527 officers and 49,000 men.

Ek 11: The Times gazetesinin Aralık 1917 yılında bazı esirlerin değişimini öngören Bern müzakeresinin yapıldığını ancak henüz resmen tasdik edilmediğini gösteren bir yazısı. The Times gazetesinin 1 Kasım 1918 tarihinde Osmanlı Devleti'nin teslim olduğunu ilan ettiği yazısı.

SURRENDER OF TURKEY.

THE TERMS OF ARMISTICE.

TIGRIS VICTORY.

SWEEPING DEFEAT OF AUSTRIA.

PLUMER'S THRUST.

The War : 5th Year : 90th Day.

Turkey is out of the war. An armistice came into operation at noon yesterday, the terms of which include a free passage of the Allied Fleets through the Bosphorus to the Black Sea; the occupation of the forts in the Dardanelles and Bosphorus necessary to secure their safety, and the immediate repatriation of Allied prisoners of war.

Some days ago General Townshend liberated by the Turkish Government in order to inform the British Admiral in the Black Sea that Turkish plenipotentiaries arrived in Constantinople early this week, and an armistice was signed by Vice-Admiral Calthorpe on behalf of the Allies on Wednesday night.

General Marshall concluded the campaign on the Tigris with an overwhelming victory over the Turkish force. Six days of fighting on the south of Mosul. The number of Turkish prisoners of war is estimated to be about 7,000, together with a large quantity of war material in various descriptions.

"In conformity to the decision expressed to come to an armistice which may end the struggles of the troops who are fighting on it by evacuating the occupied territory."

This is the Austrian official account of the sale defeat of her Armies on the Venetian Alps. Since Oct. 1917, French, and British troops have captured 50,000 prisoners, and have forced the Austrians to retire in confusion. In the Tyrol, the Austrian forces have been chased from Livinca towards the Tagliamento mountains Asiago and the positions between the Brenner which the enemy threatens.

Allied troops on the Piave. Enemy resistance is still strong near the sea. Here the British and Czecho-Slovak troops are fighting on their own.

East of Courtrai yesterday the Second Army under General G. was on the high ground we carried all their objectives, 1,000 prisoners. For the first time they are fighting on their own.

British airmen had their first success in air fighting in the war on Wednesday. They destroyed 64 German machines and drove down 15 others out of control. At least two other aeroplanes were destroyed by bombing and one was shot down at night. Eighteen of our machines are missing.

Fighting was not heavy on the French front yesterday, except in the St. Fargeux district, between the Oise and the Serre. Here the fighting went in favour of the French, who captured 120 prisoners.

Casualties to 236 officers are officially reported to-day, and in addition we announce unofficially the death of 17 officers. The War Office has also issued lists of 3,520 casualties in the ranks.

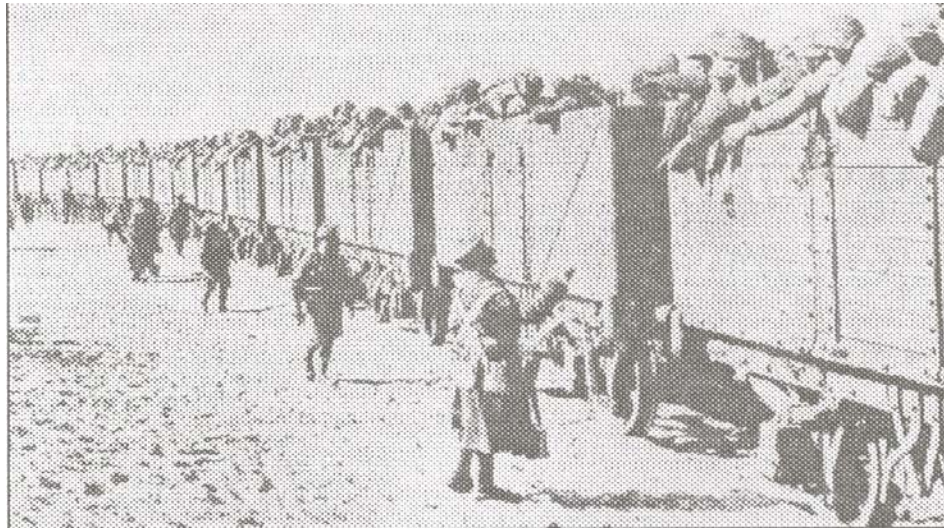
EXCHANGE OF BRITISH AND TURKISH PRISONERS.

BERNE, Dec. 29.—A semi-official statement issued here says:—
Through the mediation of the chief of the Political Department, negotiations took place in Bern during the month of December between British and Ottoman delegates on questions affecting the treatment and exchange of prisoners of war and civilians of Great Britain and Turkey.
The agreement, which was signed on December 28, and which has still to be ratified by the two Governments, provides for the repatriation of certain categories of ill and wounded prisoners of certain Government personnel, and of non-mobilizable civilians, and the exchange, man for man, of those liable to service after the reciprocal communication of lists. The two delegations agreed upon a satisfactory arrangement for camp visits by neutral delegates and the question affecting prisoners' correspondence, medical treatment, &c.—*Reuter.*

Ek 12: Birinci Dünya Savaşı'nın Kayıp Listesi

Ülkeler	Seferi Kadro	Ölü Sayısı	Hasta Yarlı	Esir ve Kayıp	Genel Kayıp	Oran (%)
Rusya	12.000.00	1.700.000	4.950.000	2.500.000	9.150.000	76.3
Fransa	8.410.000	1.357.800	4.266.000	537.000	6.160.800	73.7
İngiltere	8.904.467	908.371	2.090.212	191.652	3.190.235	35.8
İtalya	5.615.000	650.000	947.000	600.000	2.197.000	39.1
B.Amerika	4.355.000	126.000	234.300	4.500	364.800	8.2
Japonya	800.000	300	907	3	1.210	0.2
Romanya	750.000	335.706	120.000	80.000	535.706	71.4
Sırbistan	707.343	45.000	133.148	152.958	331.106	46.8
Belçika	267.000	13.716	44.686	34.659	93.061	34.9
Yunanistan	230.000	5.000	21.000	1.000	27.000	11.7
Portekiz	100.000	7.222	13.751	12.318	33.291	33.3
Karadağ	50.000	3.000	10.000	7.000	20.000	40.0
YEKÜN	42.188.810	5.152.115	12.831.004	4.121.090	22.104.209	52.4
Almanya	11.000.000	1.773.700	4.216.058	1.152.800	7.142.558	64.9
Avus-Macar	7.800.000	1.200.000	3.620.000	2.200.000	7.020.000	90.0
Bulgaristan	1.200.000	87.500	152.390	27.029	266.919	22.2
Osmanlı D.	2.850.000	941.480	990.000	358.520	2.229.000	80.3
YEKÜN	22.850.000	4.002.680	4.692.239	3.737.549	16.719.477	73.2
Gnl. YEKÜN	65.038.810	9.154.795	17.523.243	7.858.639	38.823.686	59.7

Ek 13: İngilizler tarafından esir alınan Türk askerlerinden bir grubun trenle kampa götürülüşü

Ek 14: Cephelere göre esir dağılımı

Savaşılan Cephe	Tahmini Esir Miktarı	Esir Alan Ülke
Çanakkale	8.000	İngiltere
Çanakkale	2.000	Fransa
Sarıkamış	15.000	Rusya
Doğu Cephesi (Erzurum-Erzincan)	40.000	Rusya
Galiçya	10.000	Rusya
Romanya	605	Romanya
I. Kanal Harekâtı	717	İngiltere
II. Kanal Harekâtı	3.000	İngiltere
I. ve II. Gazze Muharebeleri	3.000	İngiltere
Refahiye (Irak Cephesi)	1.600	İngiltere
Gazze-Birüssebi Savaşları	10.000	İngiltere
Filistin (Yıldırım orduları)	75.000	İngiltere
Kurne (Irak Cephesi)	1.000	İngiltere
Kut-ül Ammare Muharebesi	8.000	İngiltere
Bağdat-Musul Muharebeleri	10.000	İngiltere
Makedonya Cephesi	30	İngiltere
Asir Cephesi	10.000	İngiltere
Yemen Cephesi	4.100	İngiltere
Trablusgarp Cephesi	100	İtalya
TOPLAM	202.152	

Ek 15: Ükelere göre esir dağılımı

Esir Alan Ülke	Esir Miktarı (tahmini)
İngiltere	134.447
Rusya	65.000
Fransa	2.000
Romanya	605
İtalya	100
Toplam Esir Miktarı	202.152

Ek 16: İngiliz esir kamplarında şehit olan Türk esirlerinin listesi

1767. Hasan Muhammet	1775. Seyfullah İsmail	1488. Hüseyin S/O Hüseyin Mehmet
1768. Mustafa Ali Osman	266. Halil Oğlu Necip	192. Rasim Ali
1656. H. 1 229. Veli Ali	155. Elias Muhammet	193. Hüseyin S/O Hüseyin Mehmet
1657. 1 230. 118. Şarmi Mahavran	156. Süleyman Muhammet	194. Adem Muhammet
1658. 1 231. 119. Abdul Rahman bin Hüseyin		195. Memet Tahim
1659. 1 232. 120. Ali Hüseyin		196. Asım Nusret Kadir
1660. 1 233. 09. Halil Muhammet	45. Mehmedoğlu Süleyman Ruşdioğlu	197. Payamen Bedros
1661. 1 234. 10. Hüseyin Ali	46. Ahmet Şevket	198. Eşref Hacı Muhammet
1662. 1 235. 11. Osman Seyit Ali	47. Abdul Kadir Bin Ali	199. İbrahim Ali
1663. 1 236. 12. Yusuf Muhammet	48. Hacı Ali İssa Ağa (Hacı Ali İsa)	200. ?
1664. 1 237. 13. İsmail Osman	49. Mehmet Oğlu Abit	201. Ali Mahmut
1665. 1 238. 14. Ahmet Osman	50. Mustafa Hasan	202. Kurban Bin Kahraman
1666. 1 239. 15. Ali Şaban	51. Kadir Yakup	203. Ömer Oğlu Hüseyin
1667. 1 240. 16. Arif Hasan	52. İsmail Ali	204. Salih Ali Osman
1668. 1 241. 17. Osman Mahmut	53. Hacı Halil Abdullah	205. Hasan Ali
1669. 1 242. 18. Muharrem Emin	54. Ali Mustafa	206. Mehmet Şerif
1670. 1 243. 19. Halil Esat	55. Halil Ali Kasım	207. Halit İbrahim
1671. 1 244. 20. Mustafa Veli	56. İsa Hüseyin	208. Arif Mehmet
1672. 1 245. 21. Mahmut Mustafa	57. İbrahim Hüseyin	209. Ahmet Halil
1673. 1 246. 22. Süleyman Mustafa	58. İbrahim Hakkı İsmail	210. Mehmet Sait Ali
1674. 1 247. 23. Ahmet Abdullah	59. Dursun Murtaza	211. Yusuf Ahmet
1675. 1 248. 24. Hasan Muhammet	60. Kasım Biram	212. Mehmet Babuş
1676. 1 249. 25. Mehmet Bastan	61. Mustafa Hüseyin	213. Fahri Ahmet
1677. 1 250. 26. Veli Hasan	62. Halit Bekir	214. Ahmet Mustafa
1678. 1 251. 27. Hasan Karaca	63. Mustafa Ali	215. Abdullah Hasan
1679. 1 252. 28. Mehmet Hüseyin	64. Hamdi İsmail	216. Osman Abdullah
1680. 1 253. 29. Bayram Recep	65. Musa Ahmet	217. Ali Oğlu Adem
1681. 1 254. 30. Ali Ahmet	66. Hamdi Mahmut	218. Hasan Hasan
1682. 1 255. 31. Hüseyin Hüseyin	67. Halil Mustafa	219. Ali Saleh
1683. 1 256. 32. Süleyman Muhammet	68. Mehmet Osman	220. Ömer Mustafa
1684. 1 257. 33. Halil Hasan	69. Mehmet Abdullah	221. Mehmet Ali
1685. 1 258. 34. Mustafa Mehmet	70. Ali Hacı Ahmet	222. Ferhat Mustafa
1686. 1 259. 35. İbrahim Mehmet	71. Hanefi Ahmet	223. Hasan Hasan
1687. 1 260. 36. Mustafa Mustafa	72. Hüseyin Hasan	224. Selim Hasan
1688. 1 261. 37. Sait Ahmet	73. İsmet	225. Mustafa İbrahim
1689. 1 262. 38. Muhammet Osman	74. Hüseyin İbn İsmail	226. Recep Ömer
1690. 1 263. 39. Hasuh Salih	75. Ahmet Mustafa	227. İbrahim Mustafa
1691. 1 264. 40. Muhammet Hamza	76. Muhammet Muhammet Ali	228. Osman İzzet
1692. 1 265. 41. İsmail Hüseyin	77. Ali Ahmet	229. Mustafa Muhammet Ali
	78. Hasan Oğlu Abdullah	230. Hasan Ali
	79. Durmuş Sardali	
	80. Veli Hasan	

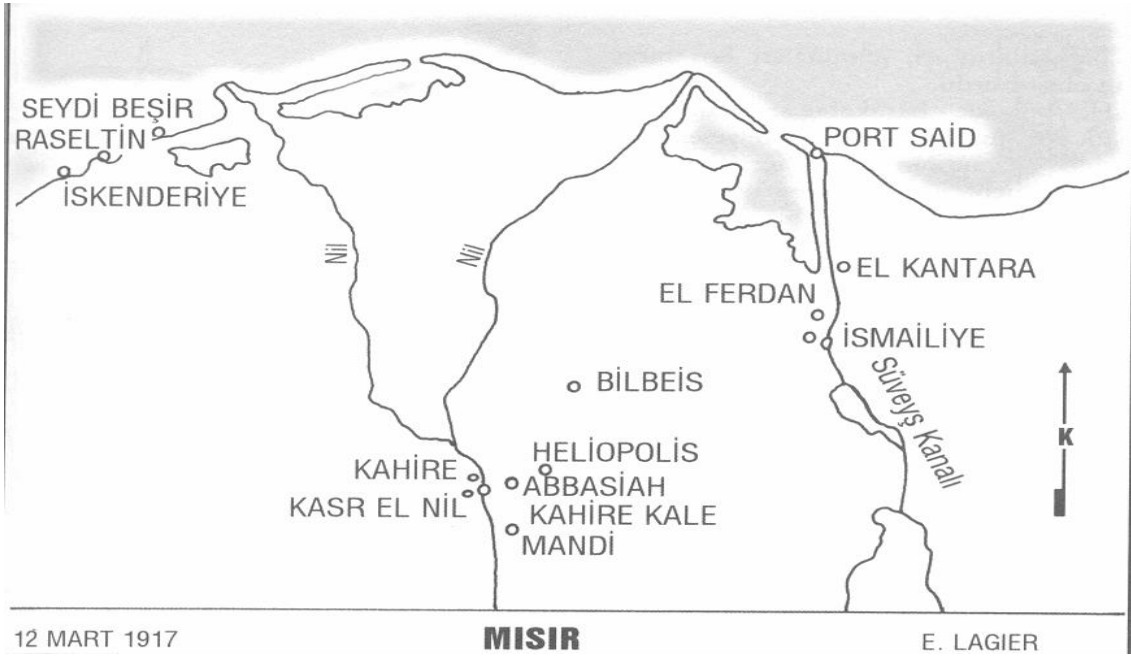
Ek 17: Almanya'nın yıllık çelik üretimi (17.03 milyon ton); İngiltere, Fransa ve Rusya'nın yıllık toplam üretiminden iki milyon ton daha fazladır. I. Dünya Savaşı'nın başlıca ekonomik sebeplerinden biri de budur.

	Osmanlı Devleti	Almanya	Avusturya Macaristan	İngiltere	Fransa	Rusya	Düşünce
Nüfusu	24	70	50	46	39	167	Milyon
Yıllık Çelik Üretimi	—	17.03	2.6	7	4.3	4.4	Milyar ton
Dış Ticaret Hacmi	67.5	1.030	198	1.223	424	190	Milyar İngiliz Lirası
Deniz Ticaret Filosu	67	3.500	559	11.500	1.000	486	Bin Ton
Deniz Yolu	3.882	39.500	27.500	23.441	25.500	46.500	Mil

Ek 18: Malta adasına ayak bastıktan sonra rıhtımda bulunan bir grup Türk esiri

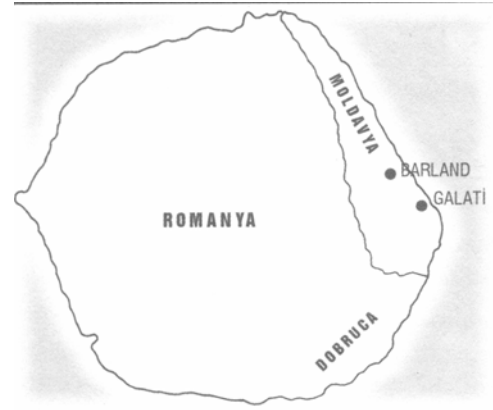
Ek 19: Mısır'daki Türk esir kamplarını gösteren Kızılhaç teşkilatına ait harita, E. Lager tarafından çizilmiştir.

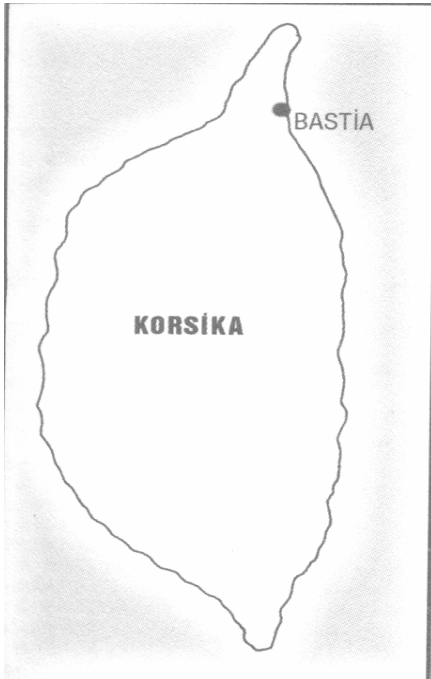
Ek 20: Seydibeşir Türk esir kampından bir görünüm

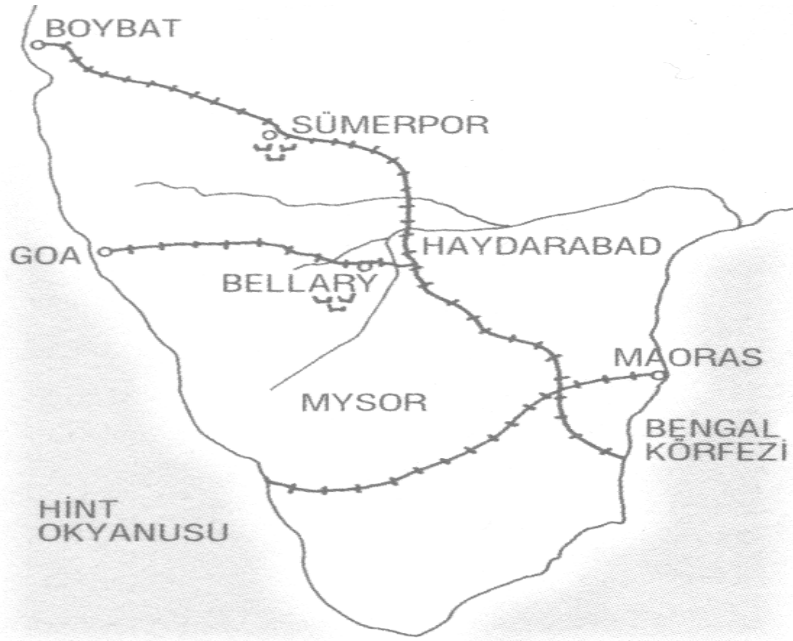
Ek 21: Kıbrıs adası ve Romanya'daki Türk esir kamplarını gösteren haritalar

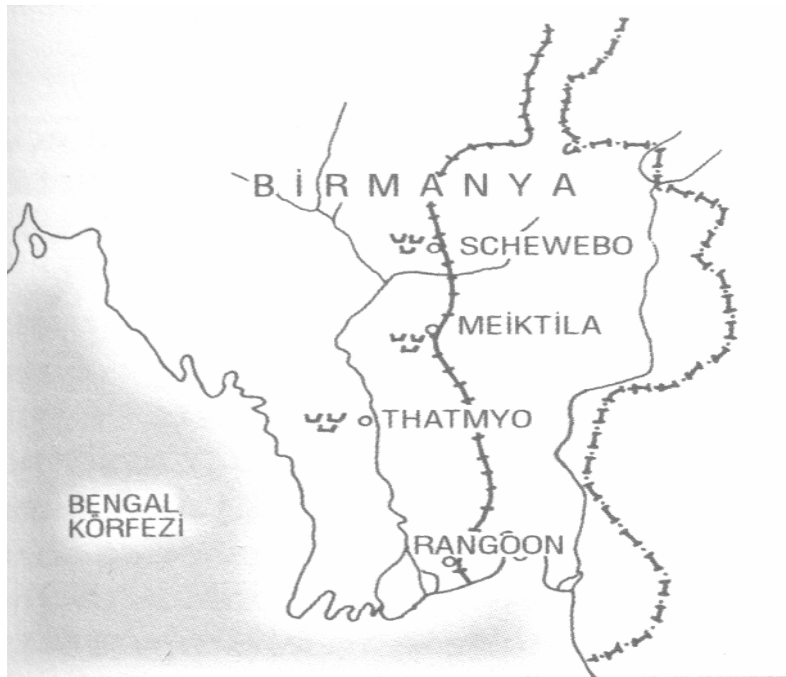
Ek 22: Korsika Adası ve Fransa'daki Türk esir kamplarının yerlerini gösteren haritalar

Ek 23: Hindistan'daki Türk esir kamplarını gösteren harita

Ek 24: Burma'daki Türk esir kamplarını gösteren harita

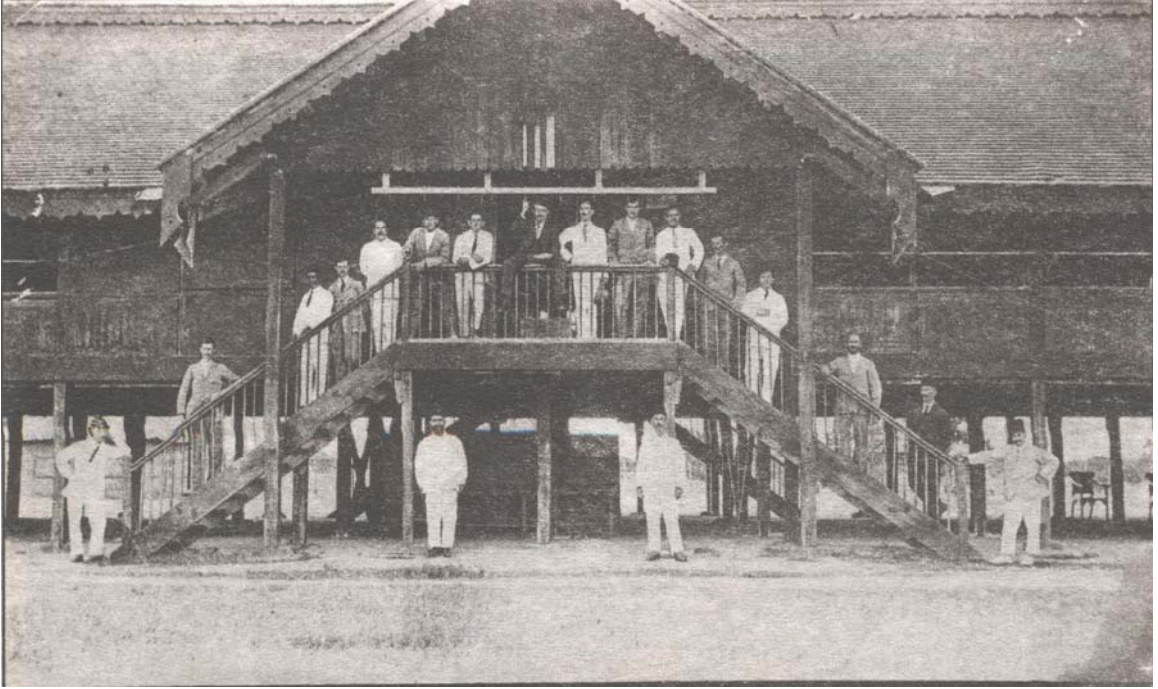

Ek 26: Thatmyo Türk esir kampında çıkan İravadi gazetesinin ilk sayısının ilk sayfası (solda), İravadi ve yine Türk esirlerinin çıkardığı Son Havadis (sağda).

Ek 27: 1918 yılında çekilen bir esaret fotoğrafı

Ek 28: Süveyş Kanalı yolunda çadırli ordugâhta bir Osmanlı Taburu

Ek 29: Çanakkale: Türk esirlerinin, İngilizler tarafından sorguya çekilirken bir görüntüsü

Ek 30: Burma Kampı'nda Türk esirlerinin kurduğu "Turan Gücü" futbol takımı

ÖZGEÇMİŞ

1981 yılında Uşak'ın Eşme ilçesinde doğdu. Gazi Mustafa Kemal İlkokulu'nda ilköğrenimini, Orhan Dengiz Anadolu Lisesi'nde orta ve lise öğrenimini tamamladı. 1999 yılında Sakarya Üniversitesi Tarih Bölümü'nü kazandı.

2003 yılında tarih bölümünden mezun oldu ve aynı yıl Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim dalında Yüksek Lisans'a başladı. 2004–2005 eğitim-öğretim yılında Sakarya'nın Hendek ilçesinde bulunan Çağdaş İmge Dershanesinde Stajyer Tarih öğretmenliği yaptı.

2005–2006 eğitim-öğretim yılında erasmus öğrenci değişim programı çerçevesinde Macaristan'ın Miskolc üniversitesinde Yüksek Lisans eğitimini tamamladı.